

**ACTA
ACADEMIAE PAEDAGOGICAE AGRIENSIS
NOVA SERIES TOM. XXIII.**

**AZ ESZTERHÁZY KÁROLY TANÁRKÉPZŐ FŐISKOLA
TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI**

**REDIGIT – SZERKESZTI
ORBÁN SÁNDOR, V. RAISZ RÓZSA**

SECTIO LINGUISTICA HUNGARICA

**TANULMÁNYOK
A MAGYAR NYELVRŐL**

**REDIGIT – SZERKESZTI
H. VARGA GYULA**

**EGER
1996–1997**

**ACTA
ACADEMIAE PAEDAGOGICAE AGRIENSIS
NOVA SERIES TOM. XXIII.**

**AZ ESZTERHÁZY KÁROLY TANÁRKÉPZŐ FŐISKOLA
TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI**

REDIGIT – SZERKESZTI
ORBÁN SÁNDOR, V. RAISZ RÓZSA

SECTIO LINGUISTICA HUNGARICA

**TANULMÁNYOK
A MAGYAR NYELVRŐL**

REDIGIT – SZERKESZTI
H. VARGA GYULA

**EGER
1996–1997**

A kötet lektorai:

Balázs Géza
B. Gergely Piroska
Fekete Péter
Péter Mihály
R. Molnár Emma

ISSN 1216–59654

Felelős kiadó: Palcsóné dr. Zám Éva
főiskolai főigazgató

Műszaki szerkesztő: Nagy Sándorné

TARTALOM

Budai László: A valenciafogalom kialakulása, bővülése és a valenciakutatások problematikája	5
Zimányi Árpád: A befejezett melléknévi igenév állítmányi használatának megítéléséről	45
H. Varga Gyula: Az igekötős alakulatok formai vizsgálata.....	59
Balásné Szalai Edit: Az intervokális <i>f</i> hang	73
Bíró Ferenc: Nyolc Békés megyei település dűlőnevei	87
F. Dornbach Mária: Tanórak jellegzetes epizódjainak vizsgálata.....	95
V. Raisz Rózsa: Szállóigék Mikszáth írói nyelvében	119
N. Lőrincz Julianna: Stílus és műfordítás	127
 Szemle	
Simon Szabolcs: „Egy nyelvháború” fordulatai Zalabai Zsigmond: Mit ér a nyelvünk, ha magyar?	135
Zimányi Árpád: Sebestyén Árpád: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban)	141
Bíró Ferenc: Kiss Lajos: Földrajzi neveink nyelvi fejlődése.	145
Bíró Ferenc: A romániai magyar nyelvjárások atlasza	149
N. Lőrincz Julianna: Cs. Jónás Erzsébet: A magyar Csehov (Csehov-drámák fordításelemzése)	155

BUDAI LÁSZLÓ

**A VALENCIAFOGALOM KIALAKULÁSA,
BŐVÜLÉSE ÉS A VALENCIAKUTATÁSOK
PROBLEMATIKÁJA**

1. A valencia külföldi és hazai előzményei

A valenciaelméletek és általában a függőségi nyelvtan kialakulásának és fejlődésének történeti áttekintéséről azért is könnyen lemondhatunk, mert az érdeklődő olvasó ilyen irányú igényeit kielégítik a következő művek: Bräuer (1974), Helbig-Schenkel (1973: 11–92), Helbig (1973), Emons (1974: 3105), Maas (1974), Baum (1976), Biere (1976), Korhonen (1977), Eroms (1981), Tarvainen (1981), Engel (1982), Herbst (1983), Nikula (1986), Smereka (1986), Somers (1987), Welke (1988). 1976-ig teljesnek mondható a valenciával foglalkozó írások bibliográfiája Schumacher-Trautz (1976) művében.

A valenciaelméletnek – vagy ma már helyesebben mondva: a valenciaelméleteknek (vö. Kéri 1977, Juhász 1977) – hazai ismertetői: Károly (1963), Héjjas (1970), Hessky (1971), Juhász (1977), Kéri (1977), Rot (1984a, 1984b), Budai (1984, 1986). Az olvasó szíves figyelmébe ajánljuk Elekfi (1966) szótártani tanulmányát is.

Igaz ugyan, hogy az egyértelmű ‘valencia’ terminust – a kémiából kölcsönözve – a mondat szintaktikai elemzésébe Tesnière (1953, 1959) vezette be, ezért ténylegesen őt tekinthetjük a valenciaelmélet megalkotójának, de a gyökerek jóval mélyebbre nyúlnak.

A vonzat és a tranzitivitás fogalmát, amelyek ugyancsak az igének a bővítmények iránti igényét fejezik ki, a hagyományos nyelvtan is ismerte, de a morfológiai irányultságú hagyományos nyelvtannal szemben a valenciaelmélet átfogóbb, és nemcsak a különféle tárgyakat, hanem a valenciától függő határozókat, sőt az alanyt is vizsgálódása tárgyává tette (vö. Welke 1988: 11).

A németek Tesnière-rel csaknem egy időben, sőt már jóval korábban is kezdtek a valenciához hasonló fogalmakat beépíteni a hagyományos nyelvtanba. Engelién már 1902-ben megállapította, hogy az ige a mondat életadó és életben tartó középpontja. Helbig-Schenkel (1973: 12) a sort Meinerttel

(1781) kezdi, aki a predikátum jellemzésekor az ‘einseitig-unselbständig’, ‘zweiseitig-unselbständig’, ‘dreiseitig-unselbständig’ jelzőket használta, és ezáltal kétségbe vonta az alany kiemelt státusát. Helbig-Schenkel a sort Heysevel (1908) és Behaghellal (1924) folytatja, akik abszolút, illetve szubjektív (azaz bővítményt nem igénylő) és relatív, illetve objektív (azaz bővítményt igénylő) igékről beszéltek. Szerintük Bühler (1934: 173) is közel állt a valencia lényegéhez, sőt már az igei valencián is túlmutatott, amikor az egyes szóosztályokhoz tartozó szavak által nyitott és más szóosztályok szavai által betöltendő üres helyekről (**Leerstellen**) beszélt, de magát a ‘valencia’ szót még ő sem használta. A németeknek a valenciával kapcsolatos igazi sikereinek kezdetét azonban Helbig-Schenkel (1969, majd 1973) jelenti.

Schubert (1987: 26) azt mondja, hogy Tesnière nem találhatta fel a ‘függőség’ (dependency) fogalmát, hiszen ez a grammatikaelméletnek annyira alapvető fogalma, hogy hallgatólagosan vagy explicite azóta kell, hogy létezzen, amióta maga a nyelvészet. A gyökereket ő megint máshol találja meg más szerzők segítségével: „Baum (1976: 32) mentions that Charles Hockett (1958: 249) uses the term ‘valence’ apparently independently of Tesnière. Van Megen (1985: 170 n. 1) points to de Groot (1949: 111ff.), who used the term ‘syntactische valentie’ before Tesnière, and Smereka (1986: 4) claims that Kacnel’son (1948) is the originator of the term. Indeed Kacnel’son’s (1948: 132) ‘sintaksiceskaja valentnost’ is the earliest use of the term in linguistics I am aware of, but perhaps someone will find a still earlier one.”

Allen (1966: 118) is hivatkozik Hockettra (Hockett 1958: 246–260), sőt a Hockett könyvét megelőző három tanulmányra (Anthony, Jr. 1954: 174–180, Pittman 1954: 5–8, Francis 1956: 102–106) is, amelyekben ugyancsak szó van a valenciáról (valence). Anthony és Francis bizonyos igék és bővítményeik közötti valenciakapcsolatokról értekeznek.

Az előzményekről szólva nekünk Brassai Sámuel (Brassai 1863/65, 1873) is meg kell említenünk. (Szintaktikai koncepciójának ismertetését lásd: Molnár 1973.) Én megemlítem még Tóth Pál László pedagógiai, a ‘szemléltetés és munkaiskola’ szellemében készült nyelvtankönyvecskéjét (Tóth 1933) is. Ábráiban a kör középpontjában van az ige, és koncentrikus körökön körülötte helyezkednek el a mondatrészek. Az igről ezt mondja: „Az állítmány a mondat középpontja, így legfőbb része. Tőle függenek a többi mondatrészek. A legelső fölérendelt mondatrész. Mindig ige” (Tóth 1933: 9).

Az alanyt és a tárgyat szinte szó szerint úgy határozza meg, mint Tesnière; a határozók osztályozásakor pedig ‘lokalista’ nézeteket vall. Az egész könyvet plágiumnak tekinteném, ha nem tudnám, hogy 1933-ban jelent meg, bár azt is meg kell jegyezni, hogy az igecentrikus mondatfelfogás általában

sem idegen a magyar nyelvészettől.¹ Tóth Pál László ábrázolásmódja közvetlenül Brassai Sámuel mondatsemléletéből is származtatható.

A latin nyelv oktatásában több évszázados gyakorlat az igének közép-pontba helyezése, vonzatainak, kapcsolódási módjainak bemutatása.

A valenciaelméletről, ha eredetét tekintjük, summásan azt állapíthatjuk meg, hogy **egyrészt nyelvészeti, másrészt pedig nyelvoktatás-metodikai indíttatású diszciplína.**

A valencia iránt lelkesedő németek, szovjetek, franciák és egyéb kisebb népek (finnek, hollandok, svédek, szlovákok stb.) kutatói mellett az angol-szász nyelvészek sokáig igen tartózkodóak voltak a valenciával szemben. Angol nyelven a Werner (1978) szerkesztette tanulmánygyűjteményen túl az érdeklődés komolyabb jeleit csak a nyolcvanas évek elejétől figyelhetjük meg: Leech (1981), Matthews (1981), Roberts (1981), Allerton (1982). Az angol nyelvre vonatkozó intenzívebb valenciakutatások első eredményei is német, illetve orosz nyelven jelentek meg (Thiele 1972, Emons 1974, 1976; Mel'cuk – Percov (= Pertsov) 1973, angolul 1987). A németek az egyik egyetemi angol nyelvi tankönyvükbe is szervesen beépítették a valenciakutatások eredményeit (Giering et al. 1977).

2. Tesnière valenciafogalma

A valenciaelmélet a 60-as években keletkezett a strukturalista nyelvészet egyik irányzataként, és mint strukturalista nyelvészeti irányzat, a valenciaelmélet is azt tekintette feladatának, hogy szisztematikusan elemezze a mondatban a szavak egymáshoz való viszonyát, a szintaktikai struktúrát, mert az előző nyelvészeti irányzatok elsősorban az egyes szavakkal, azok osztályokba, szófajokba sorolásával, változókéességük (ragozásuk) kutatásával voltak elfoglalva (vö. Welke 1988: 9).

Tesnière strukturális mondatelemzésében a mondatot egy organikus egésznek tekinti, amely kívülről nézve horizontális, belülről nézve pedig vertikális struktúrájú. A vertikális struktúra csak akkor lehetséges, ha a mondatban függőségi viszonyt tételezünk fel, amelyben a fölérendelt elemet uralkodó elemnek (**régissant**), az uralom alatt álló elemet pedig alárendelt elemnek (**subordonné**) nevezzük. Tesnière szerint az ige a mondatban mindig a legfőbb helyet foglalja el, és uralkodik a többi, a neki alárendelt elem fölött. Szerinte minden szerkezet egymással függőségi viszonyban álló szavakból épül fel. Egy szerkezet uralkodó eleme alárendelt tagjával/tagjaival egy csomót (**noeud**) alkot. A mondatban a legfelsőbb csomó, a csomók cso-

---

¹ Az eddig idézett szerzőkön kívül lásd még Balogh (1888), Theisz (1888), Kalmár (1898); cit. Kovács (1980).

mója (**noeud des noeuds ou noeud central**) az igei csomó. Azt is hozzáteszi azonban, hogy nem minden struktúrában az ige a csomók csomója, azaz az uralkodó elem, de minden olyan szerkezetben, amelyben van ige, az ige az uralkodó elem. Szerinte a német grammatikusok helyesebben jártak volna el, ha nem a főnévnek, hanem az igének adják a ‘főszó’ (**Hauptwort**) nevet. Az igének meghatározott számú, a cselekvésben valamilyen minőségben részt vevő, vele alárendeltségi viszonyban álló aktánsa (**actants**: subordonnés du verbe qui, à un titre quelconque, participent à l'action) és korlátlan számú cirkonsztánsa (**circonstants**: subordonnés du verbe qui indiquent les circonstances de l'action: temps, lieu, manière, etc...) van. Az aktánsok száma határozza meg az ige valenciáját, és uralkodik az igei csomó egész struktúráján (Tesnière 1959: 15, 106, 666): „Le nombre de crochets que présente un verbe et par conséquent le nombre d'actants qu'il est susceptible de régir, constitue ce que nous appellerons la valence du verbe” (1959: 238).

Az aktánsok főnevek vagy azok megfelelői. A cirkonsztánsok adverbiumok vagy azok megfelelői. Az aktánsok száma szerint Tesnière különbséget tesz olyan igék között, amelyeknek egyetlen aktánsra sincs szükségük (**avalents**: sans actants, dits «impersonnels»), és olyanok között, amelyek egy (**monovalents**: à un actant, dits «intransitifs»), két (**divalents**: à deux actants, dits «transitifs») vagy három aktáns (**trivalents**: verbes à trois actants) fölött uralkodhatnak (1959: 666–70).

Tesnière megállapítja, hogy az aktánsok az ige mellett különböző funkciókat töltenek be, és sorszám szerint (par un numéro d'ordre) az aktánsok három fajtáját különbözteti meg: 1. **prime actant**, 2. **second actant**, 3. **tiers actant** (1959: 108).

Az aktánsok és a cirkonsztánsok megkülönböztetéséről azt mondja, hogy első tekintetre világos a határ a kettő között. Hamarosan kiderül azonban, hogy milyen nehéz ezt a határt pontosan megvonni. A harmadik aktáns például már bizonyos rokonságot mutat a cirkonsztánsokkal, némely cirkonsztáns viszont az aktánsokkal, ezért olyan kritériumokat kell meghatározni, amelyek segítenek az ige kétféle alárendeltjének a megkülönböztetésében. A kritériumok formaiak és jelentésbeliek lehetnek. Formailag az aktáns elvileg főnév, és ez elegendő ahhoz, hogy az ige alárendeltje legyen; szemantikailag pedig az aktáns szerves egységet alkot az igével, gyakran nélkülözhetetlen kiegészítője az ige jelentésének. A cirkonsztánsok viszont alapvetően fakultatívak.

Formailag kétségtelenül aktáns a harmadik vagy a második aktáns azokban a nyelvekben, amelyekben részeshatározós eset, illetve tárgyeset fejezi ki őket, míg határozottan a cirkonsztánsokhoz állnak közel azokban a nyelvekben, amelyekben prepozíciós szerkezettel jutnak kifejezésre. Más esetek-

ben viszont az egyértelműen cirkonsztánsznak tűnő bővítmény, amelynek még prepozíciója is van, az igével való szoros kapcsolata alapján az aktánsokhoz hasonlít. Az *Alfred change de veste* mondatban például ilyen bővítmény a *de veste*, amely azonban mégsem lehet aktáns, mert nem felel meg az aktánsok definíciójának (Tesnière 1959: 127–28).

Tesnière tehát a határozók semmilyen fajtáját sem sorolja az aktánsok közé, és ebben a hagyományos mondatrésztant követi, amely éles határt von a tárgyak és a határozók közé.

A valencia Tesnière-nél elsősorban szintaktikailag motivált, de beviszi a szemantikát is modelljébe. Azt mondja például, hogy az első aktáns az, amely végzi a cselekvést (*fait l'action*), a második az, amelyik elszenvedi a cselekvést (*qui supporte l'action*), a harmadik pedig az, amelynek a javára vagy a kárára történik a cselekvés (*au bénéfice ou au détriment de qui se fait l'action*) (Tesnière 1959: 108–109).

Tesnière szembefordul a hagyományos nyelvtannal, amikor megfosztja az alanyt a tárggyal szembeni különleges státusától, és az ige egyik bővítményévé degradálja (*le sujet est un complément comme les autres*). Hozzáteszi azonban, hogy csak strukturális szempontból igaz, hogy az alany ugyanolyan bővítmény, mint a többi, szemantikailag nem (Tesnière 1959: 109).

Kifogásolja, hogy a hagyományos grammatika logikai alapon szembeállítja egymással az alanyt, amelyről valamit mondunk és az állítmányt, amellyel az alanyról mondunk valamit. Az alanynak és az állítmánynak ez az oppozíciója elfedi az aktánsok felcserélhetőségét, ami az alapja a cselekvő és a szenvedő szerkezetek közötti különbségnek, és egyszersmind elhomályosítja az ige aktánsainak és valenciájának a teóriáját. Miközben Tesnière hangsúlyozza az aktánsok felcserélhetőségét, az aktánsok átszámozásával eltakarja az aktánsok konstans tulajdonságait. Azt mondja például, hogy amíg a cselekvő igének a második aktánsa a cselekvés elszenvedője, addig a szenvedő ige második aktánsa a cselekvés végrehajtója, amelynek a 'kontraalany' (*contre-sujet*) nevet adja, mert olyan mértékben áll szemben az alannal, amilyen mértékben a cselekvő szerkezet a szenvedő szerkezettel (Tesnière 1959: 103–10).

Az ige és aktánsai között uralkodó szemantikai relációk azonban nem egészen világosak és túlságosan általánosak. Nem egyértelmű, hogy a valencia alaki vagy fogalmi kategória-e. Egyrészt sorszámokkal látja el az aktánsokat, másrészt az ige mellett vállalt szerepük szerint osztályozza őket. Amit a fentebbi *de veste* státusáról mond, a szemantikai kritérium prioritására enged következtetni ugyanúgy, mint az a megállapítása, hogy a trivalens igék első és harmadik aktánsa személy, a második pedig tárgy. A sorszámokkal ellátott aktánsokat a hagyományos mondattani funkciókkal (pl. az alannal,

a tárggyal) állítja párhuzamba, ez utóbbiak viszont szerintem szemantikai opozícióban állnak egymással. A szemantikai szempontok elsőbbségét jelenti bizonyos igéknek az avalens kategóriába való sorolása. Közel áll felfogása a szemantikai jegyeket és a szintaktikai relációkat szintetizáló esetgrammatikához, amikor azt mondja, hogy az igei csomó egy kis dráma (**un petit drame**) kifejezésére szolgál. Ugyanúgy, mint egy valódi drámában, az igei csomóban is kell lennie processzusnak (**proces**), de legfőképpen kellene színészek (**acteurs**) és 'körülmények' (**circonstances**). Ha most mindezt lefordítjuk a strukturalista szintaxis nyelvére, a következő egyenleteket kapjuk: **proces = verbe, acteurs = actants, circonstances = ciconstants**. Az avalens igék esetében, amikor felgördül a függöny, egy olyan szín tárul elénk, amelyben esik az eső vagy a hó, ahol nincsenek színészek (Tesnière 1959: 102, 106).

Különösen későbbi hatását tekintve fontos Tesnière-nek az a megjegyzése, hogy bizonyos valenciák munkanélküliek vagy szabadok maradhatnak (*Certaines valences peuvent rester inemployées ou libres.*) (Tesnière 1959: 238). Ez a megjegyzése hívta fel Tesnière követőinek a figyelmét a kötelező és a fakultatív aktánsok megkülönböztetésének a szükségességére.

3. A valenciafogalom bővülése

Tesnière valenciaelméletéből kiindulva, arra támaszkodva, fogalomrendszerét és terminológiáját többé-kevésbé követve vagy bírálva, majd tőle egyre jobban eltávolodva és önállósodva, igen sok valenciaelmélet lát napvilágot, egyre szélesebb területeit hódítva meg a nyelvnek. A valencia fogalmát kiterjesztik valamennyi szófajra, a szónál nagyobb nyelvi egységekre, de behatol a valencia a szó belsejébe is (**innere Valenz**, pl. Stepanowa 1971). A valencia egyre több más diszciplínával lép frigyre, mert mind több valencia-kutató lép fel azzal az igénnyel, hogy valamilyen általánosabb makroteóriába ágyazza be a valenciaelméletet, bár vannak, akik továbbra is megelégszenek egy-egy részterület feldolgozásával, bizonyos idegennyelv-oktatási igények kielégítésével. Helyesen jegyzi viszont meg Kéri (1977), hogy a valenciának a többi szófajra való kiterjesztésével, a mondattani síkról a logikai-jelentéstani síkra való terelésével, az esetgrammatikával való összekapcsolásával párhuzamosan a valenciaelméletek egyre jobban áttekinthetetlenekké válnak, és egyre kevésbé alkalmazhatók az idegennyelv-oktatásban.

A valenciakutatók is könnyen belefeledkeznek terminológiai vitákba, azonos terminusokkal látva el különböző jelenségeket és ugyanazt a jelenséget másnak és másnak keresztelve. Somers (1987: 189) felsorolja például a Tesnière-i **actant** és **circonstant** néhány későbbi megfelelőjét: Mitspieler – Umstandsbestimmung, Ergänzung – Angabe, argument – circonstant, parti-

cipant – circumstantial, inner – outer, inner participant – free adverbial, propositional – modal, nuclear – peripheral, complement – adjunct, argument – satellite, internal – external, central – peripheral, obligatory – optional. (Somers a terminuspárok forrásait is megnevezi.)

4. A valenciakutatók problématicája

A rendkívül színes palettán az alábbi kérdések és a rájuk adott igen változatos válaszok a legszembetűnőbbek. Elsősorban ezek a kérdések kerültek napirendre a XIV. Nemzetközi Nyelvészkonferencia (Berlin, 1987. augusztus 10–15.) egyik, a Gerhard Helbig vezette kerekasztal-beszélgetésén is. Minthogy a részletes válaszok lényegében a valencia eddigi történetét és további feladatait jelentenék, eleve le kell mondanom arról, hogy sorjában valamennyi kérdésre válaszoljak.

A valencia problématicájának tömör, de bárkinek, aki a téma iránt érdeklődik, bőséges feladatot jelentő ismertetését viszont lényegesnek tartom, ugyanakkor azonban csak a saját kutatómunkám szempontjából fontos kérdésekre igyekszem rövidebb-hosszabb válaszokat adni, ami szükségképpen a válaszok aránytalanságaihoz vezet.

4.1. A valencia és a nyelvi szintek

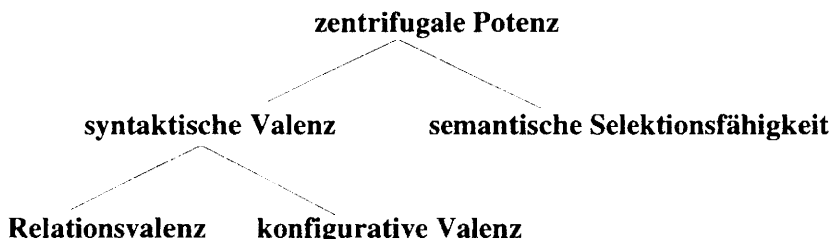
1. Célszerű-e a valenciaelemzést különböző szinteken végezni?
2. Hány valenciaszint különíthető el egymástól?
3. Morfoszintaktikai és/vagy logikai-szemantikai és/vagy kommunikatív-pragmatikai tulajdonság-e a valencia?
4. Mit értünk szemantikai, illetve logikai-szemantikai valencián?
5. Van-e pragmatikai valencia?
6. Függetleníthető-e a valencia a pragmatikai tényezőktől, vagy a valencia eleve kommunikatív-pragmatikai természetű tulajdonság?
7. Beépülhetnek-e egy valenciamodellbe a kommunikatív szituáció által kötelezővé vagy éppen fakultatívvá tett mondatrészek?
8. Alapjául szolgálhatnak-e a kognitív szcénák (prototipikus cselekvések, események) a szemantikai esetek és a szintaktikai valencia jellemzésének?
9. A perspektíva-változások következményeként létrejövő kereteket az ontológiai eredetű szcénák és/vagy a nyelvileg realizált predikátumok határozzák-e meg?
10. Vannak-e a valenciának szövegspecifikus jellemzői?
11. Általában hogyan feleltethetők meg egymásnak a valencia különböző szintjei?

A nyelvi szerkezetek több szempontú vizsgálatának a lehetősége arra készteti a nyelvészt, hogy a nyelvnek különböző szintjeit határozza meg, és

dolgozza ki az egyes szinteken belüli, valamint a szintek közötti kapcsolatokat, átjárókat vagy zsákutcákat; állapítsa meg, mennyire függenek egymástól az elkülönített részterületek, illetve mennyire őrzik meg autonómiájukat.

4.1.1. A valencia szintekre tagolódásának folyamata

Abramov (1971) Tesnière-re támaszkodva a mondatot mint egy egységes, hierarchikus struktúrájú egészet veszi figyelembe. Ennek a hierarchiának a csúcán a verbum finitum áll, amely nem függ a mondat egyetlen elemétől sem, hanem közvetlenül vagy közvetve uralja a többi elemet. Az ígének ezt a tulajdonságát Abramov nem valenciának, hanem centrifugális képességnek (zentrifugale Potenz) nevezi, és ezt a fogalmat a következőképpen taglalja:

Az ige szintaktikai valenciáját a bővítmények funkcionális (**relációvalencia**) és formális (**konfiguratív valencia**) jegyei határozzák meg. A relációvalencia mondja meg, hogy milyen a játékosársak (**Mitspieler**) viszonya az ígéhez, például alany-e, tárgy-e a mondatban egy bizonyos játékosárs; a konfiguratív valencia viszont azt mutatja meg, hogy milyen módon realizálódnak ezek a kapcsolatok, azaz milyen esettel, adverbiummal, névmással stb. jutnak kifejezésre. A szemantikai szelekciós képesség az ígének az a képessége, amely a játékosársak szemantikai jegyeit határozza meg. Az ígének a mondatban betöltött különleges szintaktikai státusából adódik a szintaktikai valencia és a szemantikai szelekciós képesség közötti kapcsolat, amikor is az ígének mint uralkodó elemnek a szemantikája környezetét meghatározott szintaktikai korlátozásokkal terheli meg.

Abramov esetében – modelljét összehasonlítva más, ténylegesen szintekre tagoló modellekkel – nem beszélhetünk kimondottan szintekről, nála inkább a valencia különböző aspektusairól és azok kölcsönös kapcsolatairól van szó. Ez a modell alapja lehet egy realista szemléletű valenciaelemzésnek.

Bondzio (1967: 263) viszont mint a logikai-szemantikai valenciaelmélet képviselője azt állítja, hogy tulajdonképpen nem az egyes nyelvek szavai rendelkeznek üres helyekkel, hanem az üres helyek a szavak által jelölt fo-

galmak logikai struktúrájából adódnak. Szerinte tehát az egyes nyelvektől független, univerzális jelenségekről van szó.

Günther (1974) sem egyszerűen az ige valenciájáról beszél, hanem az ige tulajdonságait két csoportra osztja: azokra a tulajdonságokra, amelyekkel az ige a mélyszerkezetben, illetve azokra, amelyekkel a felszíni szerkezetben rendelkezik. Nála a mélyszerkezet nagyjából a szemantikai, a felszíni szerkezet pedig a morfoszintaktikai struktúrának felel meg. A logikai predikátum-struktúrára támaszkodva, a mélyszerkezetben nem is ígéről, hanem predikátumról beszél. A predikátumnak megvan az a képessége, hogy meghatározza az argumentumok helyeinek a számát. Ezt a képességet a valencia szó német megfelelőjével '**Wertigkeit**'-nak (vegyértéknek) nevezi. A mélystruktúrában az argumentumok mindig a predikátumhoz kötöttek, kötelezőek. A felszíni struktúrában már ige, kötelező és fakultatív játékosársak szerepelnek; az ige uralkodó képességét pedig Günther is valenciának nevezi. A kötelező és a fakultatív játékosársak megkülönböztetésekor Helbig és Schenkel módszereire támaszkodik, míg az argumentumok meghatározásához a Fillmore-i esetgrammatikát hívja segítségül. A *geben* igével kapcsolatban például az alábbi információkat adhatjuk meg Güntherre támaszkodva:

geben

Esetkeret:	Agens, Ben[efizient], Objekt
Valencia:	3
Disztribúció:	Sn +Hum Sd +Hum Sa +Konkr[et]

Kételyeim, megjegyzéseim Günther modelljével kapcsolatban: ha még nem ige a predikátum, akkor mi? Ha pedig a predikátum is ige, miért van szükség a kétféle szerkezet megkülönböztetésére? Mi az argumentum és a játékosárs realizációja közötti különbség? Vagy az argumentum nem tud testet öltetni – mondjuk – szófajként? Ha tud, akkor megint mi az értelme az argumentum és a játékosárs megkülönböztetésének?

Az esetkeret nem tartalmazza redundáns elemekként a **+Hum** és **+Konkr[et]** elemeket?

Az ellentmondások száma egyre nő a valenciaszintek mind határozottabb elkülönülésével, számuk növekedésével párhuzamosan.

Lapinskas disszertációja (1984: 10–39) tömören és világosan ismerteti a valencia szintekre tagolódásának a folyamatát, ezért a továbbiakban az ő gondolatmenetét követem.

Lapinskas különösen gyakran hivatkozik Wilhelm Bondziora, Gerhard Helbigre, Barbara és Gerd Wotjakra, így lehetőségünk nyílik arra is, hogy a németországi valenciakutatások egyes, sokszor idézett mestereinek fonto-

sabb nézeteivel is megismerkedhessünk. Ezeket a nézeteket ugyan – személyes kapcsolatok révén is – elsődleges forrásokból is jól ismerem, de egy, a Lapinskas gondolatmenetéhez hasonló összefoglalást nem kívánok a magaménak vindikálni.

A hetvenes évek folyamán a valenciát egyre kevésbé tiszta szintaktikai, hanem sokkal inkább komplex logikai és szemantikai jelenséggént kezdték értelmezni. A valenciaelmélet e fejlődésének, amely a valencia és a jelentéselemzés összekapcsolódásához vezetett, Lapinskas (1984: 31) három fokozatát jelöli meg, amelyek szerint:

1. A valencia a mondat szemantikai kapcsolatainak indirekt szintaktikai kifejeződése. Lásd Irteneva (1971), Flämig (1972), Helbig (1976) (cit. Lapinskas 1984: 31).

Flämig (1972) a valencia három szintjét különítette el: a logikai-szemantikai valencia (**logisch-semantische Valenz**), a szemantikai esetek (**semantische Rollen**) és a szintaktikai valencia (**syntaktische Valenz**) szintjét. A logikai-szemantikai szinten megkülönböztet még egy gondolati-logikai szintet (**gedanklich-logische Ebene**) mint az objektív valóság közvetlen visszatükröződését, amelyen már elhelyezhető a valencia, legalábbis az üres helyek számát illetően, és egy szemantikai szintet (**semantische Ebene**), amelyen a mondat szavai között levő szemantikai összeegyeztethetőségi viszonyok határozhatók meg.

2. A valencia közvetlenül az autoszemantikus állítmány szemantikája által determinált. Lásd Mühlner 1975 (cit. Lapinskas 1984: 31).

3. A valencia a jelentés tulajdonsága, és maga is szemantikai jelenség. Lásd Bondzio (1971), Sommerfeldt-Schreiber (1977) (cit. Lapinskas 1984: 31).

Bondzio (1969, 1971, cit. Lapinskas 1984: 11) megállapítja, hogy a logikai-szemantikai valenciakapcsolatok motivációt és alapot jelentenek a mondatalkotásra és más szintaktikai kifejezésekre.

Továbbra is fennáll azonban a kérdés, hogy a valencia az ige formális adottsága-e, és mint ilyen nyelvspecifikus, és csak a felszíni struktúra disztribúciós adataiban ragadható meg; vagy fogalmi természetű, és akkor univerzális, nyelvektől független, a relációs logikával leírandó sajátosság (vö. Helbig (1982: 10), valamint Nikula (1976: 10ff), cit. Lapinskas 1984: 11). A probléma félreismerése ahhoz a feltevéshez vezetett, hogy a tartalmi és a formai szint egy az egyben megfeleltethető egymásnak. Lásd Admoni (1979, cit. Lapinskas 1984: 12).

A hetvenes évek második felében lett csak egyre világosabb, hogy minden morfoszintaktikai struktúrához legalább egy, de leginkább több tartalmi struktúra rendelhető. Végül is feladták a tartalmi szint és a kifejezés szintje közötti paralelizmus gondolatát (Lindgren 1983: 4, cit. Lapinskas 1984: 12).

Ezek az ismeretek összegződtek végül abban a következtetésben, hogy a valenciának különböző szintjei vannak, amelyek egymással kapcsolatban állnak és integrálódnak, amelyeket komplex módon kell figyelembe vennünk akkor is, ha a valenciavizsgálatok csak egyetlen szintre korlátozódnak (Helbig 1982: 11, cit. Lapinskas 1984: 12).

A logikai valencia kutatói a nyelvi jelentést mint a formatívával a jel egyiségéhez kapcsolódó eszméit veszik figyelembe, amely a visszatükröződési folyamatban keletkezik, és a tárgyak, folyamatok és azok tulajdonságainak invariábilis képét teremti meg az emberi tudatban. Az objektív valóság bizonyos jelensége ismertetőjegyeinek individuálisan nem variálható képét, amelyet a jelrendszerben egy meghatározott formatívával közvetítünk, nevezik denotatív jelentésnek, és ez a jelentés szolgál kiindulópontként a valencia vizsgálatához. A denotatív jelentést az elemek struktúrájaként fogják fel. Ezeket az elemeket szemantikai jegyeknek vagy szémáknak nevezik. A szémák eredetüket és primer funkciójukat illetően (mint a visszatükröződés egységei) a nyelvi rendszer nyelven kívüli elemei. Belső ismerettartalmi komplexitásuk foka egy adott nyelvben szisztematikusan determinált. Egy széma lehet egyszerű vagy komplex. A legtöbb szójelentés egy meghatározott számú, hierarchikusan elrendezett szémából, illetve szémastruktúrából áll. A szemantikai jegy fogalma pedig azon a feltevésen alapul, hogy a jelentartalmak mint a nyelvi formatíva denotatív jelentései a véges számú rekurrens, distinktív jegyekből álló formatívákhoz hasonlóan meghatározott szabályok szerint állnak össze, és egymással összehasonlíthatóak, illetve egymástól megkülönböztethetőek. A szemantikai jegyek vizsgálatához a komponenciális analízist hívják segítségül.²

Ha a szématípusokat a szémák belső struktúrája szerint különböztetjük meg, akkor egy, két vagy több helyértékű relációs szémákról beszélünk. Az egy helyértékű szémák az objektív valóság tárgyainak vagy egyedeinek, tényállásainak, a tárgyai és tényállásai közötti relációknak a tulajdonságait fejezik ki. A modern logikában az egy helyértékű szémát $f(a)$ formában jelölik, amelyben f -et funktornak vagy logikai predikátumnak nevezik, míg az a -nak argumentum a neve. Az a kifejezés, amely egy másik kifejezést meghatároz, a funktor; a meghatározott kifejezés pedig az argumentum. A két helyértékű szémák képlete: $R(a, b)$. Itt az R két helyértékű logikai predikátum vagy relátor. A relacionális szémák az objektív valóság tárgyai vagy egyedei, tényállásai, a tárgyak tulajdonságai és a tárgyak relációi közötti relációkat fejezik ki. Mind a két esetben állításról van szó, amely egy megnyilatkozás

---

² (E bekezdéssel kapcsolatban lásd Schippan (1975:50, 1980), Viehweger (1977: 100, 110, 125), valamint B. Wotjak (1982a: 9); cit. Lapinskas 1984: 16-17.)

révén jön létre. A logikai állítás a nyelvi mondat váza (logikai predikátum) és az általa nyitott üres helyek (argumentumok), amelyek még szintaktikailag nem törtek meg és még nem lexikalizálódtak, alapozzák meg a leendő mondat strukturális magvát. A propozíció (logikai predikátum+argumentum(ok)) tehát az objektív valóság tényállásait tükrözi vissza, és közvetít a valóság tényállásai és a nyelv szemantikai-szintaktikai struktúrája között (Helbig 1982: 11, cit. Lapinskas 1984: 18).

Minthogy a logikai kifejezésstruktúrában a logikai predikátum és argumentumai között nyelven kívüli viszonyokról van szó, logikai valenciáról beszélnek. Feltételezik továbbá, hogy különféle predikátumok vannak, amelyek különböző, kisebb vagy nagyobb logikai mezőkhöz tartoznak. Lehetnek például fogalmi mezői a statív predikátumoknak vagy a cselekvést kifejező predikátumoknak. Minden ilyen logikai mezőhöz a predikátumok alosztályai tartozhatnak. A statív predikátumok osztályának lehetnek például 'ADESSE', 'HAVE', 'PARS' stb. alosztályai. Minthogy feltételezzük, hogy a predikátum és argumentumai a mondat logikai vázát alkotják, azt is állíthatnánk, hogy egy szemantikai-lexikai szómező egyszersmind fogalmi mező is, de azt nem, hogy minden fogalmi mező egyben szómező is (vö. Van der Elst 1982: 10, cit. Lapinskas 1984: 18). Ugyanis a lexikon egyrészt olyan igékből áll, amelyek közvetlenül egy bizonyos predikátumra vezethetők vissza, mint *essen*, *hören*, *lieben*, *wissen*, másrészt viszont olyan igékből, mint *öffnen*, *töten*, amelyek több predikátumból tevődnek össze (Rosengren 1978: 200, cit. Lapinskas 1984: 18).

Az azonos szómezőhöz tartozó igék jelentésstruktúráját a modifikátor-szémák módosítják. A predikátumszéma a funktor- és a modifikátorszémát egyesíti magában. Egy ige inherens szemantikai struktúrája az a jelentés, amely az igében önmagában is megvan. Ez a jelentés szemantikai jegyekkel leírható, mégpedig olyan szemantikai jegyekkel, amelyek egy durva klasszifikációt jelentenek, azaz funktorokkal, valamint egy funktor által kijelölt alosztályon belül az egyes igéig lehatoló, egy finomabb osztályozást lehetővé tevő modifikátorokkal. Ily módon a funktorokat jelentésszisztematizáló, jelentésidentifikáló, a modifikátorokat pedig jelentésdifferenciáló szémáknak tekinthetjük. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy egy és ugyanazon széma egyszerre identifikáló és differenciáló is.

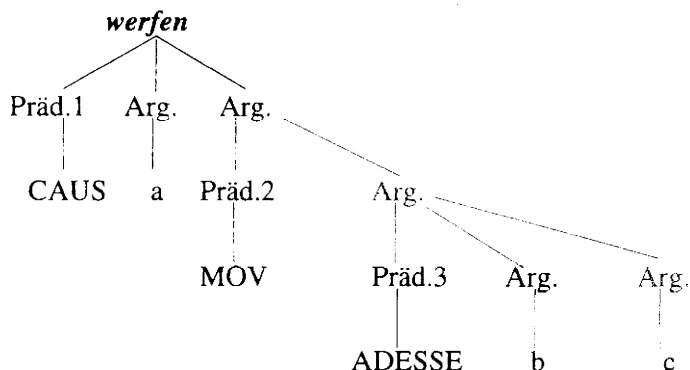
A funktorszémákkal szemben, amelyek csak az argumentumok számát adják meg, a modifikátorszémák az ige jelentését módosítják, s egyszersmind meghatározzák az argumentumok szemantikai-denotatív természetét, valamint szemantikai-funkcionális jellemzőit. Így jutunk el a szemantikai valenciáig.

A predikátumok argumentumait meghatározott szerepet játszó változók (lexikai egységek) töltik be a szemantikai valencia szintjén. A szavak mint

valenciahordozók meghatározott jelentésjegyeket viselő, meghatározott kontextuspartnereket igényelnek, míg másféle jelentésjegyekkel bíró másféle kontextuspartnereket kizárnak (Helbig 1982: 12, cit. Lapinskas 1984: 20.). A szemantikai valencia tehát szabályozza a logikai predikátum által nyitott üres helyeknek a valenciapartnerek megfelelő osztályaival való betöltését. A megfelelő valenciapartnerek kiválasztása és a meg nem engedett valenciapartnerek kizárása az ige modifikátorszémáira vonatkoztatva a partnerek jelentésjegyeinek kompatibilitása, illetve inkompatibilitása alapján történik.

Minthogy az ige minden jelentésstruktúrája funktor- és modifikátorszémákból áll, a logikai és a szemantikai valencia elválaszthatatlan egymástól, de paralelizmus nincs a valenciának e két szintje között, amint azt a *werfen* ige alábbi, logikai, illetve szemantikai struktúrája is példázza (Lapinskas 1984: 21):

a) logische Aussagestruktur:

vereinfacht:

a veranlaßt die Bewegung von b, die dazu führt, daß sich b in c befindet.

Archisemformel*: (ti Arg 2/PATIENS ADESSE LOK1 ARG 1/ AGENS CAUS (ti+k Arg 2 ADESSE LOK2)) (vgl. B. Wotjak 82a: 96)

b) Modifikatorseme:

a) (Aggregatzustand: /solid/)

b) (Ortung: /Luft/)

c) (direktionale Akzentuierung der FB: (+exog)///+pass///+dir/)

d) /Richtung/

e) (Zeit: /-ständig/)

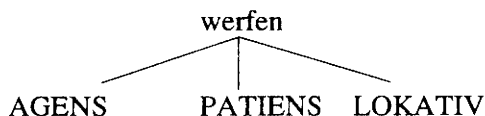
c) semantische Kasus:

Arg 1 → AGENS

Arg 2 → PATIENS

Arg 3 → LOKATIV GOAL

vereinfacht:

z. B.: *Peter wirft den Stein ans andere Ufer.*

*Darunter versteht man eine 'lexemfreie' Beschreibung der Proposition (vgl. dazu B. Wotjak 82b: 104)).'

A *werfen* lexémának igei jelentése van, amely egy komplex logikai állításstruktúrából (három predikátumból és három argumentumból) és meghatározott modifikátorszémákból áll. A komplex logikai predikátum **ADESSE** (**b**, **c**) és a logikai predikátum **CAUS** (**a**) csak indirekt módon járul hozzá az **a**, **b**, és **c** argumentumok szemantikai szerepének a meghatározásához, amennyiben éppen ezek az állítmányok nyitnak argumentumokat mint üres helyeket, és a mondat szemantikai magstruktúrájában szemantikai esetekként helyezkednek el. Következésképpen a szemantikai esetek a logikai állításstruktúra argumentumainak szemantikai-funkcionális jellemzői, és az ige logikai állításstruktúrájából származnak, de a logikai állításstruktúrával szemben már szintaktikailag megtörtek és lexikalizáltak (Helbig 1982: 24, cit. Lapinskas 1984: 22).

Mindebből világos, hogy nincs direkt megfelelés a logikai állításstruktúra (= logikai valencia) és a szemantikai esetek (= szemantikai valencia) között. A szemantikai esetek számának nem kell megegyeznie a logikai állításstruktúra komponenseinek a számával, mert amikor a logikai struktúra szemantikai esetekké alakul át, nem csupán a logikai állításstruktúra hierarchizált viszonyai linearizálódnak, hanem redukálódik is a logikai komponensek száma, ugyanis nem minden logikai komponens lexikalizálódik, és nem minden komponens jelenik meg aktánsként a felszíni szerkezetben.

A fentiekből arra a végkövetkeztetésre juthatunk, hogy a valenciaviszonyok összességükben az elemi szemantikai egységek (predikátumok, illetve funktorok és argumentumok) közötti kapcsolatok szintaktizálódásának az eredménye, és magát a valenciát is komplex jelenségként kell értelmeznünk a hang- és jelentésstruktúrák kölcsönösen egymáshoz rendelt viszonyrendszerében (Helbig 1982: 15, cit. Lapinskas 1984: 22). Létezik tehát egyrészt a logikai valencia, az egymás alatt hierarchikus viszonyban álló elemi logikai predikátum által nyitott argumentumokkal, másrészt pedig a szemantikai valencia, amelyben a szemantikai esetek az argumentumokból linearizációval és redukcióval állnak elő, amelyek az igejelentés-típusok közötti szemantikai viszonyok specifikumából absztrakciókat jelenítenek meg, és amelyek szintaktikailag már megtörtek, lexikalizáltak. A valencia e két szintjéhez jön még egy harmadik, a szintaktikai valencia szintje.

Az esetek (**Kasus**) lehetővé teszik a mondat szemantikai struktúrájának esetkeretekben (**Kasusrahmen**) való ábrázolását. Az esetkeretek tehát szemantikai mondatmodellek, amelyek nincsenek közvetlen kapcsolatban a morfoszintaktikai tulajdonságokkal, azoktól többnyire teljesen függetlenül jönnek létre (Helbig 1982: 76, cit. Lapinskas 1984: 27). Az aktánsok a lexikalizálódás, a szintaktizálódás és a morfológizálódás széles folyamatában keletkeznek. Az aktánsok mondattagok (**Satzglieder**), és mint az ige valenciapartnerei lexikalizáltak, az ige jelentésének a felszínen realizált argumentumai, amelyek az adott ige jelentésstruktúrájában a predikátum (funktorszéma) révén helyezkednek el, és mint szemantikai eseteket a lexikalizálódott predikátum tárja fel. A szintaktikai vegyértékkel (**Wertigkeit**) (= az aktánsok száma) és azok szintaktikai disztribúciójával foglalkozik a szintaktikai valencia.

Szintaktikai valencián a valenciahordozó által, nyelvenként differenciált módon megkövetelt és meghatározott számú és minőségű üres helyek kötelező vagy fakultatív betöltését értjük. A szintaktikai valencia szabályozza a logikai-szemantikai üres helyeknek a megfelelő esetben (alanyesetben, tárgyesetben stb.) levő morfoszintaktikai szóosztályokkal és/vagy mondatrészekkel (alannyal, tárggyal stb.) mint aktánsokkal való kötelező vagy fakultatív betöltését (vö. Helbig 1982: 12, cit. Lapinskas 1984: 29).

B. Wotjak (1982a: 47, cit. Lapinskas 1984: 29) szerint itt kétféle problémával van dolgunk: egyrészt az aktánsképzés (például az 'implicit' argumentumok felszíni realizása, illetve blokkolása és a szemantikai eseteknek (**Kasusrollen**) a legelőnyösebb szintaktikai funkciókra való kijelölése) problematikájával, másrészt pedig a szintaktikai vegyérték (**Wertigkeit**), azaz az ige bővítményeinek és a szabadhatározóknak (**freie Angaben**), valamint a kötelező és a fakultatív aktánsok megkülönböztetésének, a megkülönböztetésükre szolgáló kritériumoknak és műveleti teszteknek a problémájával.

Lapinskas (1984: 29–30) kiinduló posztulátumként a következőket állapítja meg:

1. A morfoszintaktikai kifejezésstruktúra szempontjából nagy jelentőségű az aktánsok számának és kötelező vagy fakultatív jellegének a meghatározása ugyanúgy, mint a valencia által kötött, illetve a valencia által nem rögzített mondatrészek elkülönítése. Helbighez (1979: 72) csatlakozva azt mondja (1984: 29), hogy ezekre a megkülönböztetésekre a végső motivációt a logikai-szemantikai szinten kell keresni.

2. A morfoszintaktikai kifejezésstruktúra szintjén egy igei bővítmény kötelező vagy fakultatív jellege mindig csak a konkrét igejelentésre, illetve jelentésvariánsra vonatkoztatva érvényes.

3. Nem minden argumentumnak kell aktánssá válnia. Bizonyos argumentumok soha vagy csak meghatározott feltételek mellett válhatnak aktánssá, de hangsúlyoznunk kell, hogy aktánsok mindig csak argumentumok alapján szintaktizálódnak (vö. B. Wotjak 1982a: 50, cit. Lapinskas 1984: 30).

4. Különbséget kell tenni logikai helyérték (**Stelligkeit**) (= az argumentumok száma) és szintaktikai vegyérték (**Wertigkeit**) (= az aktánsok száma) között. A logikai állításstruktúrában, valamint a szemantikai szinten minden argumentum kötelező, mert az igei jelentés része. A morfoszintaktikai szinten bizonyos argumentumoknak kell, másoknak lehet, míg megint másoknak bizonyos feltételek mellett szabad aktantiválódnuk. Egy konkrét igejelentés alapján létrejön egy grammatikailag helyes, szintaktikailag jól formált megnyilatkozás, amelyben csak bizonyos számú argumentumok realizálódnak, a nem aktantiválódott argumentumokat pedig mint a kontextustól függő vagy attól független preszuppozíciós argumentumokat implite hozzáértjük a megnyilatkozáshoz (vö. B. Wotjak 1982a: 52, cit. Lapinskas 1984: 30).

Abból a tényből, hogy nem minden argumentum aktantiválódik, arra a következtetésre juthatunk, hogy a szemantikai esetek és a morfoszintaktikai kifejezésstruktúra szintjei nem azonosak, és izomorfán nem is képezhetők le egymásra (Helbig 1982: 12, cit. Lapinskas 1984: 30).

Annak a valenciakoncepciónak az eredményeként, miszerint a valencia a mondat szemantikai kapcsolatainak indirekt szintaktikai kifejeződése, a nyolcvanas évek elején kialakult egy olyan valenciamodel, amelynek lecsapódását a következő művekben találjuk meg: B. Wotjak (1982a), Helbig (1983) (cit. Lapinskas 1984: 32). Ez a modell a logikai-szemantikai valenciából indul ki, amely háttérként szolgál a morfoszintaktikai jelenségek magyarázatához, és semmiféle paralelizmust nem mutat a valencia szintjei között.

Minthogy Lapinskas (1984) eddigi gondolatmenete megfelelő vitaalapul szolgál ahhoz, hogy az általa ismertetett nézetekkel kapcsolatban saját álláspontomat – legalábbis bizonyos nézetek, eljárások tagadásának az erejéig – kifejtthessem, itt be is fejezem disszertációjának ismertetését.

4.1.2. Kritikai megjegyzések a valencia szintekre tagolódásához

A) Flämig (1972) a logikai valenciát a mondatból mint a logikai állítás nyelvi kifejezéséből vezeti le. Az ige által nyitott üres helyeket a logikai predikátum által megkövetelt argumentumokkal veti össze. A nyelvi struktúrában a predikátumnak az ige, az argumentumoknak a játékosársak (**Mitspieler**) felelnek meg. A valenciának ezen szintjén logikai formulákkal

dolgozik: **F(x) (eivalent), a R b (zweivalent), a R b, c (dreivalent)**. A szemantikai valencia dönti el, milyen szerepek töltik be az üres helyeket. Ezek a szerepek (**Rollen**) Flämignél megegyeznek a Fillmore-i esetekkel.

Bármennyire csábítóan hangzanak is azonban a logika egyes megállapításai a valenciakutató számára, a logikához, a logikai valenciához közvetve, a visszatükröződési elmélet révén jutnak el a fentebb említett nyelvészek.

Úgy tűnik, hogy az egykori NDK nyelvészei számára szinte kötelező volt, hogy állandóan hivatkozzanak a marxista visszatükröződési elméletre. Mühlner (1984: 174) például eléggé militáns hangnemben a kései kapitalizmus pragmatizmusával, agnoszticizmusával hozza kapcsolatba a polgári nyelvtudomány azon álláspontját, mely szerint: „die Sprache nicht in erster Linie ein System von Zeichen sei, in deren Semantik sich die Wirklichkeit widerspiegelt”.

Az csak a legtermészetesebb, hogy az emberi nyelv valamilyen módon, valamilyen tükörrel visszatükrözi a nyelven kívüli valóságot, hiszen enélkül nem tudná betölteni a nyelv sem kognitív, sem kommunikatív funkcióját, ami azonban még aligha jelentheti azt, hogy ennek a visszatükröződésnek nyelven kívüli, szisztematikusan felépülő és a nyelvi rendszernek is megfeleltethető rétegei lennének az emberi tudatban.

B) Amint az előző fejezetben olvasható volt, felmerült a valenciakutatók (pl. Nikula 1976, Helbig 1982) körében a kérdés, hogy a valencia az ige formális, nyelvspecifikus, felszíni vagy fogalmi és akkor univerzális, tehát a relációs logikával leírandó tulajdonsága-e.

Mindaz, amit a valenciakutatásoktól remélünk, túl összetett ahhoz, hogy a kérdéseket ennyire sarkítva tehessük fel. Az adatok tekintélyes mennyiségére támaszkodva, meggyőződésem, hogy az a valencia, amit egyáltalán lehet és következőképpen érdemes kutatni, nyelvi és nyelvspecifikus, ami nem jelenti azt, hogy nincsenek univerzális, de akkor is nyelvi tulajdonságai, mert végül is ugyanarról a bolygóról szemléljük a világmindenséget, szűkebb és tágabb környezetünket. Ez a szemléletmód azonban annyira specifikus is tud lenni egy-egy nyelvben, hogy a valenciakutatás alapvetően csak formai kiindulású, induktív lehet, ha félsikerekneél többre vágyunk.

Az aligha vitatható, hogy megnyilatkozásainknak az esetek döntő többségében tartalmi természetű motivációi vannak, de ez még jelenti azt, hogy ezek a motivációk annyira strukturáltak, hogy a gondolatok kivilágosodó és elhomályosuló, villámszerűen cikázó vagy pislákoló világában logikai és/vagy szemantikai valenciáról beszélhetnénk. A kapcsolatok, az asszociációk rendkívül bonyolult rendszere jellemző kell, hogy legyen a gondolatok világára, de ezekről mint valenciakapcsolatokról beszélni, aligha lehet. Ez a valencia fogalmát oly tágá, általánossá és főként megfoghatatlanná tenné, amely egyenértékű lenne magának a fogalomnak a megszűnésével.

A nyelvi formától függetleníthető, ‘alap’-ot jelentő logikai-szemantikai struktúra nincs. Az egyes nyelvészek által szerkesztett alakzatok sok esetben az adott nyelv tényleges szerkezeteinek a parafrázisai, és az egyes nyelvek leírásához konstruált ‘mélyszerkezetek’ esetleges hasonlóságai az adott nyelvek ‘felszíni’ struktúráinak a hasonlóságai. Megelégedhetnénk a józan ész érveivel is, de tekintélyekre, Wittgensteinra (Wittgenstein 1953), de másokra is hivatkozhatunk: ‘I am certain that something is fundamentally wrong with all the theories of absolute meaning that I have ever heard of’ (Ross 1981: 14).

Az ‘abszolút jelentés’-t egyébként Ross (1981: 14) így határozza meg: „theories that explain what meaning is and how symbols acquire it, and particularly, how symbols are related to things in the world, and to thought, I call theories of absolute meaning.”

Visszafelé haladva, azaz a formából kiindulva azonban fontosnak tartom annak a feltárását, hogy milyen jelentéstani tényezőkkel magyarázható egy-egy morfoszintaktikai struktúra. Több divathullámon túljutva, aligha érdemes vitatni a három évtizeddel ezelőtti megállapítás helyességét: „it is not the meaning that clues us to the form, but the form that clues us to the meaning” (Roberts 1964: 5).

C) Az előző fejezetben Helbig (1982) nevéhez kapcsolva, ‘még nem lexikalizálódott’ predikátumokról és üres helyekről (argumentumokról) mint a leendő mondat strukturális magváról is szó esett.

Miféle nyelvi ősköd az, amelyben valamik (mik?) még nem lexikalizálódtak? Ami még nem lexikalizálódott, az nem nyelvi. Ha a logikai állítás a nyelvi mondat váza lehet, akkor az azért van, mert a logikai állítás maga is egy nyelvi mondat. Ha képletbe van sűrítve a logikai állítás, akkor is kell, hogy verbálisan interpretálható legyen, egyébként nem tudhatnánk, mit fejez ki.

Nem könnyebb felfogni az alábbi, más néven nevezett fikciót sem: „A level at which semantic interpretation will be relevant will [...] be deeper than the level of ‘deep structure’ in syntax. This level will be derivationally prior to the attachment of lexical items to the base structure, which event constitutes the syntactic interpretation. Thus the underlying structures generated before semantic and syntactic interpretation or processing we will term the prelexical or underlying categorial structure” (Gruber 1976: 2).

Vajon mit lehet szemantikailag interpretálni ott, ahol még nincsenek lexikai egységek? Honnan jönnek a kategóriák, ha nincsenek lexikai egységek? Vagy vannak, de úgy teszünk, mintha nem lennének? Úgy látszik, Grubernek is túl mélyre kellett ásnia ahhoz, hogy megtalálja a nyelv ténylegesen létező lexikai egységeit: ‘**MOTIONAL**’, ‘**POSITIONAL**’ stb. Attól lesz belőlük prelexikális kategóriai struktúra, mert nagybetűvel írja őket?

Úgy tűnik, hogy azok a nyelvészek, akik ‘még nem lexikalizálódott’ argumentumokról, ‘prelexikális struktúrák’-ról beszélnek, sohasem olvasták Saussure-t. Vagy olvasták, de nem hittek neki? Kár! Pedig aligha lehetne cáfolni a következő sorok igazát: „Pszichológiai szempontból gondolatunk, ha a szavakkal való kifejezésétől eltekintünk, csak amorf és körvonalazatlan tömeg. Filozófusok és nyelvészek mindig egyetértettek abban, hogy jelek segítségével képtelenek volnánk két fogalmat egymástól világosan és tartósan megkülönböztetni. A gondolat önmagában véve olyan, mint egy ködfolt, amelyben szükségképpen semmi sincs elhatárolva. Nincsenek előre meghatározott fogalmak, és semmi sem különül el addig, míg a nyelv meg nem jelenik” (Saussure 1967: 144).

Mondhatja valaki, hogy a ‘prelexikális struktúra’ csak metodológiai segédfogalom, és van létjogosultsága, ha segít bennünket a lényeg megértésében. Lehet, bár erről nem nyilatkozik Gruber (1976). Flämig (1972) ‘**gondolati-logikai**’ szintje és az előző fejezetben ugyancsak előforduló ‘**fogalmi mezők**’ és a ‘**logikai mezők**’ azonban egyáltalán nem metodológiai fogásnak tűnnek.

D) Az előző fejezetben azt is megtudhattuk, hogy Van der Elst (1982) szerint vannak olyan igék, amelyek egy predikátumra vezethetők vissza (*essen, hören, lieben, wissen* stb.), és vannak olyan igék, amelyek több predikátumból tevődnek össze (*öffnen, töten* stb.).

Egyáltalán nem könnyű belátni, hogy a példaként felsorolt igék mely jelentéseire, jelentésvariánsaira igaz ez az állítás. Mivel egyszerűbb a predikátumstruktúrája a *lieben* igének, mondjuk a májusi estén a park kispadjait teleülő, csókolózó és egyéb -ó, -ő fiatalokra utaló *Sie lieben einander* mondatban, mint a *töten*-nek a *Der Mann hat die Frau getötet*-ben? Ki tudja, hány **CAUS**, **MOV** és **ADESSE** fér bele a fenti jelentésű *Sie lieben einander* mondatba. De ha tudjuk is, hogy hány, még mindig nem tudjuk, hogy mik a komponensei annak, hogy **CAUS**, **MOV** stb. Vagy mivel egyszerűbb a predikátuma az *essen*-nek az *Ich habe mich krank gegessen*-ben, mint az *öffnen*-nek az *Ich habe die Tür geöffnet* mondatban?

Azt hihetnénk, hogy Bolinger (1965) eredményesen vívta meg a csatát a jelentések atomizálói ellen, de ez nem így van, mert a jelentések dekompozíciójának az igénye, ha nem is a Katz–Fodor-féle módon (Katz–Fodor 1963), de valamilyen formában újra és újra feltámad, ezért továbbra is van értelme az ellenérvek taglalásának. Az is igaz viszont, hogy bizonyos jelentéselemek elkülönítése hasznosnak bizonyulhat egyes összefüggések meghatározásakor.

E) Az számomra nem okoz gondot, hogy morfoszintaktikailag realizálódik-e egy argumentum vagy sem, vagy hogy egy vagy több argumentumból áll-e elő egy aktáns. A már meghatározott számú argumentumok szintakti-

zálódásának folyamata bizonyos szabály(sor)ok szerint viszonylag könnyen elképzelhető. Az azonban már kétséges a számomra, hogy különböző anyanyelvű nyelvészek, akik egymás nyelvét nem ismerik, saját anyanyelvükből kiindulva a morfoszintaktikailag különböző, de azonos jelentéstartalmú mondatok alapján mindig azonos számú argumentumot találnának. Ha ez így lenne, akkor nem lehetne kétségbe vonni az univerzális logikai valencia síkjának a létjogosultságát, legalábbis módszertani szempontból egy kontrasztív nyelvi elemzés keretein belül. A sorrenddel azonban továbbra is gond van, mert a kiindulópont még mindig a tényleges nyelvi szerkezet, nem pedig egy attól függetlenül megragadható logikai struktúra.

Ha igaz az, amit az előző fejezetben olvashattunk, hogy ti. aktáns csak argumentum alapján szintaktizálódhat – és mivel argumentumhasadásról sehol sem volt szó –, akkor legalább annyi argumentumot (entitást?) kell találnunk, ahány aktáns van a mondatban. Vajon hány argumentumból származnak a következő mondatok aktánsai?

1. a) *Er schleudert ihm den Handschuh ins Gesicht.*

b) *Az arcába vágja a kesztyűt.*

Az a) mondat Erben (1960: 165, cit. Welke 1988: 12) egyik alapmodelljét példázza, amelyben négy kiegészítő (**Ergänzung**) található, míg a b)-ben, a rejtett alanyt is figyelembe véve, három. Vagy önálló argumentumból származik a birtokos személyjel is?

Az a)-hoz részben hasonló szerkező angol mondat:

2. a) *She hit him on the head (with a book).*

b) *Ráütött a fejére (egy könyvvel).*

(A fakultatív aktánsokat zárójelbe tettem.)

Hasonló a probléma az előbbihez: önálló argumentum van-e a birtokos személyjel mögött? Ha igen, akkor egyszerűen csak névmáscseréről van szó a két nyelv viszonylatában az aktantizálódás folyamatában. Már nehezebb a helyzet, ha magyarul így mondom:

c) *Fejbe vágta (egy könyvvel).*

Ebből a mondatból már eltűnt a birtokos személyjel.

3. a) *He struck the table a heavy blow.*

b) *Nagyot ütött az asztalra.*

Magyarul is mondhatnám esetleg hasonlóan is:

c) *Nagy csapást mért az asztalra. (?)*

A b)-ből kiindulva már nehéz lenne három argumentumot találni. Vagy lehet argumentum a határozók mögött is? Ugyanez a kérdés a 2. c)-vel és a 3. c)-vel kapcsolatban is felmerül. Mely határozók mélyén húzódnak meg argumentumok? És hol a határa az argumentumok számának?

Még tovább nehezítik az argumentumkeresést az alábbi mondatpárok. Koenig (1972–73) más céllal, a szekunder tárgyak illusztrálására hozza eze-

ket a mondatpárokat. Azt bizonyítják példái, hogy szekunder tárgyak egy komplex NP (NP+of+NP vagy NP's+NP) hasadása útján is keletkezhetnek oly módon, hogy az alanyi pozícióban levő komplex NP determinánsa megmarad a mondat alanyának, az alaptagból pedig tárgy lesz (vö. Budai 1987: 16–17 is):

4. a) *The seams of the sack split.*
 b) *The sack split its seams.*
 c) *A zsáknak a varrása szétfeszlett.*
 d) *A zsáknak szétfeszlett a varrása.*
5. a) *The bumper of the car broke.*
 b) *The car broke its bumper.*
 c) *Az autónak a lökhárítója letörött.*
 d) *Az autónak letörött a lökhárítója.*
6. a) *The driver's eardrum/The eardrum of the driver burst.*
 b) *The driver burst his eardrum.*
 c) *A sofőrnek a dobhártyája megrepedt.*
 d) *A sofőrnek megrepedt a dobhártyája.*

Hosszasan lehetne sorolni a hasonló példákat angolul is és magyarul is.

A 4–6. példában az angol a)-nak mindig a magyar c), az angol b)-nek pedig a magyar d) felel meg. A magyarban is van tehát két-két hasonló megoldás. Nagy különbség azonban, hogy míg a magyar mondatpárok között csak sorrendbeli különbség van, addig az angol nyelvi b) mondatokban megjelenik egy új elem, egy birtokos névmás. Továbbra is elfogadhatjuk, hogy a birtokviszony két argumentum alapján jön létre, de honnan jön most a b) mondatokba egy harmadik argumentum, amely birtokos névmásként aktantiválódik?

F) A három szintű (logikai valencia, szemantikai valencia, szintaktikai valencia) modell a Wotjak házaspárnál (B. Wotjak 1982a és G. Wotjak 1977, 1983) négy, Helbignél (Helbig 1983: 142) pedig már hat szintűre változik. Ez utóbbi különösen nagy változást jelent a Helbig-Schenkel szótárhoz (1969, 1973) képest, ahol még csak három szintet találunk, és azok is lényegesen eltérnek az imént említett három szintű valenciamodelltől. Csak egyetlen példát a szótárból (Helbig-Schenkel 1973: 312) illusztrációképpen:

geben

- I. geben³ (V1 = reichen)
- II. geben → Sn, Sa, Sd
- III. Sn → Hum (*Der Schüler gibt dem Lehrer das Heft.*)
 Sa → 1. +Anim (*Er gibt ihm das Kind, die Katze.*)
 2. -Anim (*Er gibt dem Kind den Roller.*)
 Sd → +Anim (*Er gibt dem Kind einen Apfel, den Tauben Futter.*)

Helbig (1983: 142) így képzei el a hat szintű valenciát:

wohnen (*Er wohnt in Leipzig/am Bahnhof.*)

I. a R b Zahl der logischen Leerstellen: 2

II. a) valenzrelevante Merkmale des Prädikats:

+, + statisch', + Relation', -symmetrisch',
+, + äußerlich', +Ort'

b) valenzirrelevante Merkmale des Prädikats:

-, -Position', +Haus', +ständig' ...

III. Semantische Kasus

a → Zustandsträger

b → Lokativ

IV. Semantische Merkmale der Substantive:

a → +Hum'

b → +konkret', -organisch', +fest';
,Ort', ,Gebäude'

V. a) a → Subj

b → Adv

b) a → Sn

b → pS

VI. wohnen²

Nem tudom, hogy egy ilyen szócikknek lehet-e még valamilyen gyakorlati, a nyelvoktatást segítő haszna, vagy ezt a célt végképp szem elől tévesztette Helbig. Azt hiszem, hogy a legfőbb gyakorlati haszna az egyetlenegy példamondat, illetve azok az elemek, amelyek megmaradtak az előző modellből (IV. a), V., VI.)

Hogy mi az elméleti jelentősége a hatlépcsős új modellnek? Az új modell többi összetevéjéről részben már elmondtam a véleményemet. Summa summarum: Az I. lépcső nem nyelvi szempontokra épül, és a VI. lépcsőt is figyelembe véve részben redundáns; a II. és a IV. b) fok csaknem reménytelen vállalkozás, különösen a II. b), ahol a felsorolás elvileg végtelen; a III. iránt pedig közömbös a nyelv, vagy ha nem, akkor a szemantikai esetek egyes komponensei azok, amelyek iránt érzékenységet mutat például az angol nyelv is.

Ha el is fogadjuk módszertani szempontból a komplex jelentések felbontásának a szükségességét, a II. ponttal kapcsolatban joggal hivatkozhatunk Kiefernek (1984a: 273) a jelentések felbontásával kapcsolatos intelmére, kérdéseire: „Ez az eljárás [...] semmiképpen sem lehet önkényes. [...] honnan vesszük a jelentésfelbontásban szereplő [...] elemeket? [...] hogyan igazolható egy ilyen felbontás helyessége? Hogyan döntjük el, hogy melyik a helyes vagy jobb felbontás?” stb.

G) Elméletileg tetszetős lenne ugyan a valencia különböző szintjeit kijelölni, és egy bizonyos irányból, akár a forma, akár a tartalom felől a másik

vagy a többi felé haladva a közös és az autonóm területek jellemzőit feltárni. Amint a fenti példák is tanúsítják, nem kevés nyelvész tévedt már ingoványos talajra e vágyak által vezéreltetve. Az alábbiakban Allerton (1982) példája is azt igazolja, hogy ténylegesen reális veszélyről van szó. Intő példaként főként azt a művét elemzem alaposabban, amely – legjobb tudomásom szerint – az egyetlen könyv (Allerton 1982), amely címe szerint is egyértelműen az angol ige valenciájával foglalkozik.

Allerton könyvének előszavában afölötti örömeinek ad kifejezést, hogy a nyelvtudomány ma már megszabadult a dogmáktól, és jobban befogadja az újat, mint régebben. Ma már azt a kérdést is feltehetjük például, hogy a valencia fogalma milyen mértékben gazdagította szintaktikai ismereteinket, és közben nem kell azt is megkérdeznünk, hogy milyen makroteóriának része ez a fogalom. A valencia is alapvető fogalommá válhat egy új grammatikai teóriában vagy egy elméleti szintézisben. Néhány sorral lejjebb (1982) viszont már így ír: „Yet despite the acknowledged importance of the notion, it has not so far been given a clear theoretical basis or had its precise relationship to ‘dependency’ explained. The present volume aims to remedy this theoretical deficiency and also sets out to apply a more refined version of valency theory to the description of English verbs”.

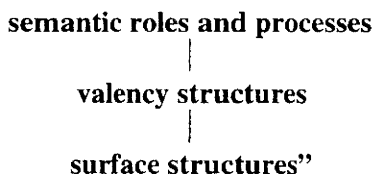
A rövid öröme az lett a véredménye, hogy másfél száz oldalas elmélkedés után megszületett az a két oldalnyi minta, amely mindössze kilenc angol ige valenciáját mutatja be ilyen bevezetéssel (1982: 148): „The following suggestions for the valency component of certain English verbs are intended only as a general schematic indication for a very small sample. Various aspects of the entries are debatable, as is clear from the text of this volume”.

Nem lehet mélyenszántó az az elmélet, amely csak ennyire tud számot adni bizonyos nyelvi jelenségekről. Persze akkor sem kel ki a mag, ha túl mélyre vetik. Miről is szól akkor ez a mű? Igazságtalanok lennénk, ha tagadnánk, hogy nem tartalmaz a könyv nagyon lényeges megállapításokat is. Ugyanakkor annyira rabjává válik a szerző annak az elhatározásának, hogy átfogó elméleti keretbe foglalja a valenciát, hogy önmagával is állandó ellentmondásba keveredik. De nézzük sorjában az ellentmondásokat!

Nagyon fontosnak tartom Allerton alábbi megállapítását, amellyel egyet is értek: „As the core element, the verb may be said to determine its elaborator(s), since it requires it/them to be of the right number and type(s). But looked at from another point of view, the verb may also be said to be dependent, in the sense that **it cannot occur unless the elaborator(s) is/are present and in accordance with specifications**; even apparently independent (i.e. intransitive) verbs must be able to rely on not being burdened with any surplus noun phrases or the like”. (1982: 39)

Számomra a második mondat általam kiemelt része azt jelenti, hogy az ige teljes egészében felszíni jelenség, és addig nem is létezhet, amíg környezetével kölcsönhatásban, egy tényleges megnyilatkozásban a felszínen meg nem testesül. Csak azt nem értem, hogy az egyértelműen csak a felszínen előforduló ige mi lehet megtestesülése előtt, hogyan kerülhet az ige valenciasszintje a felszín alá és csak oda, azaz önmaga alá, amint azt a 48. oldalon található cím is elárulja: **RELATING SEMANTIC, VALENCY AND SURFACE LEVELS**. Hogyan vállalkozhat a szerző az angol ige valenciájának a leírására, amikor az általa kijelölt valenciasszinten még nem lehet ige az ige? A valenciasszintet megelőző szemantikai szint helyét és tartományát sem találom, hiszen amikor az ige megtestesül, már szemantikailag is az, ami. Ezt maga Allerton is vallja a 48. oldalon, bár nem teljes meggyőződéssel: „When a verb is used in an actual sentence, it is presumably chosen from the lexicon with a view to portraying the semantics of an actual event or state”.

A szintekből azonban továbbra sem enged Allerton, és ezt írja az 52. oldalon: „We have [...] proposed a three level analysis of valency patterns, which may be represented in a simplified form:

(Nem értem, de csak ábrázolásbeli furcsaságnak tekintem, hogy miért a felszíni szerkezetek (surface structures) kerültek alulra.)

Akkor sem értjük meg pontosabban, hogy hol is helyezkednek el ezek a szintek, hogyan is lehetne kapcsolataikat érzékletesebbé tenni, ha az 57. oldalt hívjuk segítségül: „there is a need for three levels of semantic-grammatical description: at the semantic level we require semantic roles like agent and patient; at the valency level we require functions like valency subject and object which have an independent semantic basis (principal, subprincipal participant etc.); and at the surface level we require syntactic slots clustering around the surface subject, which is selected on an independent basis”.

Mindössze az lett világosabb, ami persze csak fokozza zavarunkat, hogy meglehetősen függetlenek (independent) egymástól ezek a szintek. A könyv ismeretében az is világos, hogy Allerton mindenáron a szintaktikai funkciókról és a szemantikai szerepekről kíván értekezni, és ez irányú szándékát próbálja

megindokolni. Elemében is van, amikor újabb és újabb címkéket kell ragasztania a szintaktikai funkciók határeseteire ('objoid', 'perject' stb.).

Allerton már a 45. oldalon bemutat egy táblázatot, amelynek a címe: *Correlation of Valency and Surface Functions*. Itt mindössze ennyi a különbség a két szint között: 'Valency Gap' van az ún. meteorológiai igék oszlopában a 'Surface Subject'-tel szemben; a tárgyatlan igék és a cselekvő tárgyas igék esetében nincs különbség a két szint alanya és tárgya között; a szenvedő tárgyas igének viszont van a 'Valency Subject'-tel szemben 'Surface Perject'-je, a 'Valency Object'-tel szemben pedig 'Surface Subject'-je. Ennél több igazi támpontot nem kapunk a szintek közötti különbségek megértéséhez. Ez pedig igazán nagyon kevés. Annyit megtudhatunk még, hogy az angol meteorológiai igék avalensek, amit mások is állítanak, bár állításukkal nem tudok azonosulni. Amennyiben a valenciát morfoszintaktikai jelenségnek vagy annak is tekintjük, a meteorológiai igéknek is van egy kötelező valenciája, bár nincs referenciája. Az ige megtestesülése, azaz morfoszintaktikai jelenséggé válása előtti állapotot pedig homály fedi.

Tegyük fel, hogy nem jól értelmezem Allerton sorait, és tényleg elkülöníthetők egymástól és meg is feleltethetők egymásnak az általa javasolt szintek: a szemantikai szerepek, a valenciastuktúra és a felszíni struktúra szintje, a valencialeírásnak ezt a keretét akkor is el kell utasítanunk, mert a szemantikai szerepek (pl. performer, recipient, affected stb. (1982: 148)) és a szintaktikai funkciók (pl. subject, object, prepositional objoid stb. (1982: 148)) túl általános rovatfogalmak ahhoz, hogy velük az ige minőségi valenciája jellemezhetővé váljék. A szintaktikai funkcióknak, de különösen a szemantikai szerepeknek a kategóriái alkalmatlanok arra, hogy elkülönítsük egymástól a szószerkezeteket és a tagmondatokat mint igei valenciákat. Csak ezekkel a kategóriákkal dolgozva, le kellene mondanunk arról a sok száz ígéről, amely valenciaigényeinek egy részét tagmondatokkal elégíti ki. Nem véletlen, hogy Allerton könyvében az *Overall List of English Verb Valency Structures* cím alatt, ahol 31 valenciastruktúrát sorol fel egy-egy példamondattal, a példamondatokban egyetlenegy tagmondatot sem találunk (1982: 145–47).

A különböző szintek elleni ágálásom nem jelenti azt, hogy fölöslegesnek tartom a valencia sokoldalú vizsgálatát, jellemzését, és hogy metodológiai megfontolásokból sem fogadok el feltételezett nyelvi szinteket. Kiefer (1984b: 281) álláspontját készséggel elfogadom, miszerint értelmes egy nyelvészeti fogalom, ha mond a nyelvről valamit, ha megmagyaráz bizonyos nyelvészeti jelenségeket, de két dolog a nyelvreírás szintje és a leírandó nyelvi jelenség, és módszertani hiba a két szint összekeverése. A fentebbiekben ismertetett, a visszatükröződés elméletére épülő valencialeírásokban viszont nem hipotézisként, hanem pszichológiai realitásként, nyelvi tényként

kezelik a szerzők az általuk megnevezett logikai vagy logikai-szemantikai szintet.

4.1.3. A morfoszintaktikai valencia

1. Elhatárolhatók-e egyáltalán egymástól az aktánsok és a cirkonsztánsok, vagy csak az ígéhez való kötődésük különböző fokozatai állapíthatók meg?

2. Milyen módon határozhatjuk meg e fokozatokat: szintaktikailag (operációs tesztekkel), szemantikailag (a predikátum-argumentum struktúrával) vagy pragmatikailag (szcénákba ágyazva)? Vagy egyszerre több szempontot figyelembe véve?

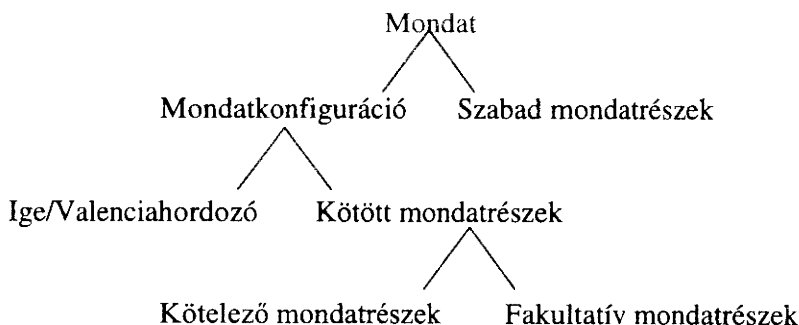
3. Milyen szintaktikai tesztek állnak rendelkezésünkre e feladatok megoldásához?

4. Az ún. eliminációs tesztek alkalmasak-e arra, hogy segítségükkel elkülönítsük egymástól a kötelező és a fakultatív aktánsokat?

5. Hogyan lehet az igéket morfoszintaktikai valenciájuk alapján osztályokba sorolni?

A szintaktikai valencia keretében a kutatók különféle módszereket dolgoztak ki egyrészt az aktánsok (**actants; Aktanten/Argumente/Mitspieler/Ergänzung(sbestimmungen/Valenzpartner; complements/elaborators/partners)** és a cirkonsztánsok (**circonstants; (freie) Angaben; adjuncts/free adverbials**), másrészt pedig a kötelező és a fakultatív aktánsok közötti határok megvonására, de egyik módszer sem bizonyult tökéletesnek. Vannak, akik eleve kétségbe vonják az ilyen határok létezését, mint például Vater (1978: 21): „it might be more realistic to speak of different grades of verbal dependants, extending from those that are required by the majority of verbs (like the subject) to those that occur most frequently (but not exclusively!) freely (like place and time phrases)”.

Mühlner-Radtke (1971) nyomán a következőképpen tagolhatjuk a mondatot:

Nézzük meg példaként három angol mondatnak a fenti ábra szerinti komponenseit:

- 7. a) *He put his hands into his pockets.*
- b) *Tom is writing a letter to Betty in red ink.*
- c) *I was at home alone in the evening.*

Mondatkonfigurációk (félkövérrel szedve):

- 8. a) ***He put his hands into his pockets.***
- b) ***Tom is writing a letter to Betty in red ink.***
- c) ***I was at home alone in the evening/***
I was at home alone in the evening.

Szabad mondatrészek (kerek zárójelben):

- 9. a) –
- b) *Tom is writing a letter to Betty (in red ink).*
- c) *I was at home (alone) (in the evening)/*
I was (at home) alone (in the evening).

Kötött mondatrészek (aláhúzva):

- 10. a) *He put his hands into his pocket.*
- b) *Tom is writing a letter to Betty in red ink.*
- c) *I was at home alone in the evening/*
I was at home alone in the evening.

Kötelező mondatrészek (kétszer aláhúzva):

- 11. a) *He put his hands into his pocket.*
- b) *Tom is writing a letter to Betty in red ink.*
- c) *I was at home alone in the evening/*
I was at home alone in the evening.

Fakultatív mondatrészek (szögletes zárójelben):

- 12. a) –
- b) *Tom is writing [a letter] [to Betty] in red ink.*
- c) –

Az a) és a b) példákban minőségi szempontok szerint, az ige szemantikai és szintaktikai igényei alapján döntünk a mondatrészek státusáról, mennyiségi jellemzőiről, míg a c) példákban a kettős lehetőség a mennyiségi követelmények erősödését jelzi.

Talán ennyi példa is elegendő a nehézségek érzékeltetéséhez.

4.2. A valencia és a mondatmodellek

1. Milyen összefüggések vannak az ige valenciája és a mondatmodellek között?

2. A mondatmodellek mindenféle rendszerezésének formai kiindulásúnak kell-e lennie?

3. Van-e a morfoszintaktikai mondatmodelleknek általánosítható jelentéstartalma?

4. Van-e szoros kapcsolat a morfoszintaktikai és a szemantikai mondatmodellek között?

5. Hogyan feleltethetők meg egymásnak a formai kiindulású (morfoszintaktikai) és a tartalmi kiindulású (szemantikai) mondatmodellek?

6. Milyen kapcsolatok vannak a szemantikai mondatmodellek (vagy esetkeretek) és az esemény-, illetve szituációtípusok között?

Már Glinz (1952) is vallotta, hogy a mondat sarkpontja a verbum finitum, és őrá is támaszkodva Erben (1960) volt az első, aki összekapcsolta a valenciát a mondatmodellekkel.

A kezdetben még alapvetően szintaktikai beállítottságú Helbig (1965) számára is az idegennyelv-oktatást szolgáló mondatmodellek összeállításának a lehetősége tette vonzóvá a valenciát. A szintaktikai mondatmodellek mellett megjelent az igény a szemantikai mondatmodellek megalkotására is, főként Welke (1965) és Bondzio (1969, 1971) munkásságában. Maga Welke (1988: 14) is elismeri, hogy mindannyiukra nagy hatással volt Chomsky (1965) (vö. Welke 1988: 11–20).

4.3. A valenciaelméletek kapcsolata más nyelvészeti irányzatokkal

1. Hogyan feleltethetők meg az ige valenciájának az esetgrammatika szemantikai esetei?

2. A nem kötelező határozók (freie Angaben) felfoghatók-e szemantikai esetekként?

A valenciaelméletek keretein belül is továbbfolytatódik a válaszkérés az esetgrammatika alapvető kérdéseire:

3. A szemantikai esetek alternatívái-e a mondatrészeknek?

4. Mi a státusa a szemantikai eseteknek?

5. Milyen kapcsolatai vannak a szemantikai eseteknek a felszíni, illetve a szemantikai struktúrával?

6. Milyen mértékben morfoszintaktikai, szituatív, szignifikatív-szemantikai természetűek az esetgrammatika esetei?

7. Kategóriák-e vagy relációk a szemantikai esetek?

8. Milyen magyarázóerővel bírnak a szemantikai esetek?

Az esetgrammatika és a valencia legszembetűnőbb hasonlóságait az esetkeretek és a valenciaképletek között fedezhetjük fel, ugyanis mind a kettő az ige kiegészítőinek a számát és fajtáit határozza meg. Mindez természetesen még nagyobb hasonlóságot mutat azokban a művekben, amelyekben a szerzők tudatosan alkalmazzák a másik diszciplína modelljeit. Helbig (1976) is azt javasolja, hogy az esetgrammatika eseteit fel kell használni a logikai-

szemantikai valencia síkján, szemantikai mondatmodellek reményében. Az esetgrammatika és a valenciaelméletek integrációját javasolja többek között Fink (1978) is.

Fillmore, akit ténylegesen az esetgrammatika megalapozójának tekinthetünk, mindig is tudott a valenciáról. Már az 'eset' (case) terminust bevezető műve (Fillmore 1968) előtt is hivatkozik Tesnière-re (Tesnière 1959) mint forrására, amikor a 'case' helyett még csak 'nominal elements'-ről beszél ('nominal elements which are relevant to the subclassification of verbs') (Fillmore 1966: 22). Utána úgy tűnik, mintha csak a valenciaelméletek képviselői tudnának az esetgrammatikáról, az esetgrammatika művelői viszont csak saját táboruk nyelvészeivel lennének összehangban vagy még inkább vitában. Egy évtizeddel később Fillmore (1977a) ismét megemlékezik a valenciaelméletekről, és újra hivatkozik Tesnière-re (Tesnière 1959), majd Helbig-Schenkelre (Helbig-Schenkel 1973). Egy másik művében pedig – bírálónak intézve megjegyzéseit – az esetgrammatikának a védelmében többek között azt is megemlíti, hogy az esetgrammatika is hozzájárult a valencia leírásához: „The theory of cases can also be seen as offering at least part of the semantic valence descriptions of verbs and adjectives, comparable to the syntactic valence descriptions given by [Tesnière, 1959; Helbig and Schenkel, 1973; etc.]” (Fillmore 1977b: 60).

Kétségtelen azonban, hogy a két teória (a kétféle teóriahalmaz?) egymás iránti vonzalma egészében véve meglehetősen egyoldalú. A valenciaelméletek képviselői azok, akik többé-kevésbé sikeresen, de megpróbálják beépíteni elméletükbe az esetgrammatika különféle irányzatait. Az egyes disszertációk szerzői általában nem mulasztják el felsorolni az esetgrammatikusokat. Nem véletlen, hogy a Chomsky-féle grammatika reakciójaként megjelent mű (Chafe 1970) németül (Chafe 1976) is hamarosan közismert lesz. Nem csoda, ha a valenciakutatók rokonra lelnek abban a műben, amely a mondatot olyan szerkezetnek tekinti, amely egy állítmányi elemből (az igéből) és általában egy vagy több nominális argumentumból (főnévből) áll; és rámutat, hogy vannak olyan alapvető igeosztályok, amelyek meghatározzák a főnevek számát és típusát a mondatban, valamint az igével való kapcsolatukat. Chafe után már természetes, hogy a valenciáról szóló művekben sorra megjelennek Chafe elméletének közvetlen folytatói is (Cook 1979, Longacre 1976). Megjelennek azonban a valenciáról szóló dolgozatokban más esetgrammatikusok is: Anderson (1971), Starosta (1979), Dik (1978) stb.

Dik egyaránt közel áll mind Chafe-hez, mind a valenciához. Csaknem ugyanazt mondja a predikátumkeretekről, amit Helbig-Schenkel (1973). Dik (1978: 29) szerint a predikátumkeretek (**predicate-frames**) a lexikonban találhatók, és a következő információkat nyújtják:

‘(i) the form of the predicate

- (ii) the syntactic category to which the predicate belongs ...
- (iii) the number of arguments that the predicate requires
- (iv) the selection restrictions which hold for the terms which are to fill the argument slots...
- (v) the semantic function of the arguments'

Az egyetlen lényeges különbség Dik (1978), valamint Helbig-Schenkel (1973) között, hogy a Dik-féle keretek nem tartalmazzák az argumentumok szintaktikai funkcióit, mert ezeket szerinte általános szabályok adják.

A példák is azt mutatják, hogy az esetgrammatika és a valencia között mind a két irányban átjárhatók a határok, bár a valencia irányában kevesebb a határátlépők száma, vagy legalábbis közülük kevesebben vallják be, hogy átlépték azt a szinte láthatatlan határt, hogy saját védjegyük csempészárut takar. (A esetgrammatika és a valenciaelmélet kapcsolatairól lásd még Werner 1978, Welke 1988.)

A lexikai-funkcionális grammatika számos meglátása is inspiráló hatással van a valenciakutató számára, sőt a lexikai-funkcionális grammatika egyik kulcsfontosságú szakkifejezése, a '**poliadicity**' tulajdonképpen a valencia szinonimája, ami eléggé egyértelmű a terminus technicus definíciója alapján: „The poliadicity of a predicate is the number and kind of arguments it has. In the theory of lexical forms, the predicate argument structures of lexical items are represented as functions of a fixed number of grammatically interpretable arguments; that is, each predicate argument structure has n arguments to which grammatical functions can be assigned” (Bresnan 1981: 105).

Szükséges még a pontosabb megértéshez a 'lexikai forma' meghatározása: „A lexical form is a predicate argument structure together with an assignment of grammatical functions. An assignment of grammatical functions to a predicate argument structure $P(1,...,m)$ can be represented as a list of grammatical function expressions $g_1,..., g_n$ such that for every predicate argument i , there is a corresponding g_i . A grammatical function expression is either a grammatical function name (such as SUBJ, OBJ, or TO OBJ) surrounded by one or two sets of parentheses, or the null grammatical function symbol 'O'” (Bresnan 1981: 111).

Az elmondottakat Bresnan (1981: 111) a következőképpen példázza:

a. <(SUBJ), ((S-COMP))>	[grammatical function assignment]
b. inquire (1, 2)	[predicate argument structure]
c. inquire ((SUBJ), ((S-COMP)))	[lexical form]
d. <i>Mary inquired who was coming.</i>	[example sentence]

A valenciakutatók szolidabb elméleti alapok után kutatva, eljutottak a mezőelmélethez (Trier 1931, 1934, Jolles 1934, Porzig 1934 stb.) is, ami nem

meglepő, mert a mezőelmélet általában is nagy hatással van a német nyelvészetre.

A valenciaelmélet alapfeltevései indirekt módon (az esetgrammatika révén) behatoltak mind a kognitív pszichológiába, mind a számítógépszemantikába, de találtak maguknak analóg területeket a generatív grammatikában is (vö. Welke 1988: 9).

A valencia egyre kiterjedtebb rokonságrendszere nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy többféle valenciaelméleti koncepció alakuljon ki, amelyek nemcsak a valencia fogalmában térnek el egymástól, hanem abban a grammatikaelméletben is, amelybe a valenciát beágyazni próbálják. Ma már egyértelműen megállapítható, hogy egységes valenciaelmületről nem beszélhetünk.

4.4. A többi szófaj valenciája

1. Mely szófajoknak van valenciája?

2. Az ige alárendelt tagjainak a fajtáit elkülönítő kritériumok vonatkozathatók-e más szófajokra?

Mint említettem, már Bühler (1934: 173) is az egyes 'szóosztályok', tehát nem csupán az ige által nyitott üres helyekről beszélt, de maga Tesnière is általában a nyelvi egységek közötti függőségi viszonyokról írt.

4.5. Valencia és lexikográfia

1. Hol van a helye a valenciának: a grammatikában és/vagy a lexikonban?

2. Mivel gazdagítja a valencia a lexikográfiát?

3. Milyen mértékben különböznek a valenciából nyert lexikográfiai információk a szintaktikai (a mondatrészekkel kapcsolatos) és a szemantikai (a szemantikai jegyekre utaló) adatoktól?

4. Inkorporálhatók-e a valencialexikográfiába bizonyos kognitív és/vagy pragmatikai jellegű információk (szcénák, eseménytípusok)?

Az első kérdésre bizonyára az a helyes válasz, hogy a valencia része mind a grammatikának, mind a lexikának. Többek szerint a valencia igazi helye a grammatika és a lexika metszéspontjában található. Ha egy valenciaszótár jellemzőit kívánjuk meghatározni, elfogadhatjuk Leech (1981: 198) javaslatát, miszerint egy szócikknek mind morfológiai, mind szintaktikai, mind szemantikai információkkal kell szolgálnia. Érdekes módon azt egyetlen szerző sem említi, hogy egy valenciaszótárnak használhatónak is kell lennie. Talán ezért láttak napvilágot legtöbbször áttekinthetetlen, valamilyen elképzelt valenciaszótár számára alkotott szócikkek, mint a következők:

Stockwell et al. (1973) – nem kifejezetten a valencia keretében:

BELIEVE

+V

-ADJ

+ [_____ + NEUT + DAT -LOC -INS -AGT]

-FACT

-IMPER

-WH-S

*PASS

+ STAT-REDUCT

*RAISE-TO-OBJ

(+ positive, - negative, * obligatory, +/- optional)

Stockwell et al. (1973: 723) szerint egy címszónak a következő négy típusú jegyeket kell tartalmaznia:

(1) 'category features (e.g. verb, noun)';

(2) 'contextual features (case-frame)';

(3) 'inherent features (animate, human, abstract)';

(4) 'rule features (refer to the transformations which can apply to the lexical item'.

Az általam készített valenciaszótárban (Budai 1997) az 1. pont megvalósulása eleve biztosított, hiszen csak az ige valenciaszótáráról van szó. A 2. pontot nem tartom szükségesnek, bár ennek indoklására e helyen nem térhetek ki. A 3. pontot illetően a legfontosabb jegyeknek az **élő-élettelen**, az utóbbin belül pedig a **konkrét-absztrakt** jegypárt tartom. Megfigyeléseim egybeesnek Rot megállapításával: „Azon főnevek alosztályai, melyeket lexikai-grammatikai valenciájuk közös volta alapján különítettek el, feltehetően a következők: élő főnevek ('antroponimák' és 'faunonimák') és élettelenek (konkrétak és nem konkrétak)” Rot (1984: 463).

(Az '**élő**' szétválasztása '**antroponimá**'-ra és '**faunonimá**'-ra nem tűnik igazán fontosnak a határokat állandóan elmosó, de a nyelvben sűrűn előke-rülő metaforákra gondolva.)

A 4. pontot igen lényegesnek tartom, és a valenciaszótárban igyekeztem minél több adatot megadni egy-egy igei lexéma transzformációs lehetőségeit illetően. Nem minden transzformációs művelet tartozik azonban a valencia hatáskörébe.

Emons (1974: 177–178) – kimondottan egy valenciaszótárra gondolva javasolja az alábbi szerkezetű képleteket:

believe 12

S12[P12+E1[NOM1/ES1]+E2[NOM2/ES2[that]]]

(1) I believe that story.

(2) I believe that you come.

believe 13

S13[P13+E1[NOM1/ES1]+E3[NOM3][in]/IK3[in+ -ing]/ES3[in]]

(1) I believe in the bible.

(2) I believe in going to the doctor. stb.

Gyakorlati hasznuk csak a példamondatoknak van egy ilyen valenciaszótárban. A képletek is főként csak a példamondatra támaszkodva értelmezhetők különösebb fejtörés nélkül. Helye lehet persze a szakirodalomban olyan valenciaszótáraknak is, amelyek nem pedagógiai indíttatásúak. Addig nincs is semmi probléma, amíg a szerző is annak tartja művét, ami.

Azt kétlem, hogy egy valenciaszótár következetesen elláthassa használóját pragmatikai információkkal is. Ismét csak Leechre kell hagyatkoznom, ha az anyanyelvi beszélők igen változatos reagálására gondolok egy-egy valenciajelenséggel kapcsolatban. A valenciát illetően Leech megállapítása szerintem helytálló: „it is a model of competence rather than of performance” (Leech 1981: 202).

Konkrét esetekben természetesen akár egyértelműen is azonosíthatók egy-egy valenciajelenség pragmatikai jellegű tulajdonságai, de mindezek a tulajdonságok kevés általánosítható információval szolgálhatnak egy valenciaszótár számára.

Tudomásom szerint eddig a következő, a hasznossági szempontot is figyelembe vevő valenciaszótárak láttak napvilágot: Helbig-Schenkel (1969, 1973) (a német ige valenciaszótára), Sommerfeldt-Schreiber (1974) (a német melléknév valenciaszótára), (1977) (a német főnév valenciaszótára) Apreszjan–Páll (1982) (az orosz ige valenciaszótára kontrasztív alapon, magyar anyanyelvűek számára), Mel’cuk et al. (1984) (a francia nyelv valenciaszótára), Mel’cuk-Zholkovskii (1984) (az orosz nyelv valenciaszótára), Budai (1997) (az angol ige valenciaszótára) de idesorolható több szempontból a BBI (1986) is.

A témával kapcsolatos fontos tanulmányok: Apresyan et al. (1969), Apresjan et al. (1973), Mel’cuk (1984), Benson et al. (1986), Herbst (1987), Ilson (1987).

Az idézett művek bibliográfiája

- Abramov, B. (1971), Zur Paradigmatik und Syntagmatik der syntaktischen Potenzen: Helbig 1971. 51–66.
- Admoni, W. G. (1979), Grammatik bleibt Grammatik: **Linguistische Studien, Reihe A 63**. Berlin.
- Allen, R. L. (1966): **The Verb System of Present-Day American English**. The Hague; Paris: Mouton.
- Allerton, D. J. (1982): **Valency and the English Verb**. London; New York: Academic Press.
- Anderson, J. M. (1971): **The Grammar of Case: Towards a Localistic Theory**. (**Cambridge Studies in Linguistics 4.**) Cambridge [Eng.]: University Press.
- Anthony, Jr., E. M. (1954), An exploratory inquiry into lexical clusters: **American Speech 29**.
- Arnold, L. A.–V. Sinemus–R. Dietrich–S. Kanngiesser (Hrsg.) (1974): **Sprachwissenschaft. Band II**. München: Deutscher Taschenbuch-Verlag.
- Bach, E.–R. T. Harms (eds.) (1968): **Universals in Linguistic Theory**. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Apresyan, Yu. D.–Mel'cuk, I. A.–Zolkovsky, A. K. (1969), Semantics and lexicography: towards a new type of unilingual dictionary: **Studies in Syntax and Semantics**. Dordrecht: Reidel. 1–33.
- Apresyan, Yu. D.–Mel'cuk, I. A.–Zolkovsky, A. K. (1973), Materials for an explanatory combinatory dictionary of Modern Russian: Kiefer (ed.) (1973). 411–438.
- Apreszjan, J. D.–Páll E. (1982): **Orosz ige–magyar ige. Vonzatok és kapcsolódások 1–2**. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Balogh P. (1888), Az ige szereplése a mondatban: *Nyelvör* 17. 294–300, 342–354, 393–400, 439–443.
- Baum, R. (1976): „Dependenzgrammatik.” **Tesnière's Modell der Sprachbeschreibung in wissenschaftsgeschichtlicher und kritischer Sicht**. Tübingen: Niemeyer.
- Behaghel, O. (1924): **Deutsche Syntax**. Band II. Heidelberg.
- BBi (1986): Benson, M.–E. Benson–R. Ilson (1986): **The BBI Combinatory Dictionary of English. A Guide to Word Combinations**. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins B.V.
- Benson, M.–E. Benson–R. Ilson (1986): **Lexicographic Description of English**. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins B.V.
- Biere, B.U. (1976), Ergänzungen und Angaben: Schumacher (1976). 129–173.
- Bolinger, D. (1965), The atomization of meaning: **Language 41**. 555–573.
- Bondzio, W. (1967): **Untersuchungen zum attributiven Genitiv und zur Nominalgruppe in der deutschen Sprache der Gegenwart**. Berlin. (Habilitationsschrift.)

- (1969), Das Wesen der Valenz und ihre Stellung im Rahmen der Satzstruktur: **Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin. Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe 2.** Berlin.
- (1971), Valenz, Bedeutung und Satzmodelle: Helbig (1971). 85–103.
- Brassai S. (1863–65), A magyar mondat II–III.: **Magyar Akadémiai Értesítő. A Nyelv- és Széptudományi Osztály Közlönye 3.** 3–128, 173–409.
- (1873): **Paraleipomena kai diorthoumena.** Pest.
- Bräuer, R. (1974), Die Valenztheorie. Ihre Geschichte, ihr aktueller Stand und ihre Möglichkeiten: **Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin. Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe 23.** 267–280.
- Bresnan, J. (1981), Poliadicity: Part I of a theory of lexical rules and representations: Hoekstra et al. (1981). 97–121.
- Budai L. (1984), Az angol ige, melléknév és főnév valenciája: **Anglisztikai Napok '83. Tanulmányok az anglisztika tárgyköréből 3.** Szerk. Korponay B. 69–79.
- (1986), The role of valency theories in English language teaching: **Lingua 802. English.** Budapest: Karl Marx University of Economic Sciences. 33–47.
- (1987), A szekunder alany- és tárgyválasztás néhány esete az angolban és a magyarban: **Acta Academiae Paedagogicae Agriensis 18/1.** Szerk. Budai L. 3–18.
- (1997): **A Morphosyntactic Valency Dictionary of English Verbs.** Veszprém: VEK.
- Bühler, K. (1934): **Sprachtheorie.** Jena.
- Chafe, W.L. (1970): **Meaning and the Structure of Language.** Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Chomsky, N. (1965): **Aspects of the Theory of Syntax.** Cambridge, Mass.: The M.I.T. Press.
- Cole, R.W. (ed.) (1977): **Current Issues in Linguistic Theory.** Bloomington: Indiana University Press.
- Cole, R.W.–J.M. Saddock (eds.) (1977): **Syntax and Semantics, Vol. 8: Grammatical Relations.** New York: Academic Press.
- Cook, W. A. (1979): **Case Grammar: Development of the Matrix Model (1970–1978).** Washington, D.C.: Georgetown University Press.
- Dik, S. (1978): **Functional Grammar.** (North-Holland Linguistic Series 37). Amsterdam: North-Holland.
- Dineen, F.P. (ed.) (1966): **Report on the Seventeenth Annual Round Table Meeting on Linguistics Language Studies.** (Monograph Series on Languages and Linguistics 19.) Washington, D.C.: Georgetown University Press.
- Elekfi L. (1966), Az igék szótári ábrázolásáról. **Szótártani tanulmányok.** Szerk. Országh L. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Emons, R. (1974): **Valenzen englischer Prädikatsverben.** (Linguistische Arbeiten 22.) Tübingen: Niemeyer.
- (1976): **Valenzgrammatik für das Englische: eine Einführung.** (Anglistische Arbeitshefte 16.) Tübingen: Niemeyer.
- Engel, U. (1982): **Syntax der deutschen Gegenwartssprache.** Berlin: Schmidt.
- Engelien, A. (1902): **Grammatik der neuhochdeutschen Sprache.** Berlin.
- Erben, J. (1960): **Abriß der deutschen Grammatik.** 3., dg. Auflage. Berlin.

- Eroms, H.-W. (1981): **Valenz Kasus und Präpositionen**. Heidelberg: Winter.
- Fillmore, C.J. (1966), A proposal concerning English prepositions: Dineen (1966). 19–33.
- (1968), The case for case: Bach-Harms (1968). 1–88.
  - (1977a), Topics in lexical semantics: Cole (1977). 76138.
  - (1977b), The case for case reopened: Cole - Saddock (1977). 59–81.
- Fink, S.R. (1978), Case grammar and valency theory at a stalemate? Their relevance for semantic theory: Werner (ed.) (1978). 177–190.
- Flämig, W. (Hrsg.) (1972): **Skizze der deutschen Grammatik**. Berlin.
- Francis, W.N. (1956), Resolution of structural ambiguity by lexical probability: The English double object: **American Speech 31**.
- Giering, D.–G. Graustein–A. Hoffmann–H. Kirsten–A. Neubert–W. Thiele (1977): **English Grammar. A University Handbook**. Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie.
- Glinz, H. (1952): **Die innere Form des Deutschen. Eine neue deutsche Grammatik**. Bern.
- Groot, A.W. de (1949): **Structurele syntaxis**. Den Haag: Servire.
- Gruber, J.S. (1976): **Lexical Structures in Syntax and Semantics**. Amsterdam: North-Holland; New York: American Elsevier.
- Günther, H. (1974): **Das System der Verben mit BE- in der deutschen Sprache der Gegenwart**. Tübingen.
- Héjjas Z. (1970), G. Helbig–W. Schenkel: Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben. VEB Bibliographisches Institut, Leipzig, 1969: **Idegen Nyelvek Tanítása 6**. 191–193.
- Helbig, G. (1965), Der Begriff der Valenz als Mittel der strukturellen Sprachbeschreibung und des Fremdsprachenunterrichts: **Deutsch als Fremdsprache 2**. 10–23.
- (Hrsg.) (1971): **Beiträge zur Valenztheorie**. Halle (Saale).
  - (1973): **Geschichte der neueren Sprachwissenschaft**. München: Hueber. [2. kiad.; 1. kiad. Leipzig: Enzyklopädie, 1971.]
  - (1976), Valenz, Semantik und Satzmodelle: **Deutsch als Fremdsprache 2**. 99–106.
  - (1979), Zum Status der Valenz und der semantischen Kasus: **Deutsch als Fremdsprache 2**.
  - (1982): **Valenz – Satzglieder – semantische Kasus – Satzmodelle**. Leipzig.
  - (1983), Valenz und Lexikographie: **Deutsch als Fremdsprache 3**.
- Helbig, G.–W. Schenkel (1969): **Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben**. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut.
- (1973): **Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben**. Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie.
- Herbst, T. (1983): **Untersuchungen zur Valenz englischer Adjektive und ihrer Nominalisierungen**. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- (1987), A proposal for a valency dictionary of English: Ilson (ed.) (1987).
- Hessky R. (1971), A német ige „vegyértéke”: **Idegen Nyelvek Tanítása 6**. 185–189.
- Heyse, J.C.A. (1908): **Deutsche Grammatik**. Hannover/Leipzig.

- Hockett, C.F. (1958): **A Course in Modern Linguistics**. New York.
- Hoekstra, T.–H. van der Hulst–M. Moortgat (eds.) (1981): **Lexical Grammar**. Dordrecht/Cinnaminson: Foris.
- Hoppenbrouwers, G.A.J.–P.A.M. Seuren–A.J.M.M. Weijters (eds.) (1985): **Meaning and the Lexicon**. Dordrecht/Cinnaminson: Foris.
- Ilson, R.F. (ed.) (1987): **A Spectrum of Lexicography. Papers from AILA, Brussels, 1984**. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins.
- Irteneva, N.F. (1971), Valenz und Satztiefenstruktur: Helbig (1971).
- Jolles, A. (1934): **Antike Bedeutungsfelder**. (Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur 58.) Halle.
- Juhász J. (1977), Még egyszer a német nyelv valenciaelméletéről: **Idegen Nyelvek Tanítása** 4. 118–121.
- Kacnel'son, S.D. (1948), O grammaticeskoj kategorii: **Vestnik Leningradskogo Universiteta (Seriya istorii, jazyka i literatury)** 2. 114–134.
- Kalmár E. (1898), Állítmány és alany: **Nyelvtudományi Közlemények** 28. 129–147, 280–303, 392–412.
- Károly S. (1963), Tesnière szintaxisa és a szintaxis néhány kérdése: **Általános Nyelvészeti Tanulmányok I**. Budapest: Akadémiai Kiadó. 161–186.
- Katz, J.J.–J.A. Fodor (1963), The structure of a semantic theory: **Language** 39. 170–210.
- Kéri H. (1977), A valenciaelmélet és az iskolai nyelvoktatás: **Idegen Nyelvek Tanítása** 2. 41–48.
- Kiefer, F. (ed.) (1973): **Trends in Soviet Theoretical Linguistics**. Dordrecht: Reidel.
- (1984a), A magyar aspektusrendszer vázlata: **Általános Nyelvészeti Tanulmányok** 15. 127–149.
- (1984b), Zsilka János, De constructione. Történet és állapot egysége a nyelvben: **Nyelvtudományi Közlemények** 86. 272–284.
- Koenig, E. (1972–73): **Englische Syntax 1–2**. Frankfurt am Main: Athenaum.
- Korhonen, J. (1977): **Studien zu Dependenz, Valenz und Satzmodell. 1–2**. Bern: Peter Lang.
- Lapinskas, S. (1984): **Zu den Beziehungen zwischen Argument, Kasusrolle und Aktant am Beispiel der Realisierung des Lokativs: bei ausgewählten deutschen Verben des Zustandes und der Fortbewegung**. Leipzig: Univ., Sekt. Germanistik. (Dissertation A.)
- Leech, G. (1981): **Semantics: the Study of Meaning** (2nd ed.). Harmondsworth, Middx: Penguin Books.
- Lindgren, K.B. (1983), Zu den Beziehungen zwischen den Ebenen der Sprache: **Linguistische Studien, Reihe A** 107(1). Berlin.
- Longacre, R.E. (1976): **An Anatomy of Speech Notions**. Lisse: Peter de Ridder Press.
- Maas, U. (1974), Dependenztheorie: Arnold et al. (1974). 257275.
- Matthews, P.H. (1981): **Syntax**. Cambridge; New York: University Press.

- Meiner, J.W. (1781): **Versuch einer an der menschlichen Sprache abgebildeten Vernunftlehre oder philosophische und allgemeine Sprachlehre.** Leipzig.
- Mel'cuk, I.A. (1984), Lexical functions in lexicographic description: **Proceedings of the VIIIth Annual Meeting of the Berkeley Linguistic Society.** Berkeley: UCB. 427–444.
- Mel'cuk, I.A.–N. Arbatchewsky–Jumarie [et al.]; rédaction, André Clas (1984): **Dictionnaire explicatif et combinatoire du français contemporain.** Montréal: Presses de l'Université de Montréal.
- Mel'cuk, I.A.–N.V. Percov (=Pertsov) (1973): **Poverxnostno-sintaksiceskie otnosenija v anglijskom jazyke.** Moskva: Institut Russkogo jazyka AN SSR [PP PGEPL, 43].
- (1987): **Surface Syntax of English: A Formal Model within the Meaning-Text Framework.** Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins.
- Mel'cuk, I.A.–A.K. Zholkovskii (1984): **Tolkovo-kombinatornyi slovar sovremennogo russkogo iazyka: opyty semantiko-sintaksicheskogo opisaniia russkoi leksiki.** Wien: Gesellschaft zur Förderung slawistischer Studien.
- Molnár I. (1973), A vonzat problémái és a nyelv közlési funkciója: **Általános Nyelvészeti Tanulmányok IX.** Budapest. Akadémiai Kiadó. 123–146.
- Mühlner, W. (1975), Problem der Satzsemantik und Satzstruktur: **Linguistische Studien, Reihe A 14.** Berlin.
- (1984), Text und Kommunikation: **Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung 37.** 173–178.
- Mühlner, W.–D. Radtke (1971): **Grundlegungen einer Theorie der syntaktischen Synonymie einfacher Sätze in der russischen Sprache der Gegenwart.** Greifswald. (Dissertation.)
- Nikula, H. (1976), Verbvalenz: Untersuchungen am Beispiel des deutschen Verbs mit einer kontrastiven Analyse Deutsch-Schwedisch: **Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Germanistica Upsaliensa 15.** Uppsala.
- (1986): **Dependenzgrammatik.** Malmö: Liber.
- Pittman, R.S. (1954): **A Grammar of Tetelcingo (Morelos) Nahuatl.** Language Dissertation 50.
- Porzig, W. (1934), Wesenhafte Bedeutungsbeziehungen: **Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur 58.** 70–97.
- Roberts, J. (1981), Rewriting a standard dictionary entry in valency dictionary format: **British Association for Applied Linguistics Newsletter 11.** 1–15.
- Roberts, P. (1964): **English Syntax.** New York: Harcourt Brace.
- Rosengren, J. (1978), Status und Funktion der tiefenstrukturellen Kasus: **Beiträge zur Problemen der Satzglieder.** Leipzig.
- Ross, J.F. (1981): **Portraying Analogy. (Cambridge Studies in Philosophy.)** Cambridge: Cambridge University Press.
- Rot S. (1984a), Az igék szintaktikai valenciája a mai angol nyelv makrorendszerében: **Filológiai Közlöny 30.** 458–476.
- (1984b), R. Emons: Valenzgrammatik für das Englische: Eine Einführung. Anglistische Arbeitshefte 16. Tübingen: Niemeyer: **Filológiai Közlöny 2–3.** 127.

- Saussure, F. de (1967): **Bevezetés az általános nyelvészetbe**. Budapest: Gondolat.
- Schippan, T. (1975): **Einführung in die Semasiologie**. Leipzig.
- Schubert, K. (1987): **Metataxis. Contrastive Dependency Syntax for Machine Translation**. Dordrecht, Holland; Providence R.I., U.S.A.: Foris.
- Schumacher, H. (Hrsg.) (1976): **Untersuchungen zur Verbvalenz: eine Dokumentation über die Arbeit an einen deutschen Valenzlexikon. (Forschungsberichte des Instituts für Deutsche Sprache, Mannheim, 30.)** Tübingen: TBL Verlag Gunter Narr.
- Schumacher, H.–N. Trautz (1976), Bibliographie zur Valenz und Dependenz: Schumacher (1976). 314–343.
- Smereka, K. (1986): **Valenztheorie und Sprachvergleich im Bereich ausgewählter Verbfelder des Deutschen und Polnischen**. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Somers, H.L. (1987): **Valency and Case in Computational Linguistics**. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Sommerfeldt, K.E.–H. Schreiber (1974): **Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Adjective**. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut.
- (1977): **Wörterbuch der Valenz und Distribution der Substantive**. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut.
- Stepanowa, M.D. (1971), Die „innere Valenz“ des Wortes und das Problem der linguistischen Wahrscheinlichkeit: Helbig (1971).
- Starosta, S. (1979), The end of phrase-structure as we know it: **University of Hawaii Working Papers in Linguistics 11**. 1. 59–76.
- Stockwell, R.P.–P. Schachter–B.H. Partee (1973): **The Major Syntactic Structures of English**. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Tarvainen, K. (1981): **Einführung in die Dependenzgrammatik**. Tübingen: Niemeyer.
- Tesnière, L. (1953): **Esquisse d'une syntaxe structurale**. Paris: Klincksieck.
- (1959): **Éléments de syntaxe structurale**. Paris: Klincksieck.
- Theisz Gy. (1888), A nyelvtanítás reformjához: **Országos Középiskolai Tanár-egyesületi Közlöny 21**. (1887–1888). Budapest.
- Thiele, W. (1972): **Möglichkeiten der Beschreibung von Complement und Sentence Modifier im englischen Satz. [Band I–II.]** Leipzig. (Dissertation.)
- Tóth P.L. (1933): **A mondatok grafikai ábrázolása**. Dombóvár.
- Trier, J. (1931): **Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes: die Geschichte eines sprachlichen Feldes**. Heidelberg: Winter.
- (1934), Das Sprachliche Feld: **Neue Jahrbücher für Wissenschaft und Jugendbildung 10**. 428–449.
- Van der Elst, G. (1982), Verbsemantik: Zur Theorie und Praxis einer Analyse aufgrund von semantischen und syntaktischen Gebrauchsregeln, dargestellt am Beispiel der Aufforderungsverben des Deutschen: **Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik 41**. Wiesbaden.
- Van Megen, J. (1985): Dependency grammar, valence and the bilingual lexicon: Hoppenbrouwers et al. (1985). 170–178, 483–509.

- Vater, H. (1978), On the possibility of distinguishing between complements and adjuncts: Abraham (ed.) (1978).
- Viehweger, D. (Hrsg.) (1977), Probleme der semantischen Analyse: **Studia Grammatica XV**. Berlin.
- Welke, K.M. (1965): **Untersuchungen zum System der Modalverben in der deutschen Sprache der Gegenwart. Ein Beitrag zur Erforschung der funktionaler und syntaktischer Beziehungen**. Berlin.
- (1988): **Einführung in die Valenz- und Kasustheorie**. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut.
- Werner, A. (ed.) (1978): **Valence, Semantic Case and Grammatical Relations 1**. Amsterdam: John Benjamins.
- Wittgenstein, L. (1953): **Philosophical Investigations**. Trans. by G.E.M. Anscombe. New York: Macmillan.
- Wotjak, B. (1982a), Untersuchungen zur Inhalts- und Ausdrucksstruktur ausgewählter deutschen Verben des Beförderns: **Linguistische Studien, Reihe A 103**. Berlin.
- (1982b), Zur Darstellung der Zuordnungsbeziehungen zwischen formal-grammatischer Ausdrucksstruktur und propositional semantischer Inhaltsstruktur (am Beispiel ausgewählter Verben des Beförderns): **Deutsch als Fremdsprache 2**.
- Wotjak, G. (1977): **Untersuchungen zur Struktur der Bedeutung. Ein Beitrag zur Gegenstand und Methode der modernen Bedeutungsforschung unter besonderer Berücksichtigung der semantischen Komponentenanalyse**. Berlin.
- (1983), Zu den Zuordnungsbeziehungen von Inhalts- und Ausdrucksstruktur: **Linguistische Studien, Reihe A 107(1)**. Berlin.

ZIMÁNYI ÁRPÁD

A BEFEJEZETT MELLÉKNÉVI IGENÉV ÁLLÍTMÁNYI HASZNÁLATÁNAK MEGÍTÉLÉSÉRŐL

Az utóbbi évtizedek nyelv művelő irodalmában időről időre fölbukkan a befejezett melléknévi igenév állítmányi használatának kérdésköre. Magát a jelenséget többféleképpen ítélik meg a nyelvészek, a nyelv művelők: a szélsőséges, túlzó nézeteken kívül találkozhatunk megértő és elfogadó véleményekkel, mint ahogy az is jelzésértékű, ha egy nyelvtan vagy egy nyelvhasználati útmutató nem foglalkozik vele. A mai helyzet fölmérése előtt érdemes tehát visszatekintünk a múltba, hogy lássuk: korábban miképp vélekedtek erről a témáról (1. rész). A történeti összegezést az 1960 utáni szakirodalom elemzése követi (2. rész). A szerző saját gyűjtésű, legfrissebb példáit a 3. rész tartalmazza.

1. A kérdés megítélése századunk első felében

Klemm Antal Magyar történeti mondatában megállapítja, hogy a *-t, -tt* képzős igenév névszói állítmányul csak akkor használatos, ha igenév volta elhomályosul és melléknévnek érezzük: *fáradt, rekedt, fásult, nyugodt, fészült* (a viszony közöttük), *vásott, kopott, romlott* stb. Észrevétele szerint a XIX. századtól más esetben is sűrűbben kezdték használni, és használják azóta is, egyrészt német hatásból, másrészt a határozói igenév létigés szerkezetének szándékos, de téves kerülése végett. Első példáját Kossuthról idézi: A vidék gyönyörű, a tágas völgy kies rétekkel *borított* (Klemm 1928. 48).

A legkorábbi megjegyzések közé tartozik Horváth Jánosé. Ő ugyanis A „Nyugat” magyartalanságairól című tanulmányában már 1911-ben erőteljesen bírálta az ilyesféle szerkezeteket: „Szép darab és szépen *megírott*”; „az ilyen írárok közül a legmagasabbrendűek mennyiben *megformáltak* és mennyiben önállóan, minden másfajta írástól különváltan *megformáltak*.” Szerinte „az erőszakolt mondat szerkesztés teszi különcködővé s magyartalanná a szóhasználatot, indokolatlanná az újítást” (Horváth 1911. 68–9).

Néhány évvel később Simonyi Zsigmond mint teljesen új jelenséget mutatja be az igenév állítmányi használatát. „Nem mondjuk például Isten törvénye *írott*, a természeté *íratlan*. A had *vert*. A ruhám *tépett*. Ez az út *járt*. Te *elmaradt* vagy. *Tanult* vagy. A vitézek *halottak*. A cigány *kárvallott*. Ezek helyett különféle más szerkezeteket használunk, pl. ez *járt út*, a cigány *kárt vallott*; de legtöbbször a *-va*, *-ve* képzős határozó igenevet: Isten törvénye *meg van írva*. A had *meg van verve*. A ruhám *el van tépve*. *Tanult ember vagy v. sokat tanultál*.” Érdekes, hogy most, nyolc évtizeddel később az előbbi példák egynémelyike már nem hat túlságosan különlegesnek: a *tépett* és a *tanult* melléknévként, a *halott* és a *kárvallott* melléknévként, illetőleg főnévként egyaránt elképzelhető bizonyos szövegkörnyezetben állítmányi szerepben.

Simonyi forrásmegjelöléssel ellátott példái 1916–17-ből valók:

A szociális problémák pszichológisztikus értékelése kezdettől fogva naturalisztikus elemekkel *telített*.

A társadalom szociális áramlatokkal *telített*.

A nemzetiségek sorsa, kultúrája nem *biztosított*.

Ez a békejegyzék nem lehet örömmel *fogadott*.

A történetek után *befejezett* a szolgálatom.

Az ajtó *zárott*.

Az utóbbi két mondat Gárdonyi Géza Szunyoghy miatyánkja című regényéből származik, és emiatt Simonyi elmarasztalólag szól az író nyelvhasználatáról, németességéről (Simonyi 1917. 230–1).

Jó magyarság című tanulmányában Szinnyei József is foglalkozik röviden ezzel a jelenséggel, és „éktelen németesség”-nek tartja. Szerinte „különösen kedvelik és terjesztik a nyugatosok, de őket nem a hibakerülés jámbor szándéka vezeti, hanem az a törekvés, hogy úgy írjanak, ahogy más emberfia nem ír.”

Szinnyei – forrásjelölés nélküli – példái a következők: a nyelve *bevont*, a hegytető hóval *borított*, a vendéglőben minden szék *elfoglalt*, a cél tehát *tudott* előttünk (Szinnyei 1933. 58–9).

A nyelv művelő kötetek közül részletesen foglalkozik a kérdéssel a Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus című munka. Dengl János – hivatkozva Klemm, Horváth és Szinnyei előbb idézett megállapításaira – az idegenszerűségről szóló fejezetében tárgyalja a melléknévi igenévnek névszói állítmányként való használatát. A következő példákat helyteleníti: ez a cikk nagyon *keresett*, könyve nagyon *olvasott*, gyártmányai általánosan *használtak* és *kedveltek*, elhatározása nem *megokolt*, a terület *elhatárolt*, az ügy *tudott* vagy *ismert* előttünk, cége nagyon *ismert*, a tőzsdén az árfolyam *tartott volt* (Dengl 1937. 190–1). Mai nyelvérzékünkkel már nem kifogásolhatnánk a

kedvelt állítmányi használatát, de megszokottá vált a *keresett* és az *olvasott* is. Egészen más megítélés alá tartozik viszont a legutolsó példa, amely napjainkban is rendkívül furcsán hat.

Tiszamarti Antal szaknyelvi adatokat javított ki Orvosi nyelvünk helyes magyarsága című könyvében. Témánkhoz tartozó példái az alábbiak:

A betegség aetológiája *nem tisztázott*.

Az eltávolított fog helye véralvadékkal *borított*.

A mandulák lepedékkel *fedettek*.

A bal dobüreg belseje sötétbarna lepedékkel *fedett volt*.

Az álhártyás nyelvplaque jelenleg is élesen *határolt*.

Alkalmazásuk részben empirikus, részben theoretikus meggondolásra *épített*.

Az állkapocs teljesen alakját *változtatott* (Tiszamarti 1943. 45–6).

A legteljesebb összefoglalás Tompa József nevéhez fűződik: 1953-ban a Magyar Nyelv lapjain részletesen elemezte a melléknévi igenév mindhárom fajtájának állítmányi használatát. A befejezett melléknévi igenévről megjegyezte, hogy állítmányi használatának szabályai hiányosak, és nem szabad válogatás nélkül üldöznünk minden példát. A korábbi bírálókkal szemben úgy látja, hogy nem kell mindenben idegenszerűséget keresnünk, és csak a mai analógiáktól kevésbé támogatott állítmányi szerkezeteket rosszallhatjuk. Az újabb alakok mennyiségének elszaporodása sem jelentené azt, hogy sérelem érné nyelvünk finnugor alapjait, nyelvtanunk ősi rendszertét: „Hiszen ma úgy látjuk, hogy a *várt*, *kért* alak is előbb volt névszói (igenévi) állítmány, s csak aztán szívta magába a ragos igealak értelmét, illetőleg funkcióját” (Tompá 1953. 137).

A jelenség korai leírója, Horváth János is használja műveiben ezt a szerkezetet; az 1951-es verstanból Tompa a következőket idézi tőle: „az időmérték elhanyagolása Adynál tudatos, *szándékolt*”; „periodusokká társulhatásuk is *korlátozottabb*”; „ez a forma a nyugtalanság feloldására, lezárására *hivatott*”; „társításuk nem *erőszakolt*, időviszonyításuk *egyensúlyozottabb*”; „rímei *esztergályozottak*” (i. m. 136).

Tompá irodalmi példákat is idéz:

Bánk: Az Isten e' Gyülekezet álmódott
céljával, ha az elsül, és igaz Jó.

Petur: Nem *álmódott* ez, elsül, és igaz Jó. (Katona: Bánk bán II. felv.)

Oly csunya volt, mit eddig éltem;

Kevert, pocskló, fél, *törött*. (Kafka Margit: Az élet útjain)

...az én rögöm magyar rög,

Meddő, *kisajtott*. (Ady Endre: Az ős Kaján)

...olasz szív nem lehet emlékektől *gyötörtebb*. (Babits Mihály: Itália)

A szárnyas ige *tört* s akadozó. (Tóth Árpád: Levél)

De itt ti vagytok meglopottak. (Illyés Gyula: Hősökről beszélek)

A befejezett melléknévi igenév állítmányi használatát Tompa szerint több tényező okozza az iménti példákban: a közvetlen fokozhatóság igénye (*korlátozottabb, egyensúlyozottabb*), jelzős kapcsolat predikatívvá válása (*álmodott cél – nem álmodott ez*), más névszói állítmány analógiája (*csúnya volt – kevert, törött*). A négy utolsó példát Tompa merészebbnek tartja (i. m. 136–8). Megjegyezhetjük, hogy a Kaffka- és az Ady-idézetben a befejezett igenévnek más melléknévvel (illetőleg folyamatos igenévvel) együtt történő hátravetése miatt nem teljesen egyértelmű az állítmányi szerep, bizonyos fokú értelmezői színezettel is keveredik.

Tompa fölfigyelt arra, hogy az új forma különösen gyakori az átalakulást jelentő igékkel kapcsolatban (*elpuhult, ingerült, elvadult, megindult*), de megszokottá vált sok más, tárgyas alapszóból képzett igenévi állítmány is (*felhajtott, nyomtatott, rajzolt, festett, ragasztott*), pedig ezekben még egészen világos az igei alapszó jelentése, és a hangsoruk is azonos a ragos múlt időével (i. m. 138).

Tompa József példáit és véleményét két okból volt szükséges a szokásosnál is részletesebben ismertetni: egyrészt azért, mert átfogó tanulmányának tartalma és terjedelme ezt egyaránt indokoltá teszi, másrészt pedig azért, mert így megállapításait, következtetését össze tudjuk vetni a 3. részben bemutatandó legfrissebb példákkal.

Érdemes még megismernednünk Nagy J. Béla két korábbi, szépirodalmi adatával, amelyek szerint csupán kivételes nyelvi jelenségek:

Lettem pennám miatt mostan megijedett...

Az utat elvesztém, *lettem eltévedett*. (Gvadányi: Egy falusi nótáriusnak ...)

Mert csak ez kössön ki Toldival, ha drága

S nem *megunt* előtte Isten szép világa. (Arany: Toldi I. 12.)

Az újabb példákat Nagy J. Béla erőteljesen helyteleníti (a halászat nem *megengedett*, a rágás *nehéztett*, a vélemények *osztottak*), és nem tartja kíváncsnak a szokatlan formák elterjedését (Nagy J. 1958. 168).

2. A kérdés megítélése 1960 után

A befejezett melléknévi igenév állítmányi használatának megítéléséről ebben a részben áttekintjük az 1960 utáni fontosabb nyelvtanokat, és megvizsgáljuk a nyelvművelő irodalom idevágó példáit, állásfoglalásait.

Az akadémiai nyelvtan csak röviden és általánosságban fogalmazza meg a tudnivalókat ebben a kérdésben: „Melléknévi igenevet a természetes közlésben legfőként akkor használunk állítmányként, ha igenévi jellege már gyengülőben van, s inkább állandósult tulajdonságként nevezi meg a cselek-

vést, azaz ha legalábbis megindult a melléknevesülés útján: [...] Ez a forma a nyugtalanság feloldására, lezárására *hivatott* (Horváth: Verstan 167); *Ismert, használt volt-e* ez az alak? (MNY. XXXIX, 210); Egy kis ülepedett, nádfeleles házuk van, amelynek az utcai vége ukránosan *csapott* (Veres: Szegények sz. 7) [...]

Egyébként nyelvművelésünk a folyamatos cselekvésű igenév helyett inkább a ragos igei állítmányt ajánlja [...] A befejezett cselekvésű helyett is vagy az igét, vagy a határozói igeneves szerkezetet: Ő már rég *előléptetett* helyett ezt: *előlépett* (vagy: *elő van léptetve*; őt ... *előléptették*).” (MMNyR. II. 126–7)

A mai magyar nyelv című egyetemi nyelvtan kissé részletesebben fogalmazza meg a nyelvhasználati tudnivalókat, és más példákat sorakoztat fel: „A befejezett történésű melléknévi igenév ritkábban fordulhat elő állítmányként, mint a folyamatos történésű. A befejezett cselekvés, történés által létrehozott állapot jelzésére ugyanis elsősorban a *-va*, *-ve* képzős határozói igenév és a létige kapcsolata szolgál: Sebe még *nincs begyógyulva*. Ehelyett a melléknévi igenév állítmányi alkalmazása többnyire hibás, idegenszerű: Sebe még *nem begyógyult*. Mindamellett jó néhány befejezett történésű melléknévi igenév megállja a helyét állítmányként is, főleg az átalakulást jelentő igékből képzettek (pl.: Ez a táj nagyon *elvadult*; Mért *vagy* olyan *elpuhult?*), de sok más igenév is (*nyomtatott, festett, rajzolt, ragasztott, gyűrt, zsibbadt, szaggatott, megtépett, hivatott* stb.).” (MMNy. 243)

Az utóbbi példák között felismerhetjük Tompa József már korábban idézett adatait (Tompa 1953. 138), ám elég nagy különbség van a megkülönböztetés nélkül felsorolt igenevek között. Amíg természetesnek tarthatjuk *az ing gyűrött, a fejem zsibbadt, ő arra hivatott, hogy...* (predikatív) szerkezeteket, hasonlóan elfogadhatót már nehezebben tudunk létrehozni a *festett, rajzolt és ragasztott* igenevekből (*a kép olajfestéssel festett, a mennyezet fehérre festett; a cipő talpa ragasztott, a cipő talpa ennyvel ragasztott* – ezekben a példákban inkább más nyelvtani szerkezetek lennének kívánatosak).

A bukaresti kiadású A mai magyar nyelv kézikönyve egyáltalán nem említi meg a befejezett melléknévi igenév állítmányi használatának szabályait (Gálffy 1971.).

A magyar nyelv könyve röviden utal arra, hogy „az állítmány funkcióját betöltő folyamatos és befejezett cselekvésű igenév helyett ajánlatosabb a ragos igei állítmányt, illetve a határozói igeneves szerkezetet használni. [...] A kérdés megoldott helyett: A kérdést megoldottuk vagy A kérdés meg van oldva.” (MNYK. 337)

A Nyelvművelő kézikönyv két szócikke foglalkozik bővebben ezzel a témával. A befejezett melléknévi igenév szócikkének 4. pontjában a következőket olvashatjuk: „A mai hivatalos és sajtónyelvben erősen terjed az

ilyen kifejezésmód (pl. a hír valódisága *bizonyított*, helyett: *be van bizonyítva*). Pedig ez inkább csak olyan igenév esetében helyes, amelynek igei jellege és benne az előidejűség mozzanata meggyengült, elhomályosult, s az igenév szinte már tisztán tulajdonságot, állapotot kifejező melléknévvé vált.” (NyKk. I. 289–90) A határozói igenév szócikkének 3. pontja igen részletesen, mintegy kétoldalmi terjedelemben taglalja a szakirodalom addigi megállapításait. A korábbi közleményekhez képest több példával világítja meg, hogy a befejezett melléknévi igenév állítmányként nemcsak akkor fogadható el, ha igei jelentéstartalma elhomályosult és állapotot jelöl, hanem akkor is, ha állapotváltozást, átalakulást jelentő alapige származéka: az ing frissen *vasalt*, a porcelán kézzel *festett*, *operált* a gyomrom. E példák jó része helyes volna *-va*, *-ve* létige szerkezettel is, nemegyszer némileg más jelentésben és stílusértékkel: az ing frissen *van vasalva* (most vagy nemrég vasalták ki) – az ing frissen *vasalt* (nem gyűrött); *operálva van* a gyomrom (az operáció megtörténtét emeljük ki, esetleg a közelmúltban volt) – *operált* a gyomrom (a gyomor műtött voltát hangsúlyozzuk). A kétféle kifejezésmód közötti választás az egyéni nyelv- és stílusérzéktől is függ (NyKk. I. 825–6).

Jelzésértékű, hogy amíg a NyKk. a befejezett melléknévi igenév szócikkének alig egyhuszadát szenteli az állítmányi használat kérdésének, addig a Nyelvművelő kéziszótárban már a szócikk több mint egynegyede jut témánknak. A rendkívül gyakorinak és egyre terjedőnek nevezett jelenséget a NyKsz. hibásnak, kerülendőnek tartja. Eddig nem említett példái a következők: a levél géppel *írt*, a küldemény nekünk *címzett*, az üzlet riasztóval *ellátott* (NyKsz. 58).

Ennek az összefoglalásnak nem célja, hogy feldolgozza a nyelvtörténeti adatokat. Ezért csupán röviden, itt, a nyelvtanokat, kézikönyveket bemutató rész végén jelzem, hogy A magyar nyelv történeti nyelvtana szintén foglalkozik a befejezett melléknévi igenév állítmányi használatával (MNYTNY. II/1. 432; II/2. 227–8).

A következőkben tekintsük át a nyelvművelő köteteket, mindenekelőtt azokat, amelyekben útmutatást találunk a felvetett kérdéssel kapcsolatban.

Foglalkozik a befejezett melléknévi igenév állítmányi használatával a Magyar nyelvhelyesség (Deme–Köves 1967. 242–3), a Hivatalos nyelvünk kézikönyve (Grétsy 1976. 41–2) és a Nyelvfejlődés – nyelvhelyesség (Koválovsky 1977. 101–2). A Szaknyelvi kalauz forrásmegjelöléssel ellátott példákat dolgoz föl; érdemes néhányat kiemelni: a kiállítás árusítással is *egybekötött*; a 12 sarokégő három csoportba *összefogott*; a lakások fürdőszobával *felszereltek*; a lámpatestek a divatnak erősen *alávetettek*; antimikrobás hatásának mechanizmusa még *nem felderített*; a csavarorsó anyával ellátott hüvelye a felerősítő kar perselyébe *ágyazott*; a tüzelőanyag-sugár szándéko-

san az égéstér falára *irányított*; a gép beadagolja a kötegeket a le-szorítógerenda alá, amely hidraulikusan *működtetett* (Grétsy 1964. 159–60).

A gyűjteményes kötetek közül foglalkozik a témával – többek között – az „Értsd is a szót...!” (É. Kiss 1988. 284–5), a Mondd és írd! (Kemény–Szántó 1992. 291–3) és az Értsünk szót! (Sebestyén 1994. 151–2).

Nem tartalmaznak útmutatást ebben a kérdésben a következők: Magyarán (Ferenczy 1980), Új anyanyelvi kaleidoszkóp (Felde–Grétsy 1980), Szaknyelvi divatok (Bíró 1989), Nyelvművelő kis tükör (P. Kovács 1993), Fölnevelő édesanyám (Rónai 1995).

Az Édes Anyanyelvünk című nyelvművelő folyóirat kisebb vitának adott helyet (Éder Zoltán: Egy nyelvhelyességi babonáról; 1979. 2. 3; Szepes Gyula: Hírlapírók, ne így! 1980. 1. 2; Tompa József: Lassabban a kitagadással! 1980. 3. 2; Szepes Gyula: Mit öntsünk ki? 1980. 4. 4). Szepes – többek között – helytelenítette az alábbiakat: az intézkedés *megalapozott*; a pécsiek a folyó vizére *utaltak*; a gép *gondozott*; a betontechnika *gépesített*; az adatok *ismertek*; a győzelem *megérdemelt*; *irigyelt* a nyugodtságom (1980, 1, 2). Tompa József számos irodalmi példával védte meg a befejezett melléknévi igenév állítmányi használatának szabályos eseteit: *kárhozottak* ősapáink (Petőfi); teste *dúlt* (Vörösmarty); az idézetek *koholtak-e* (Németh L.); a halánték *széztűzött* (Galgóczi E.); stb. (1980. 3. 2).

3. A legfrissebb példák

Az alábbiakban – megfigyeléseim és saját gyűjtésű példáim alapján – megvizsgáljuk, hogy a befejezett melléknévi igenév állítmányi szerepében milyen sajátos esetekkel találkozhatunk a mai nyelvhasználatban. Az írásos példák a sajtóból származnak, a többi adat a rádió és a televízió műsoraiban hangzott el. A gyűjtemény elejére kerülnek azok az igenevek, amelyek megfigyelésem szerint igen gyakoriak, majd őket követik a ritkább vagy egyedi példák.

a) Gyakoribb példák

kizárt

A mai beszédben igen gyakori a *kizárt* igenévnek főmondatban állítmányként való használata (*Kizárt*, hogy igazad legyen. *Kizárt* az, hogy...). Korábbi nyelvművelésünk jelzőnek ajánlja (*kizárt dolog*), illetőleg határozói igeneves szerkezetet javasol helyette (*ki van zárva*). A NyKk. szerint: „Ma már nem üldözzük, hanem meghonosodott németességnak tekintjük a *kizár* igének ezt a használatát, az ajánlott megfelelőket azonban választékosabbnak

tartjuk” (NyKk. I. 1220). A NyKsz. azonban továbbra is „erős idegenszerűségnek, németességnek” nevezi (NyKsz. 316). Példáinkban a *kizárt* jelentése: 'lehetetlen'.

Az iménti szerkezettől (azaz a főmondat: vagy hiányos mondat, vagy pedig tömondat) némileg eltér az az eset, amikor az állítmánynak bővítményei is vannak. Ekkor ugyanis az igenév megőrzi tartalmas igei jelentését és vonzatait: *vki/vmi *kizárt* (helyesen: *ki van zárva*) *valahonnan*.

Példa a bővített mondatra: „A támogatásokból *kizárt* az, akinek hátraléka van” (TV1 1997. nov. 7., Ablak c. műsor; minisztériumi főtisztviselő). Inkább: *...ki van zárva az...; sőt: ...kizárja magát az, akinek...*

adott

Különösen a matematikatanárok nyelvében teljesen általános az *adott* állítmányi használata: *adott* két egyenes. A NyKk. erőteljesen helyteleníti, és az *adva van* v. *meg van adva* formákat javasolja (NyKk. I. 114). Megjegyzendő, hogy a NyKk. az *adva van* kifejezést is idegenszerűnek tartja, bár a szaknyelvben szükséges és végső soron már nem helyteleníthető forma (NyKk. I. 120).

Példa a más nyelvváltozatban való használatra: „Valamennyi feltétel *adott* a jószomszédi kapcsolatok fejlesztésére” (Duna Televízió 1997. okt. 23.).

biztosított

Különösen a hivatalos nyelvben és a publicisztikában gyakori a *biztosított* igenév. A hivatalos nyelv azért is kedveli, mert személytelensége miatt nem kell megadni a cselekvő alanyt (*biztosítjuk, biztosítják*). Alig használatos a határozói igeneves szerkezete (*biztosítva van*). A választékos stílusban mindenképpen kerülendő, nyelvművelésünk magát a *biztosít* igét is kifogásolható divatszónak tartja.

„Mivel a bevonulók november 22-én tesznek esküt, így ezen a szombat délutánon *biztosított* a kimaradás, illetve az eltávozás” (Petőfi Népe 1997. nov. 10. 5). – Mivel egy őrnagy nyilatkozatából való az idézett mondat, többes szám első személyű igealakokkal személyesebb hangú – ám vélhetően kevésbé hivatalos? – lenne a közlés.

megoldott

Szintén gyakori a *megoldott* igenév állítmányi használata. (a feladat *megoldott*, ehelyett: *meg van oldva, megoldottuk, megoldották, megoldódott, *megoldást nyert*). Állítmányi szerepében annyira megszokottá vált, hogy sokan már nem is érzik hibásnak, s ezt a megállapítást a következő adatokkal

tudom alátámasztani. 1995 szeptemberében az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskolára érkező elsőéves magyar szakos (135 fő) és a már ott tanuló másodéves nem magyar szakos (90 fő) hallgatók között nyelvhasználati felmérést végeztem. A feladatlapon – sok egyéb között – szerepelt a következő mondat: „*A terület ivóvízellátása mind a mai napig nem megoldott.*” A magyar szakosok 68%-a, a nem magyar szakosoknak pedig 75%-a helyesnek tartotta a mondat nyelvtani szerkezetét, és nem alakította át. (Bővebben l.: MNyTK. 207. szám 321–5)

eldöntött

Ugyancsak sűrűn előfordul állítmányi szerepben az *eldöntött* igenév (az ügy *eldöntött*, helyett: *eldőlt*, *eldöntöttük*, *eldöntötték*, *el van döntve*). Az előző példákhoz hasonlóan azért gyakori ennek az igenévnek az állítmányi használata, mert egyrészt a hivatalos nyelv vonzódik a személytelen, a cselekvő alanyt kikerülő szerkezetekhez, másrészt pedig sokan továbbra is ódzkodnak a határozói igenévtől (*el van döntve*).

„Az még továbbra *sem eldöntött*, hogy az autópálya továbbépítése milyen formában történik” (Autósélet 1998. 1. 13). – Helyesebben: továbbra *sincs eldöntve*.

megengedett, engedélyezett

Mindkét forma – állítmányként – a hivatalos nyelvhasználat eleme, az utóbbi, a terjedelmesebb, talán még hivatalosabb hangú, mint a *megengedett* igenév.

„Hazánkban az eutanázia semmilyen formában *nem megengedett*” (TV1 1997. nov. 22.; híradás).

„Az összeg adatok csak pozitív egész számok lehetnek, tehát sem a negatív szám, sem a tizedesvessző használata *nem megengedett*” (kiegészítő füzet az 1997. évi adóbevalláshoz, 6. oldal).

„Lakott területen belül hiába *engedélyezett* alkalmanként a 70 km/h sebesség, tehergépkocsival itt is csak 50 km/h-val lehet közlekedni” (Autósélet 1997. 11. 25).

bizonyított

„Mára egyértelműen *bizonyított*, hogy Szombathely belvárosában állt az a ház, ahol Mártonunk meglátta a napvilágot” (Magyar Fórum 1997. nov. 6. 16). – A *bebizonyított* tény jelzős szerkezet igeneve igekötő nélkül is megállja a helyét, a *bizonyított* állítmányi használatakor viszont érezhetjük az igekötő hiányát s azt, hogy másféle szerkesztésmóddal természetesebbnek

tűnik a megfogalmazás: *bebizonyosodott, bebizonyították, bizonyos, bizonyossá vált* stb.

garantált

„Az eredmény azonban *nem garantált*” (Duna Televízió 1997. okt. 23.)

„Ez az összeg *garantált* minden hónapban” (Kossuth rádió 1997. okt. 26.; riport).

Bár nyelvtanilag helyes a *nincs garantálva*, illetőleg a *garantálva van* szerkezet, inkább másféle megoldást célszerű választani: *garantáljuk, garantálható* stb.

tisztázott

„A felborult Mercedes sebessége egyelőre *nem tisztázott*. A jobb első ülésen helyet foglaló utas könnyű sérülést szenvedett. Egyébként a borulás körülményeit végérvényesen még *nem tisztázták*.” (Autósélet 1997. 12. 10)

A szócikk írója egymás után használta az igealakot és az igenevet, talán az ismétlés – részleges, ám nem túl sikeres – elkerülése végett. (Helyesebben pl.: ...egyelőre *nem ismeretes* v. *nem tudták megállapítani* stb.). A *tisztázott* igenév is gyakran tölti be állítmány szerepét.

b) Ritkább vagy egyedi példák

(1) „A horvátok létükben *fenyegetettek*” (Kossuth rádió 1997. nov. 7.; hírek, külföldi tudósító).

(2) „A hegyi utak jól *jelöltek*” (MTB Sport 1997. decemberi szám, 22. oldal; kerékpáros szaklap).

(3) „Az elfogott személyek a kábítószerrel való visszaélés enyhébb formájával is *gyanúsítottak*” (Kossuth rádió 1997. nov. 20.; rendőrségi hírek).

(4) „Melyek azok a területek, amelyek védelemre *tervezettek*?” (Kossuth rádió 1997. dec. 4.; riport)

(5) „Az óraátállításban három vonat *érintett*” (MTV2 1997. okt. 25.; híradás).

(6) „Az ellenőrzésekkor a fagylaltpultról, a -pohárról, -tégelyről, elmosott adagolókanálról vett minták *kifogásoltak*” (Észak-Magyarország 1997. aug. 12. 3).

(7) „A bányanyitás útja engedélyekkel *kikövezett*” (Heves Megyei Hírlap 1997. ápr. 10. 1; tudósítás címe).

(8) „A film mozgalmas és naiv, a narrátor időnként beleszól a dolgokba, mai beköпések élénkítik a szöveget, andalító muzsikával *aláfestett* minden fontosabb jelenet” (Vasárnapi Hírek 1997. nov. 16.).

(9) „Mára ez egyetlen mondatban *rögzített*” (TV1 1997. nov. 21.; nyugdíjasok műsora).

(10) „1997. október 1-jéig összesen 202 eljárás indult, ebből teljesen *befejezett* 14 ügy. ... 1998-ban *tervezett* a Titkárság szervezetének átalakítását...” (Akadémia 1997. 3. szám 6. oldal; folyóirat).

(11) „Garantáljuk, hogy minden liter Hohes C 2,5 kg narancsnak megfelelő, C-vitaminban gazdag narancslevet tartalmaz, és sok gyümölcs hússal *dúsított*” (A Hohes C gyümölcsital dobozán lévő felirat).

(12) „A tojó a költés idején, két hónapig a párjára *utalt*. ... A szarvascsőrű madarak a fűgére *utaltak* (TV2 1997. aug. 8.; Celebeszről szóló angol természetfilm magyar szövege).

Korábbi példák, 1996-ból:

(13) „A közvélemény erősen a sajtó által *befolyásolt*” (rádió).

(14) „A Petőfi utca teljes egészében *elzárt* a forgalom elől” (rádió).

(15) „A drogfogyasztás büntetőjogilag *szankcionált*” (rádió).

(16) „Az egészségügyi szervek erre még *nem felkészültek*” (televízió).

(17) „Az obstrukció ténye *megcáfolt*” (parlament).

(18) „A haja közepén *elválasztott*” (rendőrségi körözés).

(19) „Klinikailag *tesztelt*” (felirat egyes kozmetikai termékeken, illetőleg hirdetések szövegében).

(20) „A biztonsági motozások a büntetésvégrehajtási intézetekben váratlanul *elrendeltek*” (televízió).

c) Példák tudományos leírásból

A befejezett melléknévi igenevet gyakran használják állattani és növény-tani leírásokban. A melléknéveken kívül mind a folyamatos, mind a befejezett melléknévi igenév állítmányi használata rendkívül jellemző erre a szövegtípusra. Példaként Brehm Az állatok világa című művének IV. kötetéből tekintsünk át néhány mondatot (Budapest, 1960.). Ebben az esetben viszont azt is figyelembe kell venni, hogy németből való fordításról van szó.

Felső metszőfogaik kampósan *hajlottak* (35).

Alsó testén viszont szürkésfehér vagy fehér, olykor tiszta, máskor helyenként foltokkal *tarkázott* (38).

A fark a vége felé evezőszerűen *összenyomott*, örvös és pikkelyes, szőrök csak gyéren borítják (40).

Felmeredő szőrzetük *fogazott* s egymásba kapaszkodó, így bőrük minden szennyeződéstől *védett* (42).

Fején a bőr ilyenkor még vaskosan *ráncolódott*, s alacsony homlokán mintha komor düh lakozna (46).

Fogazatukban feltűnőek a metszőfogak: az alsókon a korona fésűsen *fogazott*, 8–10 csúccsal, s a fog előrehajló, míg a felső koronája *karéjoszt* (50).

Ezek ugyanis lehetnek hegyesek és hosszúra *nyúltak*, de lehetnek tompák, szélesek is (51).

Összegezés

A befejezett melléknévi igenév állítmányi használatát kétfelől, a grammatika és a pragmatika oldaláról közelíthetjük meg. A kétféle vizsgálódás azonban eltérő eredményt hoz. A hagyományos nyelvtani szempontok figyelembevételével az (a) és (b) pontban felsorolt összes példát hibáztathatjuk. A nyelvhasználat azonban – sok esetben – nincs tekintettel az 1. és 2. részben bemutatott, nemegyszer bonyolult szabályokra. A beszélő számára ez korántsem valamilyen elmélyült gondolkodásra készítető szintaktikai kérdés, hanem egyszerű szórendi ügy:

<i>az adott probléma</i>	<i>a probléma adott</i>
<i>az eldöntött ügy</i>	<i>az ügy eldöntött</i>
<i>a bizonyított tény</i>	<i>a tény bizonyított</i>
<i>a garantált eredmény</i>	<i>az eredmény garantált</i>
<i>a megoldott kérdés</i>	<i>a kérdés megoldott</i>
<i>a megengedett sebesség</i>	<i>(ez) a sebesség megengedett</i>
<i>a fenyegetett horvátok</i>	<i>a horvátok fenyegetettek</i>

A gyakori használat miatt rögzül a jobb oldali oszlopban közölt forma (az utolsó kivételével), így állandósult szókapcsolattá vagy nyelvi panellé válhat. Ez a jelenség is bizonyítja a nyelvszokás hatalmát a nyelvtani szabályokkal szemben.

A befejezett melléknévi igenév állítmányi használatának terjedését segíti az is, hogy egyesek tudatosan kerülik a határozói igenév létigés szerkezetét (*el van döntve, meg van oldva, ki van zárva*). A több mint egy évszázados nyelvművelő babona tehát továbbra is él, és befolyásolja a közvéleményt. Ennek alátámasztására ismét hivatkozom a korábban már idézett nyelvhasználati felmérésre, amelyben „Az egész telek be van kerítve” mondat igeneves szerkezetét a nem magyar szakos válaszolók 45%-a helytelenítette (MNyTK. 207. szám 325).

A hivatalos nyelv kedveli a személytelen kifejezéseket, és az (a) pontban bemutatott igenevek jó része alkalmas az efféle személytelen szerkezet létrehozására (*biztosított, megoldott, eldöntött, megengedett, bizonyított, garantált, tisztázott*). Nem véletlen tehát, hogy a megfigyelések szerint a példák többsége hivatalos stílusú megfogalmazásból ered, és nincs köztük bizalmas

köznyelvi megnyilatkozás vagy kevésbé hivatalos szövegtípus. A publicisztika pedig sokszor átveszi ezeket a fordulatokat, és tovább népszerűsíti őket.

A (b) pontban szereplő igenevek különböznek az (a) pontbeliektől: jobban megőrizték igei sajátosságukat, állítmányként kevésbé megszokottak, egynémelyikük kimondottan furcsa. Főleg azokat a mondatokat célszerű átfogalmazni, amelyekbe cselekvő alany úgy illeszthető, hogy az az igeneves mondatban eredetileg más mondatrész – általában határozó – szerepét töltötte be. Például: (8) ...andalító *muzsika fest alá* minden fontosabb jelenetet; (9) Mára ezt egyetlen *mondat rögzíti*; (13) A *sajtó erősen befolyásolja* a közvéleményt. Ugyancsak átalakításra szorulnak azok a mondatok, amelyek a nyelvtani homonímia miatt (befejezett melléknévi igenév – múlt idejű igealak) pillanatnyi megértési zavart okoznak:

(2) A hegyi utak jól *jelöltek*. – Mit *jelöltek* a hegyi utak? (*vmi jelöl vmit*)

(9) Mára ez egyetlen mondatban *rögzített*. – Mit *rögzített* ez egyetlen mondatban? (*vmi rögzít vmit*)

(17) Az obstrukció ténye *megcáfolt*. – Mit *cáfolt* meg az obstrukció ténye? (*vki megcáfol vmit*)

Érdekes megfigyelni azt is, hogy a mai nyelvhasználat ezekben az esetekben mennyire kerül az általános, illetőleg a határozatlan alanyt (1., 2., 3., 4., 6., 10. stb. – pl.: *a minták kifogásoltak*, helyett: *a mintákat kifogásolták*).

A befejezett melléknévi igenév állítmányi használatának terjedését kisebb mértékben befolyásolhatja még a hagyományos nyelvi formákkal való szaktítás szándéka, az újítás igénye, valamint az idegen nyelvek hatása. Az utóbbira példa a 11., 12. és 19. mondat.

Végezetül megállapíthatjuk, hogy a befejezett melléknévi igenév állítmányi használata mai nyelvünkben tény. Bár maga a jelenség nem új, a vizsgálat szerint a példák számának emelkedéséről adhatunk hírt. Ennek ellenére a folyamatot nem kell túlértékelnünk, mivel lassú változásról, fokozatos átalakulásról van szó. A különleges, egyedi megfogalmazású mondatok egyelőre nem válnak nyelvi panellé, azokat nem fogadja be a beszélők többségének nyelvérzéke. A választékos szövegekben, az igényes megnyilatkozásokban pedig továbbra is célszerű megmaradni a ma szabályosnak tartott hagyományos formáknál.

I r o d a l o m

Bíró Ágnes (szerk.) 1989. Szaknyelvi divatok. Budapest.

Deme László–Köves Béla (szerk.) 1967. Magyar nyelvhelyesség. Budapest.

Dengl János 1937. Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus. Budapest.

Felde Györgyi–Grétsy László 1980. Új anyanyelvi kaleidoszkóp. Budapest.

- Ferenczy Géza 1980. Magyarán. Budapest.
- Gálffy Mózes 1971. A mai magyar nyelv kézikönyve. Bukarest.
- Grétsy László 1964. Szaknyelvi kalauz. Budapest.
- Grétsy László (szerk.) 1976. Hivatalos nyelvünk kézikönyve. Budapest.
- Grétsy László (szerk.) 1976. Mai magyar nyelvünk. Budapest.
- Horváth János 1911. A „Nyugat” magyartalanságairól. MNy. 67–70.
- Kemény Gábor–Szántó Jenő (szerk.) 1992. Mondd és ird! Budapest.
- É. Kiss Sándor 1988. „Értsd is a szót...!” Budapest.
- Klemm Antal 1928. Magyar történeti mondattan. Budapest.
- P. Kovács Imre 1993. Nyelvművelő kis tükör. Szombathely.
- Kovalovszky Miklós 1977. Nyelvfejlődés – nyelvhelyesség. Budapest.
- Lőrincze Lajos 1968. Nyelvőrségen. Budapest.
- MMNy. = A mai magyar nyelv. Szerk. Rácz Endre. Budapest, 1968.
- MMNyR. = A mai magyar nyelv rendszere I–II. Szerk. Tompa József. Budapest, 1961–62.
- MNyK. = A magyar nyelv könyve. Főszerk. A. Jászó Anna. Budapest, 1991.
- MNyTK. = A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 207. szám. Anyanyelv és iskola az ezredfordulón. Szerk. V. Raisz Rózsa. Budapest, 1996.
- MNyTNy. = A magyar nyelv történeti nyelvtana. A kései ómagyar kor. II/1–2. Főszerk. Benkő Loránd. Budapest, 1992–95.
- Nagy J. Béla 1958. A nyelvművelő Horváth János. MNy. 165–170.
- NyKk. = Nyelvművelő kézikönyv I–II. Főszerk. Grétsy László és Kovalovszky Miklós. Budapest, 1980–85.
- NyKsz. = Nyelvművelő kéziszótár. Szerk. Grétsy László és Kemény Gábor. Budapest, 1996.
- Prohászka János 1959. Gárdonyi Géza és a Magyar Nyelvőr. Nyr. 272–3.
- Rónai Béla 1995. Fölnevelő édesanyám. Szombathely.
- Sebestyén Árpád 1994. Értsünk szót! Debrecen.
- Simonyi Zsigmond 1917. Új németesség. Nyr. 229–31.
- Szinnyei József 1933. Jó magyarság. Msan. 57–9.
- Tiszaamarti Antal 1943. Orvosi nyelvünk helyes magyarsága. Budapest.
- Tompa József 1953. Melléknévi igeneveink állítmányi használatáról. MNy. 128–140.

H. VARGA GYULA

AZ IGEKÖTŐS ALAKULATOK FORMAI VIZSGÁLATA

Analízis és szintézis

Néhány éve tekintélyes összefoglalás jelent meg a számítógépes nyelvészetről. Ebben az igekötőkről a következőket olvashatjuk: „Egybeírásnál a szótárbeli elemekkel való összevetés nem jelent problémát. Különírásnál azonban nem tudunk olyan eljárást, mely egy mondatbeli potenciális igekötő (például *oda*, *be* stb.) és egy ige együvé tartozását megerősítené vagy elvetné. Ezért az egyetlen elfogadható eljárásnak a felhasználó megkérdezését tartjuk” (Prószéki 1989, 534 – kiemelés tőlem, V. Gy.). Igaza van a szerzőnek: az elváló és beékelődő igekötős szerkezetek explicit leírása és algoritmikus elemzése még mindig várat magára. Pedig e részprobléma tisztázására az elmélet (nyelvelméleti leírás) és a gyakorlat (gépi fordítás, lemmatizálás stb.) szempontjából egyaránt szükség van.

Az automatikus szintézis oldaláról a magyar igekötős ígét eddig csupán Melcsuk vizsgálta (1958, in Papp 1964, 147–214). Ő abból indul ki, hogy a szövegben igekötő nélküli (az igekötőtől elválasztott) ige is előfordulhat. Ezek összekapcsolására ún. keresési szabályokat állított fel. A dichotomikus osztás elvére épülő szabályok feltételekből és utasításokból állnak. Kiindulási egysége a „két pont közötti szövegrész” (i. m. 161). Azon belül történik a szavak keresése – jobbra és balra. Ha valamelyik szót nem tudja azonosítani (nincs meg a „tőtárban”), akkor meg kell nézni, nincs-e körülötte igekötő. Ennek keresésében az igekötő tipikus szórendi helyeit veszi figyelembe, és logikus lépésekben kapcsolja össze őket. (Vö. i. m. 164–5.) Melcsuknak nem csupán a igekötős ige szétváló elemeinek az összekapcsolása a célja: ő a mondatot vizsgálja, azt akarja más nyelvre fordítani. Az említett reprodukció nála csak részletkérdés. Talán ezért is nem fordított gondot az összekapcsolás finomságaira.

Nem világos a tagmondatok elhatárolása. Márpedig ennek figyelembe vétele nélkül a keresésben a szomszédos tagmondatok elemei is összekapcsolódhatnak. (Pl. a *Ha jön, meg fogod tudni* mondatban a program fordított szórendű igekötős ígét talál – *megjön* –, ti. a vessző nem csak tagmondatokat választhat el.) Esetenként – a szófaj-azonosítás előtt – nem ígéhez is kerestet

igekötőt. (L. a II. 0.00 keresési szabályt, i. m. 164.) Később, a 2. fázisban minden ígéhez kerestet igekötőt (11. szabály, i. m. 166), ez hosszadalmas és fölösleges. Az igenevekről nem esik szó, s a beékelődéseket sem veszi figyelembe.³

Az itt bemutatandó eljárás alapvetően különbözik a Melcsukétól: nem az ígéhez keresünk igekötőt, hanem a igekötőhöz ígét vagy igenevet. Ige ugyanis gyakran előfordulhat igekötő nélkül, de fordítva csak igen-igen ritkán. (Egy fő derivátumait könnyű összeszedni a konkordanciából, de a prefixumos, pl. igekötős származékait szinte lehetetlen.)

A igekötő (PF⁴) formai elemzését két helyen kell elvégezni: a) a szóban (szövegszóban), ha prefixumként szerepel ígéjével együtt (egybeírva); b) a szövegben, ha önállóan áll. Az elsőre az analízis fázisában azért van szükség, hogy hozzáférhetővé tegyük az ígét (vagy annak valamely származékát) a további formai vizsgálatok számára; a másodikra a szintézisben kerül sor, segítségével lehetővé válik az eredeti alakok reprodukálása. De ez a művelet további eljárások kiindulásául is szolgálhat, pl. lemmatizálás, lexématar számítógépes készítése konkordanciából, magyarról történő (emberi és gépi) fordítás.

Az automatikus elemzés a következő fázisokban történik:

1. Előkészítés

1.0 Bevitel → szöveg

1.1. Elhatárolás → mondat

1.2. Tagolás → szövegszó

2. Azonosítás → igekötő

3. Elemzés

3.1 Szintetizálás

a) Keresés → V/NV

b) Összekapcsolás → PF+V/NV

c) Korrekció → mondat

3.2. Analízis

a) Bontás → PFV/NV

b) Ellenőrzés → V/NV

c) Korrekció → mondat

---

³ Pontosabban azt nézi, van-e az ígétől „legfeljebb 2 szóval jobbra vagy 3 szóval balra” igekötő (i. h.).

⁴ A továbbiakban használatos rövidítések: V = ige; PF = igekötő; PFV = igekötős ige; NV = igenév, N = főnév; INF = főnévi igenév; PART = melléknévi igenév; ADV = határozói igenév.

1. Előkészítő műveletek

1.0. A nyelv bármely elemét vizsgáljuk is – az elemzés természetétől függetlenül –, az elsődlegesen a szövegben férhető hozzá. Tehát a szövegből mint közvetlenül adott, egységes egészből kell kiindulnunk. Most, amikor az a feladatunk, hogy a mondat (a kommunikáció) céljainak megfelelő műveleteket végrehajtsuk az igekötős alakulatokon, a bemeneten tagolatlan jelsort (szöveget) kapunk.

1.1. Az első lépés a mondatok elhatárolása. A mondat-egészek fölismerése egyszerű: a mondatzáró írásjeltől (első mondat esetén szövegkezdetétől) mondatzáró írásjelig tartó szövegdarabot mondategységnek minősítjük. A mondategység (tagmondat) elhatárolása már nehezebb feladat. Ez olyan formális-szintaktikai elemzést kívánna, amely messze túlmutat a dolgozat témakörén. Kitűzött célunkhoz erre szerencsére nincs is szükségünk.

Ha ugyanis a magyar mondatokat szemügyre vesszük, azt tapasztaljuk, hogy – függetlenül a tagmondathatártól, az igekötő szórendjétől s attól, hogy az alkotó tagok mennyire távolodtak el egymástól – az igekötő és az ige(név) között nem állhat semmilyen írásjel. Ez az apróság a formai elemzésben igen fontos szerepet kap. Ennek alapján határolhatjuk el egymástól a kvázi-mondatokat, melyeken belül az igekötők s a hozzájuk tartozó igék, igenevek keresését, összekapcsolását végezzük. Esetünkben kvázi-mondatnak a két bármilyen írásjel közötti szakaszt (intervallumot) nevezzük.⁵

Meg kell jegyeznünk, hogy az igekötő és az ige(név) között elvileg páros írásjel (gondolatjel, zárójel) is állhat, de ez igen ritkán fordul elő, egyébként kívülről egyszerűen átugorható, belül pedig a szabály szerint kell eljárni. Pl.: *Meg akarja – pontosabban: szereté – találni.*

1.2. A következő lépés az írásjelekkel elhatárolt egységeknek szövegszókra tagolása. Ezt úgy határozhatjuk meg, hogy szóköztől szóközig terjedő szövegdarab, eljárásunkhoz finomítva: 0 betűtől 0 betűig terjedő karakterlánc (betűsor).

2. Azonosítás

Ebben a fázisban történik az egyes szócsoportok, szövegszók szótári azonosítása és értékelése. Ehhez az igekötők explicit leírására van szükség: vagy

---

⁵ Lectori véleményében Sebestyén Árpád hívta fel a figyelmemet a kötőjel szerepére. Az olyan szerkezetekben, mint a *fel-* vagy *lebontás*, *át-* *meg átszövi*, *meg-megáll* stb. (a Sebestyén Árpád példái) a kötőjel a szótövet, az alapigét helyettesíti, ilyenformán nem sorolandó fel a kvázi-mondatok határát jelző írásjelek között.

tételes felsorolásra, vagy szabály megadására. Esetünkben az előbbi az egyszerűbb. Gyakorlati megfontolásból az igekötők listáján föl kell tüntetnünk az igekötőszerű előtagokat is (pl. *cserben[hagy]*, *tönkre[megy]*, *végre[hajt]*), így programunk majd az összes elváló igét és igenevet kezelni tudja.

Egy PF megkeresése a listán – Melcsuk gondolatát átvéve – „annyit jelent, mint megtalálni azt a maximális hosszúságú betűsört, melyet a keresett szó tartalmaz” (i. m. 161). Vesszük tehát az egyes szövegszókat egészen az írásjelig, és sorban megnézzük, rajta vannak-e a listán. Amennyiben valamelyik szövegszó azonosítása pozitív eredményt ad, vagyis az adott betűsor azonos a lista valamelyik tagjával, akkor – egy másik lista alapján – ellenőrizni kell, nem homonimával van-e dolgunk.⁶ Ha a talált elem valóban PF, akkor ezt regisztráljuk, s ezzel befejeződött az azonosítás fázisa.

Mielőtt tovább elemeznénk a bemenő nyelvi jeleket, tisztáznunk kell egy módszertani kérdést. A most ismertetett lépéssor a szintézist készíti elő. *S z i n t é z i s e n* itt nem szintetikus eljárasmódot értünk, hanem a szövegben analitikusan (széttagoltan) álló igekötős igék, igenevek reprodukálását, a kiinduló alakok helyreállítását. És fordítva, *a n a l í z i s e n* pedig a memóriában tárolt alakból analitikus szerkezet létrehozását, az előképzős lexémák bontását, előkészítését különféle nyelvi műveletek számára. Hangsúlyozzuk: *e l ő* készítését, nem pedig *e l* készítését. Itt és most tehát nem feladatunk a különböző szórendű mondat szerkezetek generálása. Az analízis azonban nemcsak önálló műveletsorként végezhető el, hanem az azonosítási fázisból is elágaztatható. Melcsuk idézett általános szókeresési szabálya megengedi a részleges egybeesést is.

Ha azt írjuk elő, hogy az adott szövegszó (teljes egészében) *e g y e z z e n m e g* a lista valamely tagjával, akkor a kimeneten az elváló PF-ek jelennek meg – a szintézishez. Most adjuk meg az azonosítási szabályt úgy, hogy a vizsgált szövegszónak *t a r t a l m a z n i a* kell a lista valamelyik tagját *i s*, mégpedig a szövegszó 1. karakterével kezdődően. Ekkor összegyűjthetjük a szöveg összes PF-et tartalmazó szavát. Ezeket még ebben a fázisban külön kell válogatni, hogy a kimeneten külön jelenjenek meg a *r é s z b e n* azonosítható (tehát PF-et is tartalmazó) és a *t e l j e s e n* azonos jelsorok (PF-ek). Olyan feladatban, amely analízist nem kíván (pl. lemmatizálás), az igekötős szavak közvetlenül feldolgozhatók; más esetben pedig az analízis műveletein kell őket végigfuttatni. A teljes azonossággal

---

⁶ A homonímia kérdéskörébe itt most nem érdemes belebonyolódni, csupán megjegyzem, hogy az automatikus elemzésnek általában – így ennek is – még mindig ez az Achilles-sarka.

nyert alakok (önálló PF-ek) pedig minden esetben a szintézis irányában továbbítandók.

3. Az elemzés műveletei

3.1. Szintetizálás

A PF megtalálása után meg kell keresnünk annak eredeti (kiindulási) helyét. Keressük tehát azt a PF nélküli V, NV, ritkán N értékű szövegszót, amelynek morfológiai tartozéka a megtalált PF. A kétféle szórend (fordított és megszakított) miatt a keresést két irányban, jobbra és balra kell végezni. A keresésnek két útját járjuk végig: egy nyelvit (félautomatikus) és egy gépit (automatikus).

3.1.1. Félautomatikus szintetizálás

Mint azt máshol már bemutattam, a fordított szórendű szerkezetek jóval nagyobb valószínűséggel (4:1 arányban) fordulnak elő, mint a megszakított szórendűek. Ez azt jelenti, hogy az elváló PF-hez tartozó V vagy NV 75 %-os valószínűséggel közvetlenül a PF előtt áll.⁷ A keresést tehát balra érdemes kezdeni.

A) Kiindulópontunk az írásjel. Ha a keresést balra akarjuk elkezdni, akkor arra kell rákérdeznünk, hogy áll-e a PF előtt írásjel. (Más szóval: mondat elején van-e a PF?) Az igeikötő általában a mondat belsejében áll, így a válasz várhatóan nemleges, tehát indulhatunk balra. Ha mégis pozitív választ kapunk, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy a szerkezet csakis megszakított szórendű lehet, jobbra meg kell találnunk a V-t vagy NV-t.

A keresett ige – ritkán igenév – szinte mindig *k ö z v e t l e n ü l* az igeikötő előtt áll (*nézzük meg, úgy adjuk át* stb.). A fordított szórendű PF-nek ez a tipikus pozíciója. Egy kis részük (kb. 1 %) 1–2 szóval hátrább kerül a V-től, pl.: *mintha puskából lőtték volna ki, nem hajították még el, térjünk most vissza* stb. A PF kivételesen jobban is eltávolodhat a V-től. (Pl.: *Ott folyjon az ifjúi vér ki szívemből*, Petőfi, idézi J. Soltész 1959, 106.) Ez a fajta mondat szerkezet azonban – főleg az írott nyelvi stílusokban – igen ritka.⁸ Így

---

⁷ Az igeikötőtől balra szinte kivétel nélkül V áll (az esetek 98,38%-ában), jobbra pedig többnyire NV (67,41%, ebből 59,51% INF) található (vö. H. Varga 1993).

⁸ J. Soltész Katalin szerint ez „nem ritkaság” (i. h.), azonban a vizsgált közel másfél százezer szövegszó között nem találtam rá példát.

figyelman kívül hagyhatjuk. Elég, ha – Melcsukhoz hasonlóan – a PF előtti 1–2. szót vizsgáljuk.

Jelöljük az egyes szövegszókat az ábécé nagybetűivel, az igekötőt – mint azonosított elemet – PF-fel, kvázi-mondatunk kezdetét és végét pedig ; -vel. Írjunk fel egy tetszőleges, igekötőt is tartalmazó kvázi-mondatot:

; A   B   C   **PF**   D ;   (a D itt lehet Ø is).

Fordított szórend esetén tehát vesszük a PF előtti (balra az 1.) szót, ha az V vagy NV – de nem a *volna* segédszó –, akkor megtaláltuk a keresett szót; a PF-et a V elé tesszük, és összekapcsoljuk őket. Az előbbi szimbólumokat használva:

– ha C = ige, akkor a kiírás:

;A	B	PFC	D;
----	---	------------	----

– ha C = *volna*, akkor vesszük a következő (balról a 2.) szövegszót, a B-t;

– ha B = ige, akkor a kiírás:

;A	PFB	C	D;
----	------------	---	----

Amennyiben még az sem ige, akkor nem fordított szórendű a szerkezet: visszatérünk a PF-hez, és a keresést jobbra folytatjuk.

B) Az egyenes megszakított szórendű szerkezetben már nehezebb az eligazodás. Mindenesetre jobbra az 1. szó nem lehet ige, mert akkor – egyenes szórend (helyesebben sorrend, l. alább) lévén – a PF és a V egyetlen szövegszót alkotna.

A szintaktikai elemzésben részletesen taglaltam (vö. H. Varga 1993), milyen elemek és hogyan ékelődhetnek be az igekötős alakulatokba. Tudjuk, hogy igekötős igébe csak IS típusúak ékelődhetnek (*is, se, sem, ne, nem, mégsem, úgysem*, i. m. 317). A keresés és összekapcsolás így történik:

; A   B   C   **PF**   D   E ;

;A	B	C	D	PFE ;
----	---	---	---	--------------

itt az A, B, C szimbólumok bármilyen szövegszót (Ø-t is) jelölhetnek, D = IS, E = ige.

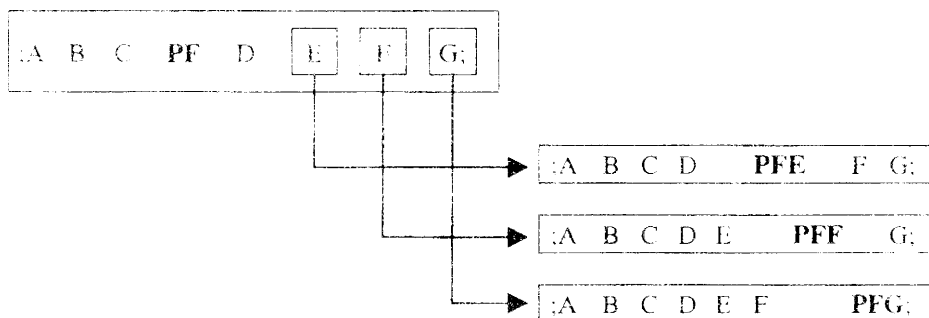
Az igenevek esetében másképp alakul a szórend. PART és N ritkán szakad szét, tagjai között ékszóként csak a *nem* állhat. (A hatóképzős alakok a

többi IS típusú ékszót is eltűrik.) Az ADV, főleg pedig az INF alakjaiban igen gyakori és változatos a beékelődés. Azonosításuk egy lista alapján történik. Ennek tartalmaznia kell – a lehetőségek szerint – mindazokat a karakterláncokat, amelyek ékszókként azonosíthatók a PF és a V vagy NV között.

A keresési szabályt általános érvényűvé kell tennünk. A PF utáni első szimbólumról megállapítottuk, hogy ékszónak kell lennie. Ha mégsem az, a keresést nem folytatjuk: a PF-nek minősített elem vagy elliptikus szerkesztésű (igéje az előző mondatban áll), vagy nem is igekötő (téves volt az azonosítás, pl. a homonímia miatt).

A másik lehetőség szerint a PF után valóban ékszó áll. Vesszük a következő (jobbra a 2.) szövegszót. Ha ez V vagy NV, de nem ékszó (pl. *rá sem néz*, de: *rá sem **akar** nézni*), akkor a szintézis elvégezhető.

A ciklus további részében a következő szimbólummal végzett műveleteket hajtjuk végre mindaddig, amíg a keresett igenevet (itt már igék nem állhatnak!) meg nem találjuk, vagy írásjelig nem érünk.

3.1.2. Automatikus szintézis

Az automatikus elemzést úgy kell elképzelnünk, hogy egy automata beemenetére jelsorok kerülnek. Ezeket egy felismerő egység szegmentálja, pontosabban fölismeri, hogy diszkrét jelek sorozatáról van szó. Ezután a memóriában tárolt listák alapján sorra azonosítja a kapott jelsorok tagjait. Azonosság esetén – annak mértékétől függően – végrehajtja az analízis vagy a szintézis műveletét.

A szintézisnek az előzőekben ismertetett módja nem volt teljesen automatikus, mert a megelőző leírás sem volt tisztán formális. Nem kaptuk meg mindegyik adatunk explicit bemutatását: nem határoztuk meg pl., hogy mi az

az írásjel, ige, igenév stb.⁹ E hiányosságok miatt a rendszer nem lehetett automatikus vezérlésű: kívülről folyton be kellett avatkozni (pl. eldönteni, hogy az adott szó ige-e). Ezt próbáljuk a következőkben kiküszöbölni.

Az előkészítésen (tagolás) csupán finomítani kell: pontosan meg kell adnunk az írásjeleket, például így: $X_0 = , , " ; X_1 = , , , " ; X_2 = , , , " ; X_3 = , , . " ; X_4 = , , ! " ; X_5 = , , ? "$ stb. Eszerint kvázi-mondatunk definíciója ez lesz: X_{1-5} -ig terjedő jelsor; a szövegszóé pedig ez: X_0 -tól X_{0-5} -ig tartó karaktersor. A kapott szövegszókat sorszámmal látjuk el, s bármikor hivatkozhatunk rájuk (vagyis azonosíthatjuk őket).

Az azonosítási fázis korábban leírt műveletsorát – az analízis felé vezető lépés nélkül – itt is fölhasználhatjuk. Legföljebb annyi kiegészítést tehetünk, hogy egy tagmondatban (kvázi-mondatban is) csak egy (elvált) PF lehet.

Az igekötős szóalakok sorrendi (és nem szórendi) típusait a következőképpen vázolhatjuk fel:

1. a) összekapcsolt egyenes sorrend (*fölad*);
b) megszakított egyenes sorrend (*föl is adja*);
2. a) kapcsolt fordított sorrend (*add föl*);
b) megszakított fordított sorrend (*add már föl*).

A négy típus közül három tartalmaz elváltó igekötőt. Az 1. b) jelű szerkezet beékelődése 1–6 elemből áll, ezek meghatározott rendben követik egymást.

PF + IS + KELL + *volna* + MÉG + AZT + *is* + V/NV.

A 2. b) típus szerkezete egyszerűbb:

V + *volna/csak*/MÉG/AZT + *is* + V/NV.

A jelzéseket leegyszerűsítve a három szerkezetet így írhatjuk fel:

PF + I + K + v + M + A + i + V/NV;

V + Ø + PF;

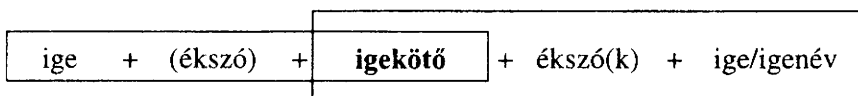
V + v/c/M/A + i + PF.

Ha a három sorrendi típust egymásra vetítjük, olyan kvázi-szerkezetet kapunk, amely mindenféle igekötős alakulat modellálására és elemzésére alkalmas.

---

⁹ Az „ige cselekvést, történést stb. jelentő szó”-féle definíciók hiányosságairól vö. Papp 1975, 6.

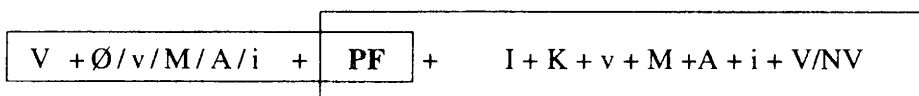

fordított sorrend

egyeses (megszakított) sorrend

Ugyanez szimbólumokkal jelölve, kiegészítve az egyes ékszótípusokkal ilyen képletet mutat:

A kapott kvázi-szerkezetet szimbólumai lényegében változók, amelyek egy-egy – explicit módon leírható – részhalmaz állandóit reprezentálják. Kvázi-szerkezetünk tehát úgy értelmezhető, mint különböző tengelyek mentén elhelyezkedő részhalmazok rendezett, reprezentatív halmaza. Ez adja meg a **s z i n t a g m a t i k u s t e n g e l y t**, tagjai az igekötős szerkezet elemcsoportjainak reprezentánsai. A **p a r a d i g m a t i k u s t e n g e l y e k** mentén találhatók az igekötős szerkezetek elemcsoportjai, pontosabban azok állandói. E részhalmazoknak természetesen üres (Ø) elemei – így üres metszetei – is lehetnek.

Szintagm. tengely →

	V	v	M	I	PF	I	K	v	M	A	V/NV
Paradig-	V ₀	v ₀	M ₀	I ₀	–	I ₀	K ₀	v ₀	M ₀	A ₀	V/NV ₀
matikus	V ₁	v ₁	M ₁	I ₁	PF ₁	I ₁	K ₁	v ₁	M ₁	A ₁	V/NV ₁
tengely	V ₂		M ₂		PF ₂	I ₂	K ₂		M ₂	A ₂	V/NV ₂
↓	..		M ₃		...	I ₃	..		M ₃		..
	..		M ₄		...	I ₄	..		M ₄		..
	V _n		M ₅		PF _n	I ₅	K _n		M ₅		V/NV _n

A jelek magyarázata: I = IS, K = KELL / SZABAD / VAN, v = *volna*, M = MÉG, A = AZT, V = ige, V/NV = ige vagy igenév. A számok az adott részhalmaz tagjait, a ₀ indexek a halmaz üres elemét jelölik (pl. I₀ = 0, I₁ = *is*, I₂ = *ne*, I₃ = *nem* stb.).¹⁰

¹⁰Az egyes típusok részletezését lásd H. Varga 1993, 317.

A) A megszakított szórendű alakulatok szerveződési szabályairól a korábban említett helyen explicit leírást adtam. Ennek fölhasználásával az automatikus keresést biztonságosabb j o b b r a kezdenünk, az előző lépések megfordításával.

A szintagmatikus tengely első a z o n o s í t o t t tagja a PF, a második az IS részhalmaz valamelyik eleme (ez lehet Ø is!). Ellenőrizzük, hogy a PF-et követő szó eleme-e az I részhalmaznak (IS típusú-e?).

1. Jól szerkesztett mondatban PF után kizárólag akkor állhat IS, ha ez a PF megszakított szórendű igekötős alakulat tagja (pl. *meg is kérdezi, kérdezd is meg*, de: **kérded meg is*). Megfordítva: ha PF után IS áll, ott kell lennie a PF-hez tartozó V-nek vagy NV-nek is.

a) PF + IS + V → PFV + IS, pl. *ki sem néz* → *kinéz + sem*. A kimeneten megkaptuk a keresett lexémát, az adatot tároljuk, vagy továbbítjuk, mindenestre a szintézis művelete befejeződött.

b) PF + IS + KELL: szintézisük a PF + KELL mintájára végezhető el.

c) PF + IS + VAN: a PF + VAN típus szabályai szerint járunk el.

d) A névszói és a melléknévi igenévi megbontott alakulatok helyreállítása az l. a) alatt leírtak mintájára megy végbe:

PF + nem + N → PFN + *nem* (pl.: *meg nem elégedés – megelégedés*);

PF + nem + PART → PFPART + *nem* (pl.: *ki nem mondott – kimondott*);

PF + IS + PART (IMP) → PFPART (IMP) + IS (pl.: *el sem képzelhető – elképzelhető*).

2. A legnagyobb nehézséget a KELL típusúak jelentik. Mivel ezek előfordulhatnak kombinált beékelődésben is, igen körültekintően kell eljárunk. Megnézzük, hogy a KELL utáni pozícióban nem a *volna* segédszó, esetleg MÉG vagy AZT típusú ékszó áll-e (pl. *ki tudok nézni, ki tudtam volna nézni, ki (is) tudtam volna már nézni* stb.). Ilyenkor az ékszókat sorra átlépjük: a legelső nem ékszó lesz a keresett elem, tehát az összekapcsolás elvégezhető.

A teljes biztonság kedvéért azonban még egy korrekciós szűrőt beiktathatunk a műveletsor végére. Tudjuk, hogy PF + (IS) + KELL szerkezet után a mondatban – valahol – INF-nek kell állnia. Ellenőrizzük az első nem ékszó („INF-gyanús” elem) végződését: az utolsó két karakternek NI-nek kell lennie.

A KELL típusúak közül a *kell* és a *lehet* segédigeként nem ragozódik (igeként ragozzuk: *Te is kellesz a próbához; Ott lehetek én is*; segédigeként nem: *Feltétlenül el kell jönnöd; Ott lehet maradnom* stb.). Ezek után a személytelen (segéd)igék után az INF ragozódik.¹¹ Az ékszókat tekintve ez

---

¹¹ A többi személytelenül használatos igénk (*illik, fáj* v. *jólesik kimondanom* stb., vö. Keresztes 1953, 341) ékszóként nem vagy csak kivételesen használatos.

elvileg a SZABAD típusra is érvényes, közülük azonban csak a *szabad* viselkedik így. A *képes* mellett nem ragozódik az INF, a többi ékszóként is ritka, ragvonzó használata pedig már nyelvhelyességi kérdéseket is érint. (Pl.: *ki szükséges válogatnom > szükséges kiválogatnom; bele muszáj nyugodnotok > muszáj belenyugodnotok* stb.)

A *kell, lehet, szabad* után az INF végződése a következőképpen alakul:

<i>adni</i>	<i>kérni</i>	<i>kötni</i>
adnom	kérnem	kötnöm
adnod	kérned	kötnöd
adnia	kérnie	kötnie
adnunk	kérnünk	kötnünk
adnotok	kérmetek	kötnötök
adniuk	kérniük	kötniük

A ragok rendszere tehát:

V _{vel.}	V _{ill.}	V _{pal.}	V _{lab.}
-ni	-ni	-ni	
-nom	-nem	-nöm	
-nod	-ned	-nöd	
-nia	-nie	-(nie)	
-nunk	-(nünk) ¹²	-nünk	
-notok	-netek	-nötök	
-niuk	-(niük)	-niük	

Az 1. személyt jelölő *-nom, -nem, -nöm* kötött alternációjú allomorfok végeredményben a *-NOM* morféma alternánsai (vö. Antal 1964, 11 kk.). Így az INF az alábbi végzésekkel rendelkezhet:

-NI; -NOM, -NOD, -NIA; -NUNK, -NOTOK, -NIUK.

A fent említett három ékszó után – közvetlenül vagy közvetve – álló INF tehát ezekre a karaktercsoportokra végződhet.

3. Hasonló módon ellenőrizhető a VAN típusúak utáni ADV is: az összekapcsolásra minősített szövegszónak *-va, -ve, -ván, -vén* végződésűnek kell lennie.

¹² A zárójeles alakok egybeesnek a másik palatális oszlop megfelelő alakjaival.

Összefoglalva: a megszakított szórendű szerkezetek szintézise úgy történik, hogy a szintagmatikus tengely PF utáni tagjait vesszük egyesével, s ellenőrizzük, hogy azok elemei-e a paradigmatisztikus tengely valamelyik részhalmazának.

Addig állunk a szintagmatikus tengely adott pontján, amíg az ékszó azonosítása meg nem történt. Ilyenkor a paradigmatisztikus tengely mentén lépünk egyet-egyet, amíg a részhalmaz elemei el nem fogynak (ez egy ciklus), majd átugrunk a következő részhalmazra, s a ciklus indul előlről. Ha megtaláljuk az ékszót, lépünk egyet a szintagmatikus tengelyen. A művelet általában 2–3 (ritkábban több, legfeljebb 7) lépésből áll¹³, az egyes lépéseken belül pedig 2–3 (legfeljebb 6) ciklus található.¹⁴

A szintézis utolsó lépése, a konkatenáció (összekapcsolás) helyességének biztosítására egy ellenőrző szűrőt alkalmazunk. Ennek az a feladata, hogy az ékszókat követő első, a listán nem azonosítható elemről kiderítse, hogy az megfelel-e az általunk keresett NV valamelyikének.

B) Amennyiben a halmazok metszeteinek azonosítása nem járt eredménnyel, a keresést a másik irányban kell folytatnunk. A két írásjel által közrefogott igekötő lemmatizálása viszonylag egyszerű feladat.¹⁵ Vissza kell térni az előző mondathoz, benne olyan szövegszót keresni, amely a talált PF-fel kezdődik. Ha ráakadtunk, a vizsgált (önálló) PF-et töröljük, helyébe írjuk a talált PFV-t.

A keresési fázisok fölcserélésével annyit most biztosan tudunk, hogy az önállóan szereplő PF nem megszakított (hanem fordított) szórendű szerkezet tagja. Az elemzés jóval egyszerűbb, mint az előző fázisban. Itt a művelet többnyire 1, ritkábban 2, de legfeljebb 3 lépésből áll, s 3 rövid ciklust tartalmaz (l. a mondatmodellt).

Ellenőrző szűrőt ide nem ágyazhatunk be, mert a PF előtti V-t formailag nem tudjuk azonosítani: nincs róla formális leírásunk. Itt (V + *volna* + PF), valamint a megszakított szórendű igék esetében (PF + IS + V) el kell fogadnunk, hogy az adott helyzetben csak ige fordulhat elő. Elvileg természetesen itt is van lehetőség az ellenőrzésre. Nyilván a V adatainak explicit kifejtése

---

¹³ A vízszintes tengelyen ennyiféle ékszó lehet, pontosabban eggyel kevesebb, mert a 7. lépésben az INF-et kell azonosítani.

¹⁴ A paradigmatisztikus tengelynek ennyi részhalmaz (ékszó típusa) van. L. a mondatmodellt.

¹⁵ Itt tkp. nem is szintetizálásról, hanem analógiás kiegészítésről van szó, hisz a mondat nem tartalmaz igét, pl.: [*Holnap visszaadod?*] – *Vissza!* → *visszaad*.

kell hozzá: vagy a végzések azonosítása (vö. pl. Jánoska kísérletét: 1967, 464–68), vagy más szófaj-meghatározó automata.

C) A szintézis most kifejtett változata már valóban automatikus: a jelentés teljes mellőzésével, tisztán formai, alaktani és szórendi tulajdonságok alapján a szöveg bármely pontján található igekötőhöz kikereshető a vele egy lexémát alkotó V, NV vagy N, majd egy művelettel (konkatenáció) helyreállítható a kiinduló alak.

Annak igazolására, hogy ez a művelet sor valóban automatikusan (külső beavatkozás nélkül) működik, a leírás és a folyamatábrák alapján személyi számítógépre – programozók segítségével – Pascal nyelvben készítettünk egy szintetizáló programot.

A program egy, a billentyűzetről adott mondatban megkeresi az igekötőt s a tőle különálló igét vagy igenevet, és ha egymáshoz tartoznak, összekapcsolja őket. A program az igekötőhöz tartozó igét két írásjel vagy írásjel és mondat eleje között keresi.

Az adatok tárolása és kezelhetősége érdekében a memóriában kialakított listák a következők:

- az A jelű lista az igekötőket tartalmazza;
- a B listán a PF utáni első részhalmaz elemei vannak (IS típusúak);
- a C listán azok a szavak szerepelnek, amelyek második beékelődő elemek (ha nincs IS, akkor elsők); itt találhatók tehát a KELL, a SZABAD és a VAN típusúak;
- D lista: az összes többi ékszó helye;
- az E lista: az igenevek végződéseit sorolja föl.

A program elindítása után a következő tájékoztató szöveg jelenik meg: „A program egy adott mondatban megkeresi az igekötőhöz tartozó igét, majd összekapcsolja őket.” Rövid szünet után ez a felirat olvasható: „Kérem, a mondatot gépelje be, és az ENTER billentyű lenyomásával zárja.”

Ezután be kell írni a mondatot a fenti utasítások szerint. Pl.: *Meg kellett volna még azt is kérdezni, ki utazik most el.* (Enter) A gép válasza:

Igekötős ige(név):

Meg } kérdezni
el { utazik.

Új mondat? (I/N)

A jelek magyarázata:

- } = megszakított egyenes sorrend,
- \ = kapcsolt fordított sorrend,
- { = megszakított fordított sorrend.

Ha az I billentyűt nyomjuk meg, akkor új mondatot írhatunk be, ha az N-t, akkor a program STOP állapotba kerül. Mint látható, a kiírásban a sorrendi típus szimbóluma is megjelenik.

Ha a mondat végére nem tettünk írásjelet, a gép figyelmeztet, és újra kéri a mondatot. Amennyiben az „igekötőt” nem tudja mivel összekapcsolni, a (tag)mondatot változatlan formában írja ki. Pl.: *Tollat meg papírt is kell hozni.* (Enter.) A kiírás:

Tollat meg papírt is kell hozni. – Ebben a mondatban nincs igekötő.

I r o d a l o m

Antal László 1964. A formális nyelvi elemzés. Gondolat Kiadó.

Jánoska Sándor 1967. A magyar ige automatikus toldalékolásának egy modellje. NytudÉrt. 58, 464–468.

Keresztes Kálmán 1953. A személyragos főnévi igenév használatáról. Nyr. 77: 340–352.

Melcsuk, Igor 1964. A magyarról oroszra történő gépi fordítás szabályainak ismertetése. (Ford.: S. Varju Anna) In: Papp Ferenc (szerk.): Matematikai nyelvészet és gépi fordítás a Szovjetunióban. OMKDK 6, 147–213.

Papp Ferenc 1975. Konkordancia: írói szótár előkészítése számítógépen. Nyr. 99: 351–355.

Prószéky Gábor 1989. Számítógépes nyelvészet. Számítástechnika-alk. Vállalat, Bp.

J. Soltész Katalin 1959. Az ősi magyar igekötők. Akadémiai Kiadó, Bp.

H. Varga Gyula 1993. A magyar igekötők szórendi típusai. MNy. LXXXIX, 312–318.

BALÁSNÉ SZALAI EDIT

AZ INTERVOKALIKUS F HANG

Dolgozatomban az intervokalikus *f* hangot tartalmazó szavakat vizsgáltam. Arra a kérdésre kerestem választ: jelentős számban vannak-e ilyen szavaink vagy csak csekély mértékben találhatók; nyelvemlékeinkben mikor fordulnak elő legelőször; jövevényszavakban fordulnak-e elő kizárólagosan; mely nyelvekből vettük át e szavakat. Elemzésemben a TESz. szóanyagát használtam fel. Vizsgálataim eredményének értékelésekor azonban figyelembe kell venni a forrás jellegét, a TESz. feldogozott anyagának körét, ugyanis a szótárba a köznévi anyag erős válogatással, korlátozással kerülhetett be. Ezért a szótár nem kelhet versenyre a különböző nyelvtörténeti gyűjteményekkel, melyek teljes adatközlésre törekednek, anyaguk jóval pontosabb képet ad szavaink számáról, még teljesebb adataikkal kiegészítik, bővítik vagy éppen helyesbítik a korábbi szótörténeti közléseket. Elemzésem eredménye tehát a TESz. anyagára épülő részeredmény, teljesebb kép, egzaktabb eredmény a történeti szótárak teljes anyagának feldolgozásával érhető el, mely munkát egy későbbi időpontban kívánok elvégezni.

A finnugor alapnyelv mássalhangzó-rendszeréről a kutatások eredménye alapján világos képet kaphatunk: az alapnyelvben nem volt *f* hang. Feltárták az ugor nyelv hangállományát is, és az ugor alapnyelvre sem rekonstruáltak *f* hangot. Több finnugor nyelvben ma sincs meg, a jövevényszavakban más hanggal helyettesítik. A finnben pl.: *p*-vel vagy *v*-vel: *paasto* 'böjt' < óészaki *fasta*; *kreivi* 'gróf' < svéd *grefve*. Az észten szó elején *p*-vel vagy *v*-vel helyettesítik: *vürst* 'fejedelem' < ném. *Fürst*, a szó belsejében – *h*-hangkapcsolattal: *ahv* 'majom' < ném. *Affe*. A manysiban *p*-vel: *ponar* 'mécses' < or. 'fonar'. (Kálmán Béla 1956: 123) Ismerjük a korai ómagyar nyelv hangrendszerét is, hiszen a nyelvemlékek anyagának elemzése pontos adatokat szolgáltatott hozzá. A kettőt egybevetve az állapítható meg, hogy az *f* fonéma megjelenése a magyar nyelv külön életében, az ősmagyar korban következett be. Ebben az időszakban jelentős változások voltak a magyar nyelvben például a zárhangok spirantizálódása, a szókezdő zárhangok között ebben a folyamatban a **p > f* (*fő*, *fa* stb.) és a *k > h*- (veláris *mgh* előtt *> ősm. ház*, *hat* stb.) vett részt (Bárczi–Benkő–Berrár 1967:102). Ennek a folyamatnak az eredménye az *f* fonéma megjelenése nyelvünkben.

Hangrendszerünkben tehát megjelent szókezdő helyzetben az *f*. A szókezdő *p* az esetek igen nagy hányadában alakult *f*-fé. Csak néhány szóban

maradt változatlan: *por, para*; valamivel több példánk van arra, hogy *b* a folytatása: *bőr, bog* stb.

Az alapnyelvi *-p-* azonban másként alakult:

*repace > *rowoszu* > *ravasz*

*repo > *róka*

Egyetlen olyan példánk sincs, melyben az intervokalikus *-p-* *f* hanggá vált volna (Kálmán Béla 1956: 128).

Az újonnan kialakult *f* hang így módon a korlátozott erejű, illetve használatú fonémák közé tartozott az ősmagyar korban és az ómagyar kor elején, hiszen csak szókezdő helyzetben fordulhatott elő. Kniezsa István szerint a magyarban még a XIII–XIV. sz. körül sem volt szóbelseji vagy szóvégi *-f*. Erről a latin eredetű *Kleopás, Luciper, Józsep ~ Izsép* szavunk, valamint a német *piskof* 1266: *pispuk(i)* ‘püspök’, a német *kafter* 1357/1430: *Captar* szó tanúskodik (Kniezsa 1974: 630). A szóbelseji és szóvégi *f* fonéma vizsgálataival kapcsolatban Kálmán Béla azt állítja, hogy a XIII–XIV. századból nem tudunk egyetlen adatból sem szóbelseji vagy szóvégi *f*-et kimutatni (Kálmán 1956: 123). A XIII. században fordul elő a *kaptár* szavunk 1264: „a quo vergit in teris arabilibus ad monticulum *kapttarhegh*” (MonStrig. 1: 511). Mollay Károly a szóról megállapítja, hogy a XIII–XIV. századi adatok a Dunántúlról valók, a szó átvétele a XII–XIII. századból való, és a korabeli vallon telepítésekkel függ össze (Mollay 1982: 360). A magyar szó *p*-je hanghelyettesítés eredménye, mivel a nem szóeleji *f* a XIII. század végéig hiányzott a magyar hangrendszerből. Hanghelyettesítésként előfordulhatott a *b* fonéma is. Az egyik ilyen példa a *gróf* szavunk erdélyi szász alakja a *geréb* (1364.) és a *porkoláb* (1297.) szóösszetétel. A TESz. adatai alapján azonban már szóvégi *f* hang van a *rőf* szavunkban 1243: „longitudo cuius curie et Septuaginta cubitorum, qui ulgo appellatur Reyf ” (Monstrig 1: 354), ám ez a szó Kniezsa szerint nem magyar, hanem német, hasonlóképpen vélekedik Mollay Károly is, aki szerint a magyarok ebben az időben a *rőf* helyett a finnugor eredetű *öl* vagy *könyök* mértékegységet használták.

A *gróf* szavunk a XIV. században jelent meg nyelvemlékeinkben, a *Grofunsah* helynév átvétele a XIV. század második felében történhetett és a nyugati országrészen indult el ez a folyamat. A Vas vármegyei (ma burgerlandi) német Grafen schachen helynevet találjuk benne. Hédernembeli Henrik 1244–74 között volt az adott terület ura, és ő volt az a graf ‘gróf’, akiről a német jobbágysai a települést elnevezték. A környék magyar lakossága az új német helynevet a XIII. század második felében vehette át. A középfelnémet eredetű *safran, safferon* szóról az első adatunk 1395 körüli: „Crocus: Saphran” (BesztSzj. 346.). Az átvételnek legkorábban a XIII. század végén kellett megtörténnie, amikor a XIII. század elején a középfelnémet szóban még palatalizált *s* állt, melyet a magyarban *š*-sel helyettesítettek,

illetve amikor a magyarban már volt szóvégi *-f* fonéma (Mollay 1982: 487). A *gróf*, *rőf*, *sáfrány* szavak a szótagzáró *f* fonéma meghonosodását mutatják.

A fenti példák alapján azt mondhatjuk, hogy az *f* fonéma szóbelseji és szótagzáró helyzetben a XIII. században jelent meg, a század második felében már folyamatban van a magyar szóvégi *f* fonemizálódása, amely 1300 táján fejeződik be. Párhuzamosan azonban fellelhetők a hanghelyettesítési alakok is: *geréb*, *markoláb*, *kaptár*. A fonémizálódás folyamatában nagy szerepe volt a német jövevényszavaknak, a folyamat lassan terjedt ki az egész nyelvterületre, a XIV. században a szóvégi és szóbelseji *f* a magyarban nem volt általános, *p*-vel, *b*-vel váltakozott.

Az *f* fonéma fonologizálódását elősegítette a hangnak az onomatopoetikus szavakban való megjelenése. A hangutánzó szavakban minden nyelv kedveli a meglepő, szokatlan hangokat, hangkapcsolatokat. A hangutánzó eredetű szavaknak jellegzetes sajátosságaik vannak. Megfigyelhető például az explozíváknak, az affrikátáknak és a spiránsoknak a szerepe az onomatopoetikus szavak hangszerkezetében, bizonyára e hangok nagy kifejező ereje miatt: *pattog*: *pattan*, *koppán*: *kopog*, *kotyog*: *ketyeg*, *sikít*: *sikolt* (Nyíri 1976:217). Az *f* intervokális helyzetbe való integrálódása az expresszív szavakba jelentékeny lökés volt abba az irányba, hogy a szóbelseji helyzetben korábban alkalmilag variációkban meglévő fonetikus hangelem fonémává szilárduljon. Az egyre erősebben kibontakozó onomatopoezisnek nagy szüksége volt erre a mássalhangzóra, hiszen az új fonéma jelentős szerephez jutott az expresszív szavak kialakulásában (*pofa*, *pöfeteg*, *cefet*, *laffog*). Az újonnan létrejött szavak a mélyebb, tompa hang képzetét idézik fel: *böfög*, *töfög*, *puffog*; vakkanásszerű hangot jelenítenek meg: *kaffog*; a súlyos vagy duzzadt, puha tárgy leesésének képzetét elevenítik meg: *puffan*. A szavak egy másik csoportja az ide-oda mozgás hang- és mozgásképzetét érzékelteti: *leffeg*, *laffog*. Az expresszív szavak száma egyre bővült azáltal is, hogy a nyelvben megjelentek a szavak mély és magas magánhangzós alakjai: *leffeg*: *laffog*, *cefet*: *cafát*. A TESz. szóanyagába az onomatopoetikus szavak közül elsőként a *pofa* (1490) szó került be, a XVI. századtól kezdve azonban számuk egyre emelkedik. A XVI. századtól kezdve már találunk nyelvemlékeinkben geminált *f* fonémát is az expresszív szavainkban. Az a tény, hogy a XV. században az onomatopoetikus szavak előfordulása gyérnek mondható, nem jelenti azt, hogy a használatuk is nagyon ritka volt. E helyzet megítélésakor figyelembe kell vennünk, hogy szórványemlékeinkben, szójegyzékeinkben, kódexeinkben nyilván kevésbé adódott alkalom az expresszív szavak feljegyzésére, ami az említett nyelvemlékek jellegéből következik.

A szóbelseji és szóvégi *f* fonéma ma is meglehetősen ritka nyelvünkben. Az ÉrtSz.-ban mindössze 59 szóvégi *f*-et tartalmazó szavunk van. A hangok

fonetikai helyzetének vizsgálata az egyes szavakban nem csak egyszerű statisztikai kérdés, így állapítható meg, körülbelül mely időszaktól kezdve számolhatunk az intervokális és szóvégi *f* hanggal, mely korábban csak a szó kezdetén vált fonémává. Már a legkorábbi nyelvtanaink szerzői is vizsgálták az egyes hangok előfordulását a szóban. Szcenci Molnár Albert a XVII. század elején észrevette, hogy vannak olyan szavaink, amelyek *f*-re végződnek, és példát is hoz, utal arra, hogy a szó végén az *f* meglehetősen ritkán fordul elő: „Terminatio in consonas rara est in *f, h, v et j. ut, Kanaf, Taenia, fibrae: moh, muscus: könyv, liber, codex: fahéj, cortex.*” (kanaf 'zsinór'). Tótfalusi Kis Miklós a birtokos személyjel kapcsolódását vizsgálva hoz példákat a szóvégi *f*-re. „Adde Consonam *f, ut: Fje, kerffe, Christóffa, tsúffa, etc.*” (Corp. Gram. 1866:620)

Az anyaggyűjtéshez a TESz-t használtam. A vizsgálatból kizártam az intervokális mássalhangzó-kapcsolatot tartalmazó szavakat pl: *sáfrány, cefre, násfa*. Nem vettem fel a listára azokat, amelyekben intervokális ugyan az *f*, de az igekötőnek a szóhoz kapcsolódása miatt került magánhangzó közti helyzetbe pl.: *lefagy, befűt, befér, befon* stb. Nem tartalmazza a lista a névszók közül azokat az összetett szavakat, melyeknek az utótagja *f*-fel kezdődő szó: *hófehér, gyufa, vőfély*. Felkerültek a listára a mellérendelő összetett szavak ikerítéssel kialakult alakjai: *terefere*, valamint a hosszú *ff*-et tartalmazókat: *puffan, röffen*.

Az azonos képzővel képzett idegen szavak közül (*geográfus, fotográfus, filozófus* stb.) csak az elsőnek előforduló szót vettem figyelembe. Ugyanígy jártam el a *geográfia, bibliográfia* összetett szavakkal, valamint a *-fikál* képzővel alkotott igék (*szimplifikál, ratifikál* stb.) esetében is. Így a vizsgált szavak száma: 133.

elefánt 1113. ? „via, que ducit ad Elephant. De villa Elephant. hn.
(Fejérpataky: Kálmán Kir, Okl. 60.)

zafír 1300. Sororis sue Safel vocate szn. (OklSz.)

prófétál 1372 u./ 1448 k.: p(ro)phetalna es yelentene... az yewuendeutt
(JókK. 29)

tafota 1391: „Unius pecie de Taphata” (OklSz.)

sáfár 1416 u./1450 k. : irattatnac élénéléc... a sidochoz es a féiédelméchez
es a Safarochoz es a birachoz (Bécsi K. 66)

safarina 1420 k.: „Schaffarina ette (...): gymmer ein (...) ÓMOlv. 283)

zsufa 1447: „Tikmonat sufahoz” (OklSz.)

csúfol 1456 k: chwfulya gr. (SermDom. 2:282)

tréfál 1456 k.: „canis enim si auribus trahitur statim irascitur, si autem blanditur vele trufalnak, max cauda applandit farkal chauar” (SermDom. 1:436)

séfely 1463: „patellas caldarias in wlgo Sephel” (MNY. 23:36)

skófiom 1450: „Pontifex enim halret infulam kophoioma [i. e. cophium] (SermDom. 2:4)

pofa 1490: „Buccas: pophayath” (SzalkGl. 4.)

filozófia 1508: „kezde tanittani zent apalin azzont filozofoara Azaz bolcesegre” NádK. 493)

pöfeteg 1525 k.: „Tubera: pefetegh” (MNY. 11:81)

kufár 1533: „Propola: Kufar” (Murm. 2429)

interkáfár 1538: „interkafar: Proxenetá: vnterkeűffel” (Pesti N.L2)

kefe 1552: „Eg kefe” (OkISz.)

puffad 1552: „ortzáioc felpuffad mint egy felfut hogyac” (Heltai: Dial. E5a.)

puff 1552: „azonközbe puff vgy uttic agyon” (Heltai: Dial. I. 6a.)

referál 1556: „hadnagh wram myndenben az elethe valo hadnagokra mwthath es referal” (Nyr. 91:77)

prófun 1565: „az fő borokat mind maganak hagytak, és az ő fölsége szükségire valami hitvány borokat vett, és azt adta be profontra” (MNY. 1: 317)

csúfondáros 1575: „baráti kozet igen szép vigasagos beszedu s czuffondáros vola” (Helt. Krón. 180)

cáfol 1577: „cziafolni: vincire [:]” sz.) „ meg kel czafolny sz. (KolGl.: NyF. 45. sz. 23)

böfög 1577 k: „es vgyan Eczeteth Befegh fel (Orv.K.178)

sáfó 1577: „saphol: scaphium” (KolGl.: NyF. 45. sz. 47)

döf(öl) 1584: „dofolt n. (Born: Préd. 78: NySz.)

kofa 1585: „anus: Bába, vén kofa, ag dada” (Cal. 78)

pántofaly 1585: „baxeae: Pántofali”, „crepida: Pántofali sziyas (avagy) tafrangos [!] czipelles”, „crepidula: Pántofalistka” sz. (Cal. 126, 298)

káferka 1587: „ Harom kaforka” (OkISz.)

defektus 1586: „hogy walami defectus ne legyen benne” (Házi: Sopr. Lev. 155)

bufa 1588: „híres néktek torkotok, Csudálatos az ti bufa kortyotok”
 (RMKT. 4:239)
 püffed 1590: „Tubercula: Pöffedek” sz. (SzikszF. 30)
 rőfös 1604: réfes mn. ‘rőfnyi’ (MA. Bricubitális a.)
 buffant 1604: „Ökörbika, Vízben Szamarul buffanto madar” sz. (MA. Onocrótalus a.)
 efendi 1607: „Ali efendit ne késleltesse nagyságod...” (MonTME. 3:70)
 reformáció 1613/1897: „A kit Isten magátúl küld az Ecclesia jobbitására, idején megtaníttya, minémű dolgokban akarja a reformációt” (MNY. 66: 341)
 szafaládé 1614: „vásárlottak...Bécsben...20 font zarveladyt per 36 d.” (Radv: Csal. 3:63)
 profosz 1615: „e napokban profúszt is vitt házunkra a háznak szabadsága ellen”. (MNY. 64: 228)
 dufál 1615: „ágyekia szemermet kellene dufálni, ösztönözni.” (Zvon: PázmP 86: NySz.)
 tarafara 1618: „Az ember olly czuda forman ki nem irhattya, az mellynél czudar modosban és tarafarasb forman ne szolgáltatnéc az mise” sz. (MA: Scult. 853: NySz.)
 nyafog 1621: „Nyofogni: Grunnire” sz. (MA.)
 pofon 1636: „pofon tsapdosgatta” (Nyr. 40: 403)
 áfium 1651: „Mindennap áfiumot ü eszik vala” (Zrínyi 1:30)
 professzor: 1658: „az professor által úgy izente, csak magunk értsük” (MNY. 49: 506)
 sinkófál: 1661e.: „halála után ugyan elsyncopáltaték s még nagy rész jó-szága Pocsajhoz foglaltaték” sz. (Nyr. 71:95)
 srófos 1662: Egy esztergártban metszett bial-sajt nyomó, sorófos” sz. (KárOkl. 4:450)
 kalafa 1666: „A törökök kalafájában vereti meg a talpát”
 kalafonia 1676: „Kalafonia: colophonium, hegedű gyanta” (Mny. 5:325)
 pofoz: 1669: „Jol meg-pofoz egy pápát” (Czegl.: Japh. 104: NySz.)
 definiál 1698: definiálni sz. (Keresztesi: Mat. 80)
 staféta 1700: „staféta által...leküldeni ne terheltessék kgd” (Nyr. 90:314)
 áfonya 1708: „Havasi tseresznye, Afonya” (PP. Myrtilus a.)

profil: 1793/1891: „a ‘koronát, a ‘mint á festők szállának, egy negyed
 Profilbann, papirosra is tevén” (Kazinczy: Lev. 2: 321: NSz.)
 uniformis 1753: „[A mente] Cárolyi Tiszgyének [tisztjének] Uniformissa
 volt” (MNY. 66:103)
 koffer 1757: „Kufer Láda” (Mny. 80:250)
 szófa 1762–87. „le ültet közel a’ Soffához” (Orczy: Költ. Holmi 98:
 NSz.)
 korifeus 1746: „A coriphaeusok katonák” (Nyr. 46:151)
 karafina 1758: „Karafina szép metszett 36” (Nyr. 43:411) ‘asztali korsó’
 pufók 1768: „pofók ábrázatu” (Mny. 60:375)
 recefice 1770/1914: Nagyvarsányi híres dáma , Reczeficzés a szoknyája,
 Belógyöngyös a pártája” sz. (Bokréta 84: Nsz.)
 pöffög 1779/1906: „Egek! mit szemlélek? mi pöffög mérgében? (Kreskay:
 Költ. ev. 64: Nsz.)
 profán 1779/1932: „Még magyarul, amint szokták mondani, profanus
 írók nem is voltak” (Bessenyei: Magyar néző 62: Nsz.)
 tarifa 1782: „A Marha-Vámok...Tariffa szerént fognak fizettetni” (M.
 Hírmondó 263: Nsz.)
 kaffog 1782: „Méhész, a ki nem tsak a Kasok közt járjon... idő-töltés vé-
 gett a pipát szájában kaffogtassa” sz. (Méhtartás 11: NSz.)
 röffög 1783: „röffög mint a malatz” (Molnár J.: Könyvház 4: 184: Nsz.)
 kófic 1784: „kófitz: pép-forma sűrű lév” (SzD. 44)
 stafíroz 1785: „A Dolmány...Veres szattyánnal staférozva sz. (Mny. 71:
 251)
 lárifári 1786: „tanulni... hasznosabb a’ Paraszt iffjúságnak, mint minden
 más oskolabéli larefare bolondságokat” (Kónyi J.: Paraszt 370:
 Nsz.)
 piff-puff 1786: „[a táborban] egyebet sem hallani tsak Piff, paff, bom,
 bán, bun, ták” (Kónyi I.: Democritus 1: 141: NSz.)
 kalifa 1787: „Almanzor és a’ fia Almanon... Caliphaságok alatt” sz.
 (Mátyus I.: Ó és új Diaet. 3:302: NSz.)
 paragrafus 1787: „Tzikk: Paragraphus” (Barczafalvi Szabó: Szigvárt I.
 Szj.: NSz.)
 strófa 1787: „a’ Franztiák [:] sem négy Strófát nem számlálnak” (Orczy:
 Költ. Holmi 11 aj.: NSz.)
 stafírung 1788: „minden Házi Stafírunjai ot vannak” (MNY. 71: 251)

- zefír 1788: „Tsintalan Zephyrusok repdestek a' bokorbann” (Kazinczy: Geszner 24: NSz.)
- affektáció 1788/1890: „galanteriát...s gyermeki affektációt találtam benne” (Kazinczy: Lev. I: 191: NSz.)
- deficit 1797: „Mintegy 6 millió deficit találtatván azon Comissionak kasszájában” (M. Kurir 1:408: NSz.)
- lafanc 1790: „Nem hányták ugyan még el némellyek... az idegen öltözetnek minden lafantzos darabjait” sz. (Görög–Kerekes: Hadi tört. 2:569: NSz.)
- terefere 1792: „eluntam már a' sok terepere beszédet hallani (Simai Kr.: Gyapai 45: NSz.)
- leffeg 1792: „Vilhelm Úrfi... egy pumi ebnek leffegő füleivel jádzott” (Szűts I.: Herfort és Kl. 1:12: NSz.)
- lafatol 1792: „Lafatolnak a kutyák, midönn mohonn isznak, v. esznek” (SZD.)
- kalefaktor 1793/1844: „Úgy de, kisasszony, én calefactor agyok” (Csokonai: Tempefői 602: NSz.)
- kuferces 1795/1844: „Ezs a mi mesterünk tűzsrűl pattant kuferces ireg fiú” Csokonai: Gerson 667: NSz.)
- periféria 1795/1922: „Nőjjön meg kis fejed perifériája” Csokonai: Műv. 2:166: NSz.)
- trafikál 1795 „A' nép, a' pénz el és eleséggel trafikáló (kupetzkedő)...embereknek megbüntetődésekét kívánja” (M. Merkurius 640: NSz.)
- tufa 1796 „A' Kösziklákát...megvizsgálván, azokat Tuf-kőnek nevezvén” Teleki D: Utazások 88: NSz.)
- zsúfol 1804/1955. „hol látta az Úr azokat a rakoncák közé zsúfolt dámákat” h. (Fazekas: ÖM. 2:18: NSz.)
- plafon 1805/1905: „[Wesselényi] Ebédlojót... Neuhauser most festi. Plafondján Curtius ugrik le. (Irtört.Közl. 15:330)
- leffentyű 1807: „mérgező-vörös [a pulyka] leffentyője” (Kisfaludy S.: Bold. szer. 91: NSz.)
- büfé 1810: „A' táncz igen víg, a' Büffétek, és Asztalok igen gazdagok.” (Kultsár I.: Hazai Tud. 2:246. NSz.)
- katasztrófa 1815: „Már több hetek múltanak- el é szerencsétlen katasztrófolt” (Kazinczy: Munkái 8: 86: NSz.)
- sifitel 1816: „Sifitelek: lábba [!] surlom a' földet” (Gyarmathi: Voc. 100)

profit 1818: „minden egy egy polgárnak profitja (nyeresége)” (Batthyáni V.: Út. 41: NSz.)

paff 1823: „A mint úgy odabillegnek a homok-dombon a folyamnál, paff! lesikamlik alattam az egész batu” (Schedel F.: Haramják 123: NSz.)

cafat 1831: czafat [talán csak kikövetkeztetett alak , „Czafatos: locsos, sáros” sz. (Kreszn.)

laffog 1832: „lafog: Cum sonitu incedit in scissis vestimentis” (Kreszn.)

reformista 1832: „én reformista vagyok” (Helmeczy: Jelenkor 1: 172: NSz.)

bakafántos 1833 „Hasonszók Nyakas; Makats; Makrantzos...Baka-fántos (a' Hegyalján)” (Kassai 1: 238)

puff 1834: „a másét puffra oly bőven költheti” (Tiboldi Ist.: Bacch. 26: NSz.)

liferál 1835: „Lieferál: szállít” (Kunoss: Gyal.)

affér 1835: „Affér (affaire): dolog, ügy, történet, baj” (Kunoss: Gyal.)

rafinéria 1835: „Rafineria: finomítás; tisztítás” (Kunoss: Gyal.)

püföl 1835: „Pufol, Püföl, Pufog, Püfög” (Kassai: 4: 158)

sétifikál 1835: „Sérifikál, és Baranyában sétifikál” (Kassai: 4: 301)

lefetyel 1838: „Lefetelni v. lafatolni: kutya-módra a levet hapsolni” sz. (TSz.)

trafik 1851: „a császári trafikok megnyitattak” (Nyr. 97: 489)

etnográfia 1851: senki sem törődött azzal, hogy az ethnographiai tekin-
teteket... figyelem alá vegye.” (Kemény: Még egy szó 133: NSz.)

szemafor 1854: „Semaphor, gör. jelhordó, táviró” (Heckenast ld Sz.)

fifikus 1857/1922: „Bach nemcsak nagy fifikus, de egyszersmind nagy
praktikus is” (Széchenyi: Szat. 50: NSz.)

telefon 1857: „Távirdai lámpajel (telephon)” (Délibáb Naptár 205: NSz.)

grafit 1860/1894: „egy hengeridomú vaskemencze...tetejébe volt téve egy
kerek graphit tégely” (Jókai: 15: 122: NSz.)

fotográfus 1862: „a silány fotográf-világról” Fotolex. 530)

firlefánc 1865: firlefanz: bohóság, gyermekség, csekélység” (Babos)

centrifugális 1865: centrifugális erő...központtói erő, futóerő (Babos)

grafika 1865: „graphika, írás, rajzolás mestersége” (Babos)

sifon 1867: „vagy chiffon legalkalmasabb” (Tóth: Mdivatsz. 40)

cefet 1873: „Czefet, czafat, refecz rafacz: rongyos (Nyr. 2: 93)

káfol 1874: „Be vót káfolva: részeg volt (Nyr. 3: 514)
 trafál 1874: „trafál” (Nyr. 3: 525)
 kacifántos 1882: „kacifántos: kevély” (Nyr. 11: 382)
 rafia 1887: „most már nincsen hazánkban szőlővidék, hol a raffia... ne
 volna alkalmazásban” (MNY. 64: 469)
 kefir 1895: „Kefir v. kapir (tatár, illetőleg török eredetű szó), kedvelt itala
 a dél-oroszországi és kaukázusi nomádoknak” (PallasLex. 10: 311)
 zefír 1896: „Pamutszövetek...legfinomabbját zefírnak...nevezik”
 (PallasLex. 13: 761)
 szaxafon 1897: „Saxafón” (PallasLex. 14: 918)
 mufurc 1900: mufurc (Zolnay–Gedényi)
 töffög 1900: „motoros kocsi töffög az országutakon” (BH. márc. 22. 16:
 NSz.)
 sofőr 1904: „chauffeur...(sofőr): gépkocsi-kezelő (Radó: IdSz. ' 30)
 raffol 1913: „sima derekát raffolt francia alj egészíti ki” sz. (Tóth:
 Mdiratsz. 31.)
 profi 1921: „Tárgyalják a profik ügyét” (Virradat ápr. 8. 6: NSz.)
 smafu 1925: „smafu: semmi, csekélység (Zolnay–Gedényi)
 trafó 1949: „A trafó-műhelyben elvállalták, hogy dec. 31-e előtt tíz nap-
 pal fejezik be a hároméves tervüket” (Szabad Nép szept. 8. 1:
 NSz.)
 pufajka 1957: „pufajka:...vattával bélelt kiskabát” (Bakos: IdSz.)

Az intervokális *f* fonémát tartalmazó szavaink számbavétele azt mu-
 tatja, hogy a legkorábbi, talán latin eredetű *elefánt* szó a XII. századból való,
 de ennek első előfordulását a TESz. bizonytalannak minősíti (1113). A XIII.
 századból a TESz.-ben nincs olyan szó, melyben intervokális *f* lenne. A
 XIV. századból 3 szó került a szótárba a vizsgált hanggal, a XV.-ből 8 szó, a
 XVI.-ból 21, a XVII.-ből 17, a XVIII.-ból 35, a XIX.-ből 38, a XX.-ből 8.

A századok előrehaladtával a XX. századig nő az intervokális *f*-et tar-
 talmazó szavak száma. Ez azzal magyarázható, hogy egyrészt az ómagyar
 korban gazdasági, kulturális kapcsolataink a szomszédos népekkel egyre
 szélesebbé váltak, s ez magával hozta a jövevényszavak számának gyarapo-
 dását nyelvünkben. Másrészt azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a
 nyelvemlékes kor korai időszakából jóval kevesebb anyag áll rendelkezé-
 sünkre, így a vizsgált szavak száma is kevesebb, mint a XVI. századtól.

A szavak eredet szerinti megoszlása

A vizsgált szavak közül a legtöbb szó német eredetű: 34.

Sáfár 1345, safarina 1420, zsufa 1447, séfely 1463, kufár 1533, interkáfár 1538, prófunt 1565, defektus 1586, sáfó 1577, rőfös 1604, profosz 1615, srófós 1662, profil 1739, koffer 1757, bufándli 1785, stafíroz 1785, lárifári 1786, stafirung 1788, zefír 1788, deficit 1797, plafon 1805, paff 1823, puff 1834, liferál 1835, rafinéria 1835, trafik 1851, fifikus 1857, sifonér 1857, firlefanc 1865, centrifugális 1865, káfol 1874, raffol 1913, trafó 1949.

A nemzetközi szavak száma: 18.

Profán 1779, tarifa 1782, kalifa 1787, trafikál 1795, tufa 1796, büfé 1810, reformista 1832, etnográfia 1851, szemafor 1854, telefon 1857, grafit 1860, fotográfus 1862, grafika 1865, rafia 1887, kefir 1895, szaxofon 1897, sofőr 1904.

A latin eredetű szavak száma: 20.

Elefánt 1113?, zafír 1300, prófétál 1372 u./1448, skófium 1470, filozófia 1508, referál 1556, reformáció 1613, professzor 1658, sinkófál 1661, kalafónia 1676, definiál 1698, uniformis 1753, korifeus 1764, paragrafus 1787, strófa 1787, zefír 1788, affektáció 1788, kalefaktor 1793, periféria 1795, katasztrófa 1815.

A hangutánzó-hangulatfestő szavak száma: 31.

Pofa 1490, pöfeteg 1525, puffad 1552, cáfol 1577, böfög 1577, püffed 1590, buffant 1604, dufál 1615, nyafog 1621, pofon 1636, pofoz 1669, puffók 1768, pöfög 1779, kaffog 1782, rőfög 1783, piff-puff 1786, lafanc 1790, lafatol 1792, leffeg 1792, terefere 1792, leffentyű 1807, sifitel 1816, paff 1823, cafat 1831, laffog 1832, puff 1834, püföl 1835, cefet 1837, lefetyel 1838, mufurc 1900, töfög 1900.

Vándorszó: 6.

Tafota 1391, pántofely 1585, szafaládé 1614, staféta 1700, szófa 1762, profit 1818.

A magyar képzett szavak száma: 7.

Csúfondáros 1575, tarafara 1618, recefice 1770, zsúfol 1804, bakafántos 1833, sétifikál 1835, trafál 1874.

Oszmán-török eredetű: 4.

Kefe 1552, efendi 1607, áfium 1651, kalafa 1666.

Egyéb:

Olasz eredetű: tréfál 1456 k., karafina 1758, szerb-horvát: káforka 1587, román: áfonya 1708, francia: affér 1835, orosz: pufajka 1957, bizonytalan eredetű: kacifántos 1882, vitatott: profi 1921.

Ismeretlen eredetű szó: 5.

Csúfol 1456, döföl 1584, kofa 1585, kófic 1784, kuferces 1795.

A szavak eredet szerinti megoszlása %-ban

német:	34	26,0%
nemzetközi:	18	14,0%
latin:	20	15,0%
magyar, hangutánzó-		
hangulatfestő:	38	28,5%
vándorszó:	6	4,0%
egyéb:	8	6,0%
oszmán-török:	4	3,0%
ismeretlen:	5	3,5%
összesen:	133	100,0%

A jövevénytiszavak 71%-ot tesznek ki a vizsgált szavak esetében.

A szavak közül 31 a hangulatfestő-hangutánzó szavakhoz tartozik, tehát az *f* fonéma jelentékeny szerephez jutott az expresszív szavak kialakulásában.

A szóalkotással keletkezett szavakban vagy az ikerszavakban való előfordulás számát növelte például a *recefice*, vagy a képzők segítségével létrejött *zsúfol*, *trafál*. A *sétafikál* ~ *sétifikál* a jövevény igék: *trafikál*, *glorifikál* stb. hatására alakult. A jövevénytiszavainkban az *f* vagy intervokális *f*-ből lett:

elephant > *elefánt*, n. *larefare* > *lárifári*; vagy geminátából: ol. *truffare* > *tréfál*; kfn.: *schaffare*, *schaffer* ‘intéző személy’ > *sáfár*. Nagyon ritkán *p* > *f* változás következett be: lat. *syncopare* ‘rövidít’ > *sinkopál* ~ *sinkófál*.

Ha az *f* fonémát a statisztika tükrében vizsgáljuk, észrevehetjük, hogy nem tartozik a leggyakrabban előforduló hangok közé. A szó elején valamennyi magyar hang közül ma is az *f* fordul elő legnagyobb arányban. A szövegekben előforduló *f*-ek mintegy 80%-a szó elején jelentkezik, míg például az *l*-nek 10–15%-a, az *r*-nek 6–10%-a, az *m*-nek 40–50%-a. Legjobban a *h* közelíti meg, melynek körülbelül 70%-a esik a szó kezdetére. A statisztika azt bizonyítja, hogy az *f* hang szóbeliségében és szóvégén ritka (Vértes 1953:145).

A TESz. anyagának felfolgozása azt mutatja, hogy az *f* fonologizálódásában, intervokális, szóvégi és szótagzáró helyzetben való megjelenésében meghatározó szerepet kaptak a német jövevényszavak és az onomatopoetikus szavak. E két meghatározó csoport közötti arányról jóval pontosabb képet tár majd elénk a történeti szótárak feldolgozása, további vizsgálataim eredményeit egy későbbi dolgozatban összegzem.

Irodalomjegyzék

- E. Abaffy Erzsébet: Ősmagyar jövevényszavaink vallomása egykorú fonémarendszerünkről. In: Bárczi Géza emlékkönyv. 1994. 9–20.
- Bárczi Géza: A finnugor zárhangok ősmagyar kori történetéhez. In: Magyar nyelvtörténet I–II. Szerk.: E. Abaffy Erzsébet. Budapest, 1987. 73–84.
- Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán: A magyar nyelv története. Budapest. 1967.
- Corpus grammaticorum linguae hungaricae. Szerk.: Toldy Ferenc 1886.
- Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Szerk.: Benkő Loránd Bp. 1991–95.
- Kálmán Béla: Adalékok a magyar mássalhangzók újabb történetéhez. In: MNyj. III 1956. 123.
- Kálmán Béla: A magyar mássalhangzó-rendszer kialakulása. MNy. LXI (1965.) 385–398.
- Kniezsa István: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I–II. Budapest. 1974.
- Mollay Károly: Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Budapest. 1982.
- Nyíri Antal: A belső keletkezésű szavak szófejtésének módszertani problémái. In: Az etimológia elmélete és módszere. Szerk.: Benkő Loránd és K. Sal Éva. Budapest. 1976. 217–222.
- TESz. I.–III. 1976. Budapest. Főszerkesztő: Benkő Loránd.
- Vértes Edit: Adalékok a magyar nyelv hangtani szerkezetéhez (Statisztikai vizsgálódások). NyK. LIV. (1953.) 96–104.

BÍRÓ FERENC

NYOLC BÉKÉS MEGYEI TELEPÜLÉS DÜLŐNEVEI

1. Közismert dolog, hogy vidékenként és koronként más-más földrajzi objektumok emelkedhetnek ki tájékozódási, gazdasági, hadászati stb. fontosságukkal a többiek közül a lakosság számára, s ezek nevei általában a jelölt objektumok jelentőségének megfelelő helyet foglalnak el az egyes települések helynévrendszerében. Jogosnak látszik tehát e neveket külön is bemutatni egy adott időszakban. Ezért gondolhattam arra, hogy egy tájegység szomszédos településein megvizsgálom a földrajzi nevek egyik legjellemzőbb típusát. Mivel a választott vidéken a XVIII. sz. eleje óta folyamatosan a mezőgazdasági termelés a meghatározó, így az erre szolgáló megművelt határrészek, szántóterületeket is magukba foglaló határrészek vagyis a dülők neveit választottam elemzésem tárgyául.

Mind a helynév-, mind a denotátumfajtnak, vagyis a dülőneveknek és a dülőknek a csoportja mint téma a megválaszolandó kérdések egész sorát veti fel az elemzőben.

Mi a dülő? A dülők mint földrajzi objektumok mutatnak-e eltérést vidékenként? Azonos településeken, tájegységeken, nyelvjárásokban megfigyelhető-e a különböző korszakokban a dülőknek tekintett egységek változása? A nevek mint nyelvi elemek oldaláról nézve, mi a dülőnév, eltér-e a dülőnevek jelentése, vagyis más-más denotátumfajta vonatkoznak-e a magyar nyelvterület egyes részein? E denotatív jelentések a nyelvjárások történetében módosultak-e? Ha ez utóbbi kérdésekre igen a felelet, tovább gondolhatjuk, melyek ezek a nyelvjárási és nyelvtörténeti különbségek, változási folyamatok stb. A nevek szerkezetét vizsgálva, általánosan jellemző-e rájuk a kétrészség? A *dülő* alaprésznek mi a szerepe? Jelzős és határozós viszony egyaránt előfordul-e a névrészek kapcsolatában? Milyen az egyes szófajok szerepe a névalkotásban? Miféle névalkotással keletkeznek a dülőnevek? Röviden e kérdések megválaszolásához szándékozik adalékokat szolgáltatni jelen kis dolgozatom.

2. Fejtegetésemben csupán egy, földrajzi egységnek számító magyar tájnak és nyelvterületnek, a Körösök vidékének dülőneveivel kívánok foglalkozni. A terület maga jórészt a tiszántúli Nagy- és Kissárréthez tartozik, másrészt a Fehér- és a Fekete-Körös összefolyásának, a Berettyó és a Sebes-Körös találkozásának, valamint a Kettős-Körös és a Berettyóval egyesült

Sebes-Körös torkolatának és így a Hármaskörös legelső szakaszának közvetlen környékét, vagyis a Körösök összefolyásának vidékét foglalja magában. Közigazgatásilag Békés megye részét képezi, az egész Békési járás, a Szeghalmi járásnak több mint a fele és a Szarvasi járásból Gyoma területe alkotja. E körülhatárolt területen a XX. század közepéig nyolc, egymással szomszédos település (zárójelben további rövidítésük): Békés (B), Dévaványa (D), Gyoma (G), Körösladány (L), Köröstarcsa (K), Mezőberény (M), Szeghalom (S) és Vésztő (V) osztozott. E települések méretére jellemző, hogy határuk együttes nagysága majdnem 1600 km². A környék XX. századi arculatának kialakításában a legjelentősebb tényezők: az 1855–79 között végzett folyószabályozások, a földosztások, a tagosítások, az egyenes közlekedési utak kijelölése, a tanyarendszerek kiépítése. A XIX. sz. előtti időkben vidékünkön a terület túlnyomó részét időszakosan (akár az év felében is) víz borította; ez összefüggő mocsarat, lápot hozott létre, így e helyeken csupán nádas, rét, legelő, ligetes erdő segítette az egykori lakosok megélhetését, adott lehetőséget nagyszámú állat tartására. A másik megélhetési forrás és fő foglalkozás a korábbi évszázadokban is a foltszerűen vagy csíkokban kiemelkedő ármentes felszínen végzett mezőgazdasági termelés volt, a víz visszaszorításával pedig meghatározó termelési ággá vált. Az emberi élet szempontjából tehát a Körösök mentén a termőföldnek, a megművelt határrészeknek a XX. századhoz közeledve mind nagyobb lett a jelentősége, s ez megmutatkozott az egyes településeken ezekre használt nevek számában és a helynévrendszerekben betöltött szerepükben, megterheltségükben is. Amint tehát nőtt az itteni lakosok körében a földművelés, a növénytermesztés szerepe, ezzel párhuzamosan a szántónak használt föld értéke és mértéke, mind nagyobb szükség lett ezek elnevezésére, s e nevek egyre meghatározóbbak lettek az egyes települések névrendszerében.

3. A jelen dolgozatban bemutatandó földrajzi nevek különböző szerzők más-más kiadványban megjelentetett vagy kéziratban lévő adattáiraiban található. A települések betűrendjében ezek a következők: Szabó Ferencné–Szabó István, Békés földrajzi nevei: Békés város néprajza. Szerk. Dankó Imre. Békéscsaba, 1983. 93–177. Bereczki Imre, Dévaványa helynevei. Kézirat. 1980. (Magyar Országos Néprajzi Múzeum Adattára, Budapest) Hévvízi Sándor, Gyoma földrajzi nevei: Gyomai tanulmányok. Szerk. Szabó Ferenc. Gyoma, 1977. 422–483. Bíró Ferenc, Körösladány földrajzi nevei. Kézirat. 1990. Bíró Ferenc, Köröstarcsa földrajzi nevei. Kézirat. 1994. Adamik Mihályné–Molnár Ambrus, Mezőberény határának története és helynevei: Mezőberény története. Szerk. Szabó Ferenc. Mezőberény, 1973. II. 119–154. Implom József, Szeghalom földrajzi nevei. Kézirat. 1951. (Sárréti Múzeum, Szeghalom) Molnár Ambrus, Szeghalom határának helynevei. Kézirat. 1985. (Sárréti Múzeum, Szeghalom) Udvari-Nagy István, Szeghal-

mi objektumok, 1944: Szigeti Endre emlékkönyv. Szerk. Udvari-Nagy István. Szeghalom, 1992. 295–298. Szarka Sándorné, Szeghalmi utcanévek. Kézirat. 1991. (Sárréti Múzeum, Szeghalom) Domokos Zsuzsanna, Vésztő határának és belterületének földrajzi nevei: Vésztő története. Szerk. Szabó Ferenc. Vésztő, 1973. 385–435.

4. A választott helynévfajta bemutatásához szükség van a maga és a jelölt objektumtípusa fogalmának a tisztázására, amint azt például Juhász Dezső tette a tájnevekkel kapcsolatban (A magyar tájnévadás. Bp., 1988. 9–12). A dűlő fogalma előkerül szinte minden általános és speciális szótárban (ÉrtSz., ÉKSz., TESz., ÚMTSz., SzamSz., SzegSz., ErdMSzT. stb.), több lexikonban (Magyar néprajzi lexikon, Új magyar lexikon stb.), valamint a földrajzi névi adattárak, feldolgozások és tanulmányok egész sorában: a megyei és járási névgyűjtemények megjelent kötetei, Penavin Olga–Matijevics Lajos, Zenta és környéke földrajzi neveinek adattára. Újvidék, 1980. stb.; Balogh László, MNy. LXVIII (1972): 455–6; Benkő Loránd, A Nyárádszemeny földrajzinevei. MNyTK. 74. sz. Bp., 1947. 34; MNy. XLIX (1953): 474–5; Geleji Aladár, MNy. XLIX (1953): 473–4; Hajdú Mihály, A vásárhelyi-pusztai földrajzi nevei. MNyTK. 133. sz. (1973) 29–31; Kázmér Miklós, Alsó-Szigetköz földrajzi nevei. MNyTK. 95. sz. 1957. 27; Kovács István, MNy. LIX (1963): 469–71; Mészárosné Varga Mária, Bazsi helynevei. MND. 6. sz. Bp., 1978. 35; Mező András, MNy. LXIV (1968): 52–3 stb. A felsorolhatatlanul sok meghatározás, értelmezés természetes módon többnyire különbözik egymástól, elsősorban területi (nyelvjárási) és időbeli tényezők miatt. A Körösök vidékéről áttanulmányozott adattárak alapján azt tapasztaljuk, hogy a dűlő a helynevekben és a mindennapi beszédhelyzetben háromféle denotátumra vonatkozik: 1. a település külterületének még a folyószabályozások előtt, elsősorban természeti-földrajzi és kevésbé néprajzi-kulturális, történelmi-társadalmi és gazdasági tényezők hatására kialakult viszonylag nagyobb része, egysége; vagyis a helység olyan határrésze, amelyet a lakosok általában csak részben (ritkábban egészében) művelnek meg, fognak hasznosításba, a kis tájrész tehát szántóföldet is foglal magában, vagy éppen e területi egység szántónak használt körülhatárolt darabja; a szántón kívül, mint a nagyobb tájakon, a dűlőn más földrajzi objektumok is megtalálhatók (voltak): vízfolyás, vízállás, nádas, erdős-ligetes hely, magaslat és/vagy lapály, út, legelő, rét, épület stb., mindezekből akár több is; 2. a település külterületének többnyire a folyószabályozásokat követően mesterséges úton, a helyi lakosság közreműködésével, mérnöki tervezéssel kialakított, egyenes úttal és/vagy árokmal, (far)mezsgyével határolt, leginkább négyszög alakú darabja; az útra, dűlőútra egy vagy két oldalt véggel kinyúló, egymással szemben elhelyezkedő szántóföldek táblái; tehát földúttal, dűlőúttal elválasztott (vagy összekapcsolt) két (több kisebb parcellából álló) nagy alapte-

ületű szántóföldi tábla, az úttal párhuzamos másik végüket farmezsgye, árok, településhatár stb. zárja le; a négyszögnek a dűlőúttal szomszédos két oldalán országút, kövesút, keresztút, vízfolyás stb. húzódik; 3. az országútnál keskenyebb, abból, kövesútból vagy más dűlőútból kiágazó, gyakran egymással párhuzamos, a dűlők (2) között vezető, leginkább egyenes vonalú szekérút, földút, dűlőút.

Amint a dűlő értelmezését tartalmazó tudományos munkák száma igen tekintélyes, ugyanígy a dűlőnév terminus előfordulásának sincs se szeri, se száma. Még a felsorolásukra sem vállalkozhatok. A szerzők felfogásbeli, így dűlőnév-használatbeli különbségei is zavaróak. Meg kell említenünk az egységesítő törekvések közül a Hajdú Mihályét (NÉ. 2. sz. [1979] 21); a Bachát Lászlóét (NÉ. 2. sz. [1979] 32) vagy újabban a Hoffmann Istvánét (Helynevek nyelvi elemzése. Debrecen, 1993. 39). A Körösök környékének földrajzi neveit ismerve, felfogásom közel áll az övékhez. Egyszerűen úgy gondolom, ha a helység neve helységnév, a tájegységé tájnév, az utcáé utcanév, a tanyáé tanyanév; akkor a dűlőé (az 'út' jelentésűt kivéve) a dűlőnév, így kizárólag a dűlőnek tartott (az 1. és 2. értelmezés szerinti) objektumokra vonatkozó tulajdonneveket tekintem dűlőneveknek.

5. Ha időben vizsgáljuk a dűlőket és a dűlőneveket, azt látjuk, hogy (mivel a XVII. sz. előtti időből biztos adattal alig rendelkezünk, de feltehetőleg ezekben az évszázadokban is és) a XVIII., XIX. században a dűlő 1. jelentése élhetett, részben művelt határrészre, majd csak e határrész művelésbe fogott darabjára vonatkozott. Körösladányban például ugyanazt a területet jelölte a *Kengyelköz* és a *Kengyelközi/dűlő*, a *Sárréti* és a *Sárréti/dűlő*, a *Vesszősér* és a *Vesszőséri/dűlő*, de ez utóbbi mellett megjelent a *Vesszősér/közép/dűleje* és a *Vesszős/hid/dűleje* név is, ez a kettő már egyértelműen csak szántóföldet (*Vesszősér* nevű dűlőből-határrészből egy darabot) jelöl. A XIX. sz. végétől a XX. sz. közepéig, végéig megszaporodtak, uralkodóvá váltak az újfajta, a mesterséges és a szabályos tagolást követő dűlőnevek. Körösladányban ilyenek a: *Bacsó/dűlő*, *Bernát/dűlő*, *Pék Sánta (Imre)/dűlő*, *Vas Marton/dűlő* stb. A kétfajta dűlőnévrendszer harca folyt a XX. sz. közepéig, valószínűleg az utóbbiak kiszorították volna a korábbiakat, ha nem következik be újabb, gyökeres, nyelven kívüli változás, a kollektivizálás és annak minden következménye. Így a dűlőnevek mindkét csoportjának ismerete, használata és száma erősen megfogyatkozóban van.

6. Az érintett települések mikrotoponimáinak a száma 12 290 (ezt 22 232 névrész alkotja), közülük – az objektumuk fontosságának megfelelően – igen jelentős mennyiségű, 1742 a dűlőnév. Szerkezetüket tekintve, Hoffmann István (i. m. 43–54) terminusaival élve, megtalálhatók közöttük egy- és két-részesek egyaránt. A hely fajtáját kifejező *dűlő* egyrészes nevet egyetleneszer sem alkot, de más dűlőt jelentő egyszerű köznév sem. Az összetettek

közül is ritkán használtak fel egyet-egyet: *Határdűlő* (4), *Kereszdűlő* (2), *Fűaljdűlő* (2), *Vakdűlő* (1). Az egyrészesek nagy-nagy többsége (864) másodlagosan, harmadlagosan vált dűlőnévvé, így bennük más típusú objektumok nevei tűnnek elő: B: *Akasztóhalom, Bőfok, Hidas, Kolduszug, Háromkörtés* stb.; D: *Atyaszeg, Csárdalapos, Dombrév, Kétérköz* stb.; G: *Csergettyűfok, Előhalom, Ivánfenék, Lénártállás* stb.; K: *Ősvenhegy, Gács, Nagytelek, Juhászföld* stb.; L: *Büngösdpart, Gyalomvölgy, Kengyelköz, Kerekő* stb.; M: *Dőghalom, Feketeugar, Juhkút, Lászlózug* stb.; S: *Bocskorér, Érmellék, Hosszúsziget, Kereksár* stb.; V: *Csótlapos, Kertmeg, Tarárvágás, Veresláp* stb. A csupán egy főelemet tartalmazó egyrészes nevek szintén (valamilyen módon, de) másodlagosan váltak dűlőnévvé, korábban ezek is más típusú objektumok nevei voltak, vagy más helynevek részét képezték. A dűlőnevek közül ezek hordozzák a legkevesebb információt, ugyanakkor a leggyakrabban használtak. Az eredeti nevek bizonyos névrészi funkcióit megőrizték. B: *Határ, Hidas, Pece, Völgy* stb.; D: *Aklos, Berek, Sívalkodó, Zsombokos* stb.; G: *Bárányos, Folyás, Konyha, Nyilas, Ózed* stb.; K: *Csukás, Gerebcsény, Lapos, Mérges* stb.; L: *Cserepes, Délló, Fás, Kengyel, Korhány, Kuruttyoló* stb.; M: *Csitó, Dinnyés, Kápolna, Nyomás* stb.; S: *Cakó, Geszlencs, Hereföld, Koplaló* stb.; V: *Báldogos, Cigoró, Németi, Suttogó* stb.

A dűlőneveknek majdnem a felét kitevő (869) többi, kétrészes névben uralkodó helyzetű a *dűlő* alaprész (596), ezek között is újabb jelentésében lett a legaktívabb névalkotóvá (356). Településenként két-két példát közlök a régi és az új jelentésére (a bővítményi rész különböző típusait is szemléltetve egyúttal): B: *Földvár/dűlő, Kápolnás/dűlő – Romvári/dűlő, K. Nagy/dűlő* stb.; D: *Fudéri/dűlő, Katalszegi/dűlő – Cifra/dűlő, Csontos/dűlő* stb.; G: *Előhalmi/dűlő, Kölesfenéki/dűlő – Cs. Szabó/dűlő, Zilahi/dűlő* stb.; K: *Edeleszug/dűlő, Középszállás/dűlő – Gál János/dűlő, Kozma/dűlő* stb.; L: *Dióhalom/dűlő, Nadoréri/dűlő – Lőrinc/dűlő, Mária/dűlő* stb.; M: *Borjúrét/dűlő, Dombház/dűlő – Kohut/dűlő, Králik/dűlő* stb.; S: *Cigányéri/dűlő, Nagylaposi/dűlő – Bogáti/dűlő, Hatházi/dűlő* stb.; V: *Göröghalmi/dűlő, Nagykúti/dűlő – Gatyás Kis/dűlő, Zugi Turbuc/dűlő* stb. Kevés dűlőnévben (22) egyéb földrajzi köznév (földek, határrész, rész) jelzi a hely fajtáját. G: *Előhalmi/földek, Pusár/földek*; L: *Guzsalyi/rész, Sebeséri/határrész*; S: *Balkányi/rész, Halasi/rész* stb. Jelentős az olyan dűlőneveknek a száma (251) is, amelyekben alaprészként bizonyos régebbi dűlőnevek megnevező funkcióban vannak jelen. B: *Andor/Megyer, Belső/Hidasér* stb.; D: *Ellik/Fudér, Külső/Atyaszeg* stb.; G: *Közös/Bala, Örökös/Nyilas* stb.; K: *Kis/Mérges, Nagy/Mérges*; L: *Belső/Majta, Kis/Tekerő, Külső/Csécseri* stb.; M: *Kápolna/Bögre, Tót/Keselyős* stb.; S: *Berger/Cséfány, Éh/Balkány, Második/Torda* stb.; V: *Közép/Kerekalja, Nagy/Ormágy* stb.

Bővítményi részként legmegterheltebbek a személynévek, amelyek a dűlő egyik birtokosát, föld- és tanyatulajdonosát jelzik a nevekben (286), közszóval egyéb földhasználót csekély mértékben neveztek meg (9). A személynévek legkülönbözőbb változatait felhasználták az egyes dűlők nevének megalkotásában, hasonló módon, mint a tanyanévek esetében (Hegedüs Attila, NÉ. [1980]: 14–22); mégis uralkodó alakként a családnévek jelennek meg bővítményként. (Példák a *dűlő* alaprésznél.) Az alaprészi helyzethez hasonlóan bővítményként is igen gyakoriak megnevező funkcióban a korábbi dűlőnévek, azok a nevek, amelyek a *dűlő* névrésszel való kiegészülésük előtt önmagukban is az adott helyre vonatkoztak, képesek voltak a lakosság számára önmagukban is egyedíteni a föld meghatározott darabjait. B: *Soványháti/dűlő*, *Povádi/dűlő* stb.; D: *Fudéri/dűlő*, *Órhalmi/dűlő* stb.; G: *Csapószigeti/dűlő*, *Kölesfenéki/dűlő* stb.; K: *Edelesi/dűlő*, *Középszállás/dűlő* stb.; L: *Dondorogi/dűlő*, *Méhes/dűlő* stb.; M: *Döghalom/dűlő*, *Útfél/dűlő* stb.; S: *Lukácsa/dűlő*, *Pakác/dűlő* stb.; V: *Haládi/dűlő*, *Pányádi/dűlő* stb. Más helyfajta megnevező földrajzi nevek is sűrűn kerültek meghatározó tagként dűlőnevekbe, kifejezve a dűlőnek ehhez a más helyhez való viszonyát (a mellettséget, a közelséget, az azzal való érintkezést stb.): B: *Körös/dűlő*, *Sziksor/dűlő* stb.; D: *Cserépgyár/dűlő*, *Ötfai/dűlő* stb.; G: *Gépállomás/dűlő*, *Gyár/dűlő* stb.; K: *Gát/dűlő*, *Kállózug/dűlő* stb.; L: *Folyásmelléki/dűlő*, *Tüdősgát/dűleje* stb.; M: *Bélamajori/dűlő*, *Görbeszín/dűlő* stb.; S: *Sütőnyárfa/dűlő* stb.; V: *Irázi/dűlő*, *Körösparti/dűlő* stb. A közszavak közül bővítményi részként a legmegterheltebbek a méretet kifejező melléknévek: a *kis* és a *nagy*, 158 névben; mindig megnevező funkcióban lévő dűlőnévi eredetű alaprészek előtt. B: *Kis/Kamut*, *Kis/Földszoba*, *Nagy/Kanyaró*, *Nagy/Tordac* stb.; D: *Kis/Bajnóc*, *Kis/Doszta*, *Nagy/Gástyás*, *Nagy/Réhely* stb.; G: *Kis/Nyilas*, *Kis/Varsány*, *Nagy/Juhos*, *Nagy/Pusár* stb.; K: *Kis/Mérges*, *Nagy/Mérges*; L: *Kis/Bikeri*, *Kis/Tekerő*, *Nagy/Korhány*, *Nagy/Körtvélyes* stb.; M: *Nagy/Rókás*; S: *Kis/Halas*, *Kis/Siskás*, *Nagy/Sertésér*, *Nagy/Szuha* stb.; V: *Kis/Szilad*, *Kis/Szopor*, *Nagy/Ormágy*, *Nagy/Pányád* stb. Egyéb közszó összesen 113 névbe került bővítményi részként, közöttük legtöbbször a dűlő viszonyított helyzetét kifejező *belső* és *külső* melléknév fordul elő (24), az egyéb sajátágot, más funkciót kifejező közszavak 1-2 előfordulásúak.

A névrészek szintaktikai viszonyát tekintve, megállapítható, hogy kivétel nélkül mindegyik jelzős szerkezetet alkot, J. Soltész Katalinnak (NÉ. 11 [1986]: 79) más tájakról származó adataival ellentétben egyetlen határozós szintagma sem bukkan fel a jelzett adattárakban. E tény is a kétrészes dűlőneveknek a viszonylag késői keletkezése mellett szól; a *dűlő* akkor alkotott helynevet a feltárt nevekben és időben, amikor már főnévként szolgált (az igenévi vonzatát elveszítve) névalkotó eszközként.

7. Tanulságos megvizsgálni a vidék 1742 dülőnévének a keletkezési módját is. A 869 kétrészes név közül szintaktikai szerkesztéssel jött létre 647: köztük legtipikusabb a személynévi előzményt tartalmazó (286), valamint a más földrajzi objektum nevét őrző (90) bővítményi részű és földrajzi köznévi (*dülő*) alaprésztű nevek csoportja. (Példák az előző fejezetben.) A legváltozatosabb nyelvi eszközöket felvonultató nevek (271) a régi, eredeti dülők-határrészek differenciálódásakor ezek neveiből mint az újabb dülőnevek alaprészeiből (megnevező funkcióval, ritkán a *dülő* közszóból) és különböző közszavaknak (leggyakrabban melléknemek) az előbbiekkal alkotott kapcsolataiból keletkeztek, e jelzők leginkább a dülő valamely sajátosságát (méretét, alakját, állapotát, viszonyított helyzetét, eredetét stb.) fejezik ki. (Példák az előző fejezetben.)

A szerkezeti változások közül a kiegészülés és a képzéses kiegészülés (Hoffmann István i. m. 131–5) hozott még létre nagy számban (222) kétrészes dülőneveket. Ezekben az eredeti, régi dülő-határrészneveket toldották meg a hely fajtájának érzékeltetésére a *dülő*, *földek*, *határrész*, *rész* köznevekkel. (Példák a dülő alaprésztű kétrészes nevek között.)

Jóval nehezebb meghatározni az egyrészes dülőnevek (873) keletkezési módját, névtáraink nem teljes történeti adatolása miatt egészen pontosan lehetetlen is. Így csak a főbb tendenciák vázolhatók fel. Nagy a valószínűsége annak, hogy e nevek többsége (ha nem az egésze) másodlagos fejlemény. Aránylag egyszerűbb a dolgunk a szerkezetileg két főelemes nevekkel (437). B: *Bőfokzug* stb.; D: *Őrhalomszög* stb.; G: *Kősziget* stb.; K: *Felsőföld* stb.; L: *Sebesér* stb.; M: *Feketeugar* stb.; S: *Feneketlentő* stb.; V: *Veresláp* stb. Ezek elemzése külön dolgozatot érdemelne. Mindegyik név átment valamilye (esetleg több) jelentésváltozáson (Hoffmann István i. m. 89–119), vagyis jelentésbeli névalkotással lett dülőnévvé; a nevek egyszerű áttekintésével is látható, hogy a névátvitel, azon belül is a metonimikus helynévalkotás az uralkodó közöttük: folyó- és állóvizek, kutak, vízparti helyek, térszínformák, legelők, építmények nevei váltak nagyobb területek (dülők-határrészek) neveivé. Bizonyára emellett sok esetben jelentésszűkülés vagy -bővülés is történt, ezek tisztázására sokkal alaposabb helyismerettel kellene rendelkez-nünk. Jelentéshasadás néhány (9) összetett földrajzi köznévi eredetű névben ment végbe (*Fűaljdülő*, *Határdülő* stb.).

A legváltozatosabb keletkezési módokkal az egy főelemes dülőnevek (420) körében találkozhatunk, hozzátehetjük, a legtöbb bizonytalansági tényezővel is, egy-egy név ugyanis más-más névalkotással is keletkezhett. Az adattárakból a változás menete nem mindig követhető nyomon, kitűnik azonban, hogy többségük keletkezésében a jelentésbeli névalkotás vagy a szerkezeti változás valamelyik fajtája (Hoffmann i. m. 121–42) játszott közre. Metonimikus névátvitellel sok középkori falunév örökölt meg dülőnév-

ként. B: *Csarna, Csatár, Gyúr, Mető, Murol* stb.; D: *Balla, Ecseg, Sima*; G: *Ege, Ózed, Varsány*; K: *Edeles, Szentjános*; L: *Fás, Károly, Környe, Méhes, Sűvöltő* stb.; M: *Kereki*; S: *Borsa, Balkány, Cséfány, Torda* stb.; V: *Csolt, Németi, Pányád*. Ugyanígy régi vízfolyásoké. B: *Macskás, Maró* stb.; D: *Bundás, Doszta, Rigalyos* stb.; G: *Billentő, Boroszló* stb.; L: *Kengyel, Majta, Pakac* stb.; M: *Büngösd, Balaton* stb.; S: *Cakó, Ernyős, Halas* stb.; V: *Békás, Szilad* stb. Az adatolás hiányossága miatt eldönthetetlen, hogy nagyszámú egy főelemes név eredeti jelentésében ellipszissel rövidült-e meg, és aztán történt névátvitel, vagy előbb volt a névátvitel, és azt követően redukció. B: *Hidas/hát>Hidas* ('hátas föld')>*Hidas* ('dülő') vagy *Hidas/hát> Hidashát* ('dülő')>*Hidas* ('dülő'). Ellipszissel a *dülő* alaprész maradt el Köröstarcsán 29 új dülőnévben, a puszta személynévi előzmény, az eredeti bővítményi rész önmagában jelöli a dülőt (*Áchim, Bacsó, Csúráj, Kis Szilasi, Tamás Szabó, Zihari* stb.). Ismeretlen, bizonytalan eredetű 45 egy főelemes név. A deetimologizációra kevés biztos példánk (7) van. D: *Nádösvény>Nádasven*; L: *Bikaeri>Bikeri, Szilvarív>Szilveri* stb. A vidék egyrészes, egy főelemes dülőneveinek a vizsgálata e kis érintőleges utalásoknál alaposabb, részletezőbb kifejtést igényelne.

Összegezve elmondhatom, hogy a Körösvidék vizsgált, nyolc nagy határú települése dülőneveinek létrejöttében legaktívabban a *dülő* földrajzi köznév, a földtulajdonosok személynevei és a korábbi természeti-földrajzi állapotokat tükröző más helyfajták nevei játszottak közre. A névalkotás módjai közül pedig a szintaktikai (jelzős), a jelentésbeli (metonimikus) és a szerkezeti (ellipszis, redukció, kiegészülés) változások voltak a legproduktívabbak. A szóbeli, népi használatban inkább a rövidebb formák, a hivatalosban és írásbeliben pedig a több információt hordozó hosszabbak fordulnak elő elsősorban.

F. DORNBACH MÁRIA, PÉCS

TANÓRÁK JELLEGZETES EPIZÓDJAINAK VIZSGÁLATA

Mottó: „Bánnom a szóval: odaadás és felelősség.”

Nagy László

Az oktatás bármely fokán és bármely iskolatípusban a legfőbb munkaeszköz a beszéd. Minden ezen áll vagy bukik. Tanítványaink egyre gyarapódó tudása, személyiségük formálódása és társas viszonyulásaik alakulása. Az általunk folyamatosan közvetített minták akaratlan beépülése révén.

A pedagógia legkülönbözőbb részterületei a legkülönbözőbb aspektusokból foglalkoznak ugyan a beszéd használatával, ám mindig a mit mondjunk, hogyan mondjuk szemszögéből (pl. tantervek, tanmenetek taxonómiái; pedagógiai/pszichológiai problémák megoldására javasolt szentenciák, a pedagógiai kommunikációról szóló elmélkedések stb.), és csak hébe-hóba fogjuk vallatóra a valójában mit is mondtunk realitását.

Alábbi írásunkban mi ez utóbbira teszünk kísérletet: az elméleti keretek tisztázása után tanórákon valóságosan elhangzott, magnetofonra rögzített szövegek értelmezésére a nyelvészeti pragmatika egyik területének, a diszkurzuselemzésnek a segítségével. Úgy gondoljuk, ez az egyik lehetséges objektív eszköz ahhoz, hogy szembenézzünk önmagunkkal. Azzal, hogy vágyaink, meggyőződésünk, deklarált céljaink és elveink mennyire fedik azt, amit nap mint nap a valóságban teszünk.

I. A beszédesemények szerveződése

A társas szituációk is, s a bennük folyó beszélgetések is strukturáltak. A beszélgetések strukturáltsága izomorf a szituációkéval, amelyekben sor kerül rájuk, de különbözik is tőlük (Argyle 1986, magyarul Síklaki 1990).

A beszéd szekvenciálisan szerveződik. Egy szekvencia egy verbális vagy nem verbális *megnyilvánulásból* (nyitó ág: **A**) és egy arra adott nyelvi vagy nem nyelvi reagálásból áll (záró ág: **B**). A szekvenciák ágai nemcsak egy megnyilatkozásból állhatnak, s a reagálás sem okvetlen szomszédos a nyitó ággal: a reagálás történhet a beszédeseménynek egy későbbi pontján is.

A beszéd tehát szekvenciálisan szerveződik, azaz egymással összetartozó megnyilatkozások sorozata. Ennek ellenére a beszéd szerkezete nem lineáris konstrukció (Clarke és Argyle 1982, magyarul Pléh, Síklaki, Terestyéni 1988). A sorozatok összetartozását olyan általános szabályok biztosítják, amelyek például kimondják, hogy a megnyilatkozásnak az őt megelőzővel vagy megelőzőekkel relevánsnak kell lennie (Grice 1975). Ebből az is következik, hogy a bennük megvalósult beszédaktustípusok jelentései egymással összekapcsolódnak (pl. kérdés → válasz).

Vannak olyan szekvenciák, amelyek a társas viselkedésen alapulnak: találkozáskor például az üdvözlést rendszerint ennek viszonzása követi, vagy egy kérdésre többnyire válasz érkezik. Ám az is előfordul, hogy egy szokványos kérdésre a beszédpartner újabb kérdéssel válaszol. Ekkor azonban a társas viselkedés szabályai már nem szolgálnak elégséges magyarázattal ennek válaszként való elfogadására. A relevancia elvének betartását feltételezve a beszéd szerveződésének más szabályait kell majd az értelmezéshez segítségül hívunk (pl. – *Eljössz a délutáni megbeszélésre? – Miért, az ma lesz?*). A szekvenciáknak olyan típusai is vannak, amelyek egy adott szituáció konvenciói szerint szerveződnek (pl. az árverések) (Clarke és Argyle 1982).

Bármely magában álló, vagyis egy megnyilatkozás által végrehajtott beszédaktus önmagában teljes, egyszerre csak egy funkciót tölt be. De ha egy valóságosan is elhangzott szekvencia részeként értelmezzük, *értelmezése más jellemzést kaphat*. (Így válnak az indirekt beszédaktusok is kontextusuk függvényében beszédcselekvésekké.) Egy szekvencia első része (pl. kérdés) prospektíven lehetségessé teszi a második rész megjelenését, ám csak ennek a reagálásnak tényleges megjelenése ad jelentést az első résznek (a kérdésre adott *viszontkérdés* is ebben az összefüggésben értelmezhető majd az arra adott válasznak). Vagyis a megnyilatkozások *interaktív természetűek*, közöttük reflexív viszony áll fenn. Ez viszont azt sugallja, hogy a megnyilatkozás szekvencia részeként gyakran *szociális aktus is, amely megköveteli a résztvevők együttműködését*. Gyakran egy szociális aktus teljesítésére adott válasz kínál tehát jelentést a kezdeményező aktus számára. Az interakciós szekvenciák reflexív együttesében vizsgált megnyilatkozások többértű, egyidejű funkciókat is hordozhatnak. A megnyilatkozások így a kutatás tárgyaként a személyes szintről a szociális vagy interaktív szintre tevődnek át (Griffin és Mehan 1981, magyarul Pléh, Síklaki, Terestyéni 1988).

(Természetesen a nyelvi eszközök mellett az értelmezésben szerepet játszik a metakommunikáció és a résztvevők egész magatartása is. Kiegészíti, sőt helyettesítheti is azt. Jelen munkánk viszont kizárólag a nyelvi is megfogalmazott megnyilvánulásokra irányul.)

II. Az osztálytermi helyzet beszédeseményeinek elemzési egységei

A leggyakoribb szekvenciatípust a szomszédsági párok adják (pl. kérdés és annak teljesítése). Az interakció szekvenciális szerveződésében ezeknek fontos, de korlátozott szerepük van; nem szükségképpen egyetemesek minden szituációban (Argyle 1977, magyarul: Síklaki 1990, I. 78.) A tanóra beszédeseményeire viszont nagy gyakorisággal jellemzőek. Pl.:

(1) A → Mariann: – *Hogyha valami hibát észreveszek magamnak, amit ide írtam, akkor azt áthúzhatom?*

B → Tanár: – *Persze. Azt áthúzod és javítod. Nyilvánvalóan.*

(2) A → Diák: – *Írhatok filctollal?*

B → Tanár: – *Nem, csak csehszlovák gyártmányú, 5B-s ceruzával írhatasz.*

(1) nyitó ága, A egy kérdésként megfogalmazott **tudakolódás**, záró ága, B pedig egy arra adott **válasz**. Még hozzá egy nyomatékos, igenlő válasz (*Persze*). Egyértelmű utalás egy érvényben lévő konszenzusra, amelynek részleteit is tisztázza a válaszadó tanár (*Azt áthúzod és javítod*), majd ennek mindenki által ismert voltát lexikalizálja (*Nyilvánvalóan*).

(2) **engedélykérés** egy eszköz használatára (A), B pedig látszólag annak **elutasítása** (*Nem, ...*). De éppen azzal, hogy a megnyilatkozás referenciája tulajdonképpen egy képtelen korlátozás egyetlen írószertípus használatára (*...csak csehszlovák gyártmányú 5B-s ceruzával írhatasz*), B az aktuális szituációban az engedély megadása, vagyis **engedélyezés**.

Alábbi példánk mutatja, hogy az egymás mellettiség néha csak formálisan zár le egy látszólag kétlépéses szekvenciát, hiszen a (3)-nak A ágában elhangzó kérdésre B tartalmilag választ nem ad. Az majd az óra egy későbbi részében hangzik el.

(3) A → Diák: – *Mit kell vele csinálni?*

B → Tanár: – *Nyugi, mondom majd!*

(Az órarészletek azt is illusztrálják, hogy az osztálytermi helyzetben nemcsak a tanáré lehet a kezdeményező szerep, bár a tanítás lényegét tekintve a diákkezdeményezések száma a mai gyakorlatban elenyészően csekély. Szinte kizárólag bizonyos típusú szituációkban fordulnak elő (pl. dolgozatírás), és majdnem bizonyosan a munka feltételeire vagy végzésére vonatkoznak.)

Előfordul, hogy a beszédesemény egy szekvenciája nyelvileg félkarúnak tűnik.

(4) A → Tanár: – *Két mondat kötelező, és lesz egy szorgalmi, jó?*

B → Diákok: (csönd).

Látszólag *alkut kínál* és *beleegyezést vár* kínálatára a szekvencia nyitó ágához tartozó ...*jó?* nyelvi egységgel (annak mind verbalitását, mind prozódiaját tekintve), ám a szekvencia záró ága nyelvileg mégis üres. Ennek elvileg több oka lehet.

1. Konvención alapuló szabály

Vagyis kimondatlanul is működésbe lépett a konvención alapuló szabály, mely szerint „a hallgatás beleegyezést jelent”. Ebben az esetben a hallgatás közlés, alapja pedig az azonos kulturális háttér.

2. A válasz: egy későbbi cselekedet.

A szekvencia nyitó ágának informáló megnyilatkozása a „szorgalmi” szegmentum referenciális jelentésével eleve választási lehetőséget ad a tanulóknak plusz teljesítményre. Ez egyben működésbe kell, hogy hozzon egy másikat, a háttérben húzódó konszenzust ezek osztályzatnövelő hatásáról az értékelésben. Az alku elfogadása vagy elutasítása („Megcsináljam – ne csináljam?”, „Megéri – nem éri meg?”) tehát nem okvetlen verbalizálandó. A társas történéseknek ezen a pontján ez talán még el sem dönthető, hiszen a beszédesemény egyelőre a feladatoknak csak a mennyiségét teheti alku tárgyává. A válasz később cselekedetben (a szorgalmi feladat elkészítésében vagy el nem készítésében) valósul majd meg. A csönd ebben az esetben is kommunikáció, de ekkor hezitálást jelent; a döntést a tanulók (pragmatikusan) elodázzák.

3. Szituációbeli kontextus

Ez a szekvencia a **dolgozat előkészítése** epizódban, ennek részeként hangzott el, közvetlenül a dolgot alkotó mondatok lediktálása előtt. A tanulók pszichésen már a megoldandó feladatra, a dolgozatírásra voltak felkészülve, arra koncentráltak. A megnyilatkozás szituációbeli kontextusa is (legjobb esetben figyelemmegosztás, rosszabb esetben másra figyelés) a nyelvi reagálás hiányát indokolja. A csönd ekkor nem tudatos kommunikáció, hanem a figyelem hiányának **jelzése** a tanárhoz, önkéntelenül is figyelmeztetve őt arra, hogy információinak **címzettje** van, ám **vevője** nincsen.

4. Látszatalku, a megnyilatkozás jelentéstartalma üres

A tantermi interakció résztvevőinek szereposztásából fakadó döntési jog a dolgozat feladatairól (mennyiségi és minőségi vonatkozásban egyaránt) a tanárt illeti. Ha ezt az intézmény hierarchikus szerepviszonyaiból fakadó alapszabályt a tanár betartja, akkor a beszédesemény csak *látszatalku* lehet. Ebben az esetben a ..., *jó?* megnyilatkozás eleve funkció nélküli, csupán megszokásból fakad, a tanár idiolektusára jellemző, jelentéstartalmát tekintve üres, s így logikus, hogy sem nyelvileg, sem metakommunikációval nem jön rá válasz. Hogy itt erről van-e szó, azt kétféleképpen tudnánk eldönteni:

1. Ha tapasztalhattuk volna a tanárnak erre a kérdésre a gyerekek által adott egy vagy több, az alku elutasító válaszára adott reakcióját. 2. Ha ismernénk

a tanár idiolektusát. Ez utóbbit bátran nem állíthatjuk, de azt igen, hogy több óráján regisztráltuk a szóban forgó lexikális egység (*jó*) gyakori használatát. Ennek alapján megállapíthatjuk, hogy a fenti feltételezések közül a 4. állja meg a helyét.

Gondolatmenetünk viszont azt is igazolja, hogy az osztálytermi helyzet szándéktalan jelzései is fontos információként szolgálnak a tanár számára. Verbális (és nem-verbális) viselkedésének fontos visszajelzését adják ezek, akár tudatosak a tanulók részéről, akár önkéntelenek.

Alábbi példánk (5) viszont egy tipikus, a gyerekek részéről *sikeres alku*.

(5) A → Tanár: – *Lassan tessék befejezni. informálás* → felszólítás

B → Gyerekek: – *Még ne, még ne! engedmény kérése* → tiltakozás

C → Tanár: – *Jó, kaptok még két percet. az engedmény megadása* → beleegyezés + új információ

(5) nemcsak az alku + sikeres voltában különbözik (4)-től, hanem abban is, hogy átvezet bennünket a kétlépéses szekvenciáktól a többlépéses változatokhoz. A tanórát a szakirodalom szerint az alábbi, minden másnál gyakrabban előforduló **szekvenciatípus** uralja (Griffin és Mehan 1981):

A → (nyitó ág): Tanár: tudakolódás, kijelölés

B → (reagálás): Diák: válasz

C → (záró ág) : Tanár: értékelés

A legegyszerűbb példa (6):

A → Tanár: – *Hol volt az őshaza? Dani!*

B → Dani: – *Az Ural és a Káma által határolt részen.*

C → Tanár: – *Igen.*

A szekvenciák az interakciók bizonyos típusaiban a gondolatok és információk fokozatos felépítése során **ciklusokban** ismétlődnek, azaz ismétlődő mintázatokban variálódnak (Flanders 1968, idézi Argyle 1977, magyarul Síklaki 1990).

Például (7) nyitó ágára az **információkérés** szempontjából jó *válasz* érkezik, ám rossz kiejtéssel. A reagáló tanár nem fogadja el a választ (-értékelés): **figyelmeztet** a hibára, egyben korrekcióra **szólítja fel** a tanulót (egyidejű, többszöri funkció). C₁ tehát csak látszólag kérdés. C₂ nyomatékos ismétlése már lexikálisan is a válasz elfogadását jelenti; az *így* névmási tartalmú határozószó pedig a helyes válasz antecedense.

(7) A → Tanár: – Melyik a következő szó?

B₁ → Diák: – *Póstás.*

C₁ → Tanár: – *Hogy ejted?!*

B₂ → Diák: – *Postás.*

C₂ → Tanár: – *Jó. Így jó.*

(8) arra példa, hogy egy tudakolódás több válaszelemre is referálhat. C_1 (értékelő) ágában pedig látszólag egy kérdés (*tudakolódás*) hangzik el, valójában egyidejűleg *ellenőrzés* sel összekapcsolt *figyelmeztetés* egy korábbi instrukció betartására és megismételt *pozitív értékelés*.

(8) $A_1 \rightarrow$ Tanár: – Találsz még olyant, amelyik h-val kezdődik?

$B_1 \rightarrow$ Diák₁: – *Hazoa.*

$C_1 \rightarrow$ Tanár: – *Nagyon jó! Be is karikáztad?*

$B_2 \rightarrow$ Diák₂: – *Szümtükkel.*

$C_2 \rightarrow$ Tanár: – *Az nem jó.*

(9) esetében a diák nem érti a tanár kérdését: visszakérdez (*információkérés*), s a helyesbítés (a probléma világosabb megfogalmazása A_2 -ben) már a kívánt választ eredményezi. A záró ág is figyelemre méltó: C nemcsak a válasz értékelését tartalmazza, hanem az *kiegészül a tanár érzelmi megnyilvánulásával is*. A diák +helyes válasza ezért részesül érdeménél nagyobb lelkesülésben.

(9) $A_1 \rightarrow$ Tanár: – Viszont mi a véleményed a h-h-h-ról?

$B_1 \rightarrow$ Diák: – *Miről?*

$A_2 \rightarrow$ Tanár: – *Arról, hogy három szó is h hanggal kezdődik.*

$B_2 \rightarrow$ Diák: – *Alliteráció.*

$C \rightarrow$ Tanár: – *Nagyon jó! Milyen csodálatos, hogy már ekkor alliterációt használtak!*

Flanders szerint a tanórai szituációra nemcsak a ciklikus építkezés jellemző, hanem ciklusok egész sorozata is: vagyis a tanóra **ciklusperiódusok**-ban építkezik (Flanders 1968, id. Argyle 1977, magyarul Síklaki, 1990 I: 80.). **Az osztályteremben a tanítás során egy ciklus akkor ér véget, ha a tanár gondolatmenetében elért az általa kitűzött pontig** (ez többnyire egy rövid távú szaktárgyi vagy egy pedagógiai cél elérése vagy egy pedagógiai probléma megoldása). Ezek az ismétlődő ciklusok a tanóra beszédeseleményeinek természetes egységei. Az ismétlődő ciklusok és a tárgyalt anyag folytonos felépítése a tanóra két szintje. Amit Flanders **ciklusperiódusnak**, azt Argyle *epizódnak* nevezi. Mi a tanóra beszédeseleményének adott szerkezeti egységére ez utóbbi megnevezést fogjuk használni. **Az epizód az órának egy olyan szakasza, amit belső homogenitás jellemez:** pl. egy adott térbeli elhelyezkedés, az egyének adott szereposztása, egy adott tevékenység, téma, beszélgetés vagy hangulat (Argyle 1977, magyarul Síklaki 1990 I, 80.). **Az epizódok forгатókönyvvé szerveződnek.** A tanóra forгатókönyve nagyjából azonos azzal, amit a didaktika a tanítási óra fő részeiként tárgyal. (A példákat lásd majd a magnetofonra vett tanóra elemzésében.)

III. Intézményes szabályrendszereken alapuló konszenzusok a tanórán

Az iskola hierarchikus intézmény benne intézményesült szerepekkel. Céljait intézményes keretek között személyes kapcsolatok révén valósítja meg. A személyes kapcsolatok milyenségének közvetlen meghatározója a diák számára a pedagógus, ő egyben azonosulási minta és orientációs támpont is. Normativitást közvetít és képvisel.

Az osztály speciális beszédközösség, az iskolának mint intézménynek része. Meghatározott időtartamra, viszonylag állandó létszámú tagokkal intézményes cél elérésére szerveződik. Benne a **beszéd az elsődleges munkaeszköz** (beleértve a nyelvhasználat számos formáját és származékát is) kiegészülve annak vokális és vizuális kísérvével.

Vannak persze **dominánsan beszédközpontú tantárgyak** (irodalom, anyanyelv, földrajz stb.) és vannak olyanok, **amelyek a kultúraátadás folyamatában rendszeresen kiegészülnek a nyelv származtatott rendszereivel** (ének, matematika stb.); és olyanok is akadnak, amelyekben a **magyarázat ugyan szóval történik**, de a teljesítmény elsősorban mozgásos tevékenységekben (pl. testnevelés) vagy munkavégzési folyamatok elsajátításában, használati tárgyak készítésében testesül meg (pl. technika).

Az iskolát mint intézményt rögzített szabályrendszerek működtetik: a tanterv, illetve a **házi rend**. A házi rend szabályozza az iskolában tanúsítandó **normatív magatartás** kívánalmait és az iskola működési rendjét. Ezek ismeretére közoktatásunk nagy súlyt helyez, hiszen a **viselkedés szabályozásának** pontos hivatkozási alapját adják. Bár az iskolák önállósága ma már a variabilitást is lehetővé tenné, ezek a szabályok többségükben lényegében **uniformizáltak**, s így elmondható, hogy az általunk alább felsorolt elemek bennük még általánosnak tekinthetők.

A tanóra **jelzéssel** (csengetéssel, néhol rövid zenével) kezdődik. Ez informálja a tanulókat arról, hogy kezdődik az óra. A **tájékoztató** mellett szándéka szerint **figyelmeztet** („Készülj a munkára!”) és **fegyelmeztet** („Szedd össze, fegyelmezd magad!”). A tanár megjelenése az osztályban már arról **tájékoztató**, hogy az óra megkezdődött. Az iskola belső szabályai közé tartozik, hogy a tanárt az osztálynak állva kell fogadnia: az iránta érzett tiszteletet hivatott ez **kifejezni** és többnyire a köszönést **helyettesíteni**. A tanóra forgatókönyve a hetes jelentésével kezdődik. Kötött szövegében verbalizálja a testhelyeztetet is **kifejezni** kívánt **normatív viszonyt** a tanárhoz (*Tanár néni-nek tisztelettel jelentem...*), majd **informálja** a tanárt az adminisztratív állapotokról. Ezt többnyire az *Üljetek le!* felszólítás követi, s ez egyben **jelzés** az érdemi munka megkezdésére. A jelentés után a tanuló köteles mind felszerelésével, mind magatartásával **munkára készen állni**. A **szóláshoz való jo-**

got az óra egész időtartama alatt előírt magatartásformával (jelentkezés, fel-
szólításra adott válasz stb.) lehet a tanártól megszerezni.

Hogy ezek a ritualizálódott viselkedéselemek a valóságban mily esetlege-
sen működnek, mindannyian tudjuk, és alább látni is fogjuk.

Vizsgáljuk meg egy magnetofonra rögzített tanórának a **bevezető**, első
részében elhangzó megnyilatkozásait (ezt a szakaszt a didaktika **szervezés**,
az órai munka feltételeinek megteremtése címkével szokta illetni).

A magnetofon-felvétel Pécsett készült egy általános iskola 5. osztályának
anyanyelvi óráján.

(A felvételtől több gyerek egyidejű beszélgetésének hangzavara, majd
rövid zene (a becsengetés helyett) és jövés-menés zaja hallatszik. A zajba
közlésfoszlányok vegyülnek: néhányan egyszerre és egymás után különböző
– a felvételt hallgató számára nyelviileg érthetetlen – információkat kiabálnak
be. Ez a kavalkád néhány másodpercig tart, majd a hangzavart legyőzve a
tanár erőteljes megnyilatkozását halljuk.)

Tanár: – *Na ..., gyorsan helyezkedjél el, ... akinek mondanivalója van, az
ugye, nem beszéddel jelzi, hanem? ... állva maradt – vagy a kezét föltette. Jó,
... Gergő, mi a gondod?*

Esetünkben a vizsgált óra egész beszédeseménysora látszólag az alábbi
szekvenciával kezdődik:

(Kezdeményező ág) **A** → T: – *Na ..., gyorsan helyezkedjél el, ... akinek
mondanivalója van, az ugye, nem beszéddel jelzi, hanem? ... állva maradt –
vagy a kezét föltette.*

(Reagáló ág) **B** → D-ok: (A felvételtől rendezkedés zaja hallatszik.)

(Értékelő ág) **C** → T: – *Jó, ... (Gergő, mi a gondod?)*

A magnetofon-felvételből és a tanár első verbális megnyilatkozásából az
aktuális szituációról az alábbi információkat nyerjük:

– Becsengetéskor a tanár már a teremben van.

– Az osztályban időző gyerekek lassan a helyükre mennek, néhányan
ezután jönnek be.

– A tanulók magatartása normasértő a szóláshoz való jog elérése és a
megkívánt munkafegyelem tekintetében.

– A tanóra rituális, kezdő része (a hetes jelentése) elmaradt.

– Az órakezdéssel a tanár néhány másodpercig vár.

Ezért – ha figyelembe vesszük a tanár verbális megnyilatkozásából nyert
információkat a szituáció nem vagy csak részben verbalizált történéseiről –
kiderül, hogy első, felületes feltételezésünknek éppen az ellenkezője igaz: az
óra egész beszédeseménysorának nem a tanár a kezdeményezője, hanem –
magatartásával – az osztály.

Vagyis valójában ez történt:

A₁ → D-ok: (részben nem verbális magatartás₁: zajongás, hangzavar; a zajba közlésfoszlányok vegyülnek)

B₁ → T: (nem verbális magatartás: pár másodpercnyi várakozás)

A₂ → D-ok: (magatartás₁ folytatódik)

B₂ → T: – *Na ..., gyorsan helyezkedjél el, ... akinek mondanivalója van, az ugye, nem beszéddel jelzi, hanem? ... állva maradt – vagy a kezét föltette.*

A₃ → D-ok: (magatartás₂ /váltás: a diákok lassan elcsendesülnek)

C → T: – *Jó, ... (Gergő, mi a gondod?)*

A szekvencia reagáló ágának B₂-ben nyelvileg is megfogalmazott része több megnyilatkozásra szegmentálható:

1. *Na ...,*
2. *gyorsan helyezkedjél el,*
3. *... akinek mondanivalója van, az ugye, nem beszéddel jelzi,*
4. *... hanem...?*
5. *állva maradt,*
6. *vagy a kezét föltette.*

Vajon milyen megnyilatkozási szándékokról árulkodnak a fenti sorozat egyes tagjai?

Az 1. egyidejű, többszörös funkciót hordoz: **a. kapcsolatfelvétel** indulatszóval és egyben **b. érzelmi állapot nyilvánítása** (enyhe **türelmetlenség**). Mind az **a**, mind a **b** szándék megvalósulása a szituációból fakad: B₂/1. az egész beszédeseménynek is a megkezdése. Ehhez a szereplőknek kontaktust kell teremteniük egymással. Ha a résztvevőknek már „múltjuk van”, sőt egymás társas kapcsolatainak mindennapi részesei, a kapcsolatteremtés az intézményes szituáció ellenére kevésbé normatív változattal is történhet. A választást ilyenkor inkább az aktuális helyzet történései vezérlik a tanár egyéniségétől is befolyásoltan.

Az iskolának egyik alapszabálya, hogy a munka megkezdésekor rendnek kell lennie. Az erre vonatkozó igényt és az ehhez szükséges testhelyzetbeli állapot megvalósításának kívánalmát jelzi a 2.-nak a lexikalizációja (*gyorsan, helyezkedjél el*) közvetlen felszólítással (felszólító módú igealak). A 2.-ban megjelenő szándék (az előírt és) kívánt állapot (munkafegyelem) megvalósítására történő **befolyásolás**. (Gyakorlatilag a megszokottabb „Üljetek le!” felszólítás helyett hangzik el.)

A 3. egyrészt a 2.-ban jelzett normatív magatartás megsértőinek (hangos bekiabálás) finom **rendreutasítása** befolyásolandó a diákokat a szabály betartására. Mindezt kijelentő módon, tagadó mondatformában az *ugye* kérdő határozószóval nyomatékot adva annak, hogy a szabály mindenki előtt nyilvánvaló, s ezért tessék betartani azt (közvetett felszólítás). [ugye: <Igenlő

választ váró, gyak. érzelmileg színezett kérdés bevezetésére, ill. nyomósítására.> – ÉKsz. 1426. 1.].

A 4. látszólag **információt kérő** elliptikus kérdéstöredék. Azzal a megoldással, hogy a tanár az előző megnyilatkozást csak a vele ellentétes viszonyt kifejező kötőszóval folytatja, **a normativitást képviselő személy** (pl. pap a szószéken, tanár a katedránál) **magatartását** veszi fel. Utalva arra, hogy a normákat mindenki ismeri, mégis csak kevesen tartják be. Ezzel fokozza a rendreutasítás érzelmi töltését. Nyelvi eszközökkel megfogalmazott választ nem kap, de nem is vár, hanem mint az adott helyzetben normativitást képviselő és közvetítő személy, ezt maga fogalmazza meg (6.) és (7.) (a mindenki által ismert **információ** kimondása).

Hogy ezután egy **válasz értékelő** záró része hangzik el (C: – Jó, ...) bizonyítja, hogy a tanteremben magatartásváltás történt. Vagyis a gyerekek nem szavakkal, hanem a kívánt magatartással reagáltak tanáruk megnyilatkozására.

A tanóra első szekvenciájának vizsgálata egyértelművé tette, hogy a verbális megnyilatkozások értelmezésében nem tekinthetünk el azok szituációbeli kontextusától. Az órakezdethez tartozó megnyilatkozássor felszínre kell, hogy hozza minden résztvevőben és megfigyelőben a közismert, konszenzuson alapuló és szabályokban rögzített magatartásbeli elvárásokat. A rituálé elemei hivatottak ezt a konszenzust a tanóra résztvevőiben közös háttérismettként előhívni, és ezzel az osztály magatartását **normatív keretek között tartani**. Ha ezekből a rituális elemekből némelyik elmarad, vagy a résztvevők biopszichikai állapota az aktuális helyzetben a normák betartása helyett a **normasértés** irányában változik, a tanórai helyzet irányítójának, az órát tartó tanárnak kell verbális vagy nem verbális jelzésekkel a diákokat a normák betartására ösztönözni.

Ennek a sikeres **befolyásolásnak** lehattunk a tanúi a vizsgált tanóra kezdő megnyilatkozássorában. A dialógusrészletben a szereposztás az első feltevésnek tehát pontosan a reciproka: a kezdeményező nem a tanár, hanem – magatartásával – az osztály. Következésképpen a **B** ág szerepe **figyelmesező**. Eredménye pedig az, hogy az osztály csendben hallgatja tanárának a magatartásváltás következtében elhangzó értékelő nyugtázását (*Jó ...*), amely le is zárja a tanóra első epizódját (**az órai munka feltételeinek megteremtése**). A későbbiekben elhangzó megnyilatkozásokból pedig megtudjuk, hogy nyolc diák maradt közülük állva, a konszenzus alapján jelezvén: az írásbeli házi feladattal kapcsolatban közlendője van. Kezdődhet tehát a II. epizód: **az írásbeli házi feladat ellenőrzése**.

IV. A megnyilatkozások referenciája az írásbeli házi feladat ellenőrzésekor

Előző gondolatmenetünk tisztázta: ezen az órán *hogyan* kell a diáknak írásbeli házi feladatával kapcsolatos bármely mulasztásáról mondanivalóját a tanárnak *jeleznie*. Azaz: hogyan szerezheti meg a szóláshoz való jogot erről.

Most azt nézzük meg, *mit kell mondanivalójának tartalmaznia* ahhoz, hogy megnyilatkozása a házi feladat elkészítéséről *releváns legyen*.

Ehhez először lássuk a tanóra II. epizódjában elhangzó dialógusokat (pedagógiai cél: **az írásbeli házi feladat ellenőrzése**):

- (1) Tanár: – ... *Gergő, mi a gondod?*
Gergő: – *Én az utol.. a negyedik mondatot nem értettem jól.*
Tanár: – *Csak a negyediket?*
Gergő: – *Csak a negyediket.*
Tanár: – *Üljél le!*
- (2) Tanár: – *Viki?*
Viki: – *Én nem csináltam meg a beágyazást, ...és... hiányzott az az oldal a könyvemből.*
Tanár: – *S miért nem csináltad meg, Viki?*
Viki: – *Mer' elfelejtettem.*
Tanár: – *Jó, Vikinek tessék beírni a mínuszát!*
- (3) Tanár: – *Laci?*
Laci: – *Én meg ceruzával írtam, mert nem találtam a tollamat.*
Tanár: – *Csüccs!*
- (4) Tanár: – *Ria?*
Ria: – *Én nem csináltam házit, mert ezt a mondatot nem sikerült megérteni.*
Tanár: – *Nem értetted egyáltalán? Jó, és van annak valamilyen nyoma, hogy ... mivel próbálkoztál?!*
Ria: – *Igen.*
Tanár: – *Jó, akkor meg fogom nézni. Tessék leülni!*
- (5) Tanár: – *Orsi?*
Orsi: – *Én se csináltam meg, mert a múlt órán a versenyen voltam.*
Tanár: – *Hát, elég szomorú! Mert azért csütörtökhöz képest most már milyen nap van? Kedd. Azért volt pénteken is, meg hétfőn is volt egy lehetőség, hogy megtudakold a házi feladatot. Üljél le!*
- (6) Tanár: – *Ági?*
Ági: – *Én is Szentlőrincen voltam.*
Tanár: – *Ugyanaz.*
- (7) Tanár: – *Mira?*
Mira: – *Én meg elfelejtettem.*

Tanár: – *Mira! Elfelejtetted?! (A gyerekek nevetnek.) Hanyagságból nem csináltam házi feladatot, igaz? Szép! Jó, Mirának is!*

(8) Tanár: – *Bence, gyorsan!*

Bence: – *Nekem be volt adva az ötös könyvem.*

Tanár: – *Na, ezt valami szép megfogalmazásban!*

Bence: – *Nem volt.. Nem volt nálam az ötös könyv, ezért ... nem tudtam benne megcsinálni a házi feladatot.*

Tanár: – *Igen, de most nem is az ötös könyv a lényeges, hanem?*

Bence: – *Az, hogy.. öö..*

Tanár: – *Hol volt a házi feladat? Hol volt mára házi feladat?*

Bence: – *Hát a füzetbe', de azt mondta a Gergő, hogy az ötös könyvbe' is volt!*

Tanár: – *A füzetben megvan a házid?*

Bence: – *A füzetben volt házi ...öö... Azt megcsináltam, a házit!*

Tanár: – *Na, akkor csüccs! Akkor a nagy része megvan. Jó.*

(Több bevallani valója a házi feladatról most már senkinek sincs.)

Hogy **mi a házi feladat**, az elvileg a szituáció minden résztvevője előtt világos. A tanár előtt azért, mert ő adta fel, a diákok előtt meg azért, mert a didaktika normái szerint ez kellőképpen előkészített és pontos problémameghatározást tartalmaz. A felvételen rögzített óra tanári szövege is ezt támasztja alá, hisz a nyolc szekvencia minden nyitó (A) ága magától értetődő nyíltsággal (még az ellenőrző attitűdtől is mentesen) érdeklődő **tudakolódásként** fogalmaz: ... **mi a gondod?** (Az ellenőrzőszándék csupán a szituációból és annak szerepviszonyaiból fakad, a nyelvi megfogalmazás pedig merő jószándékú érdeklődés.) Ezt a tudakolódási funkciót (... **mi a gondod?**) veszi át a másodiktól a megszólítás. Ettől a szekvenciától kezdve a sorozat összes nyitó (A) ágában a **tudakolódás** osztozik a **forduló-kijelöléssel**. Vagyis ezek a megnyilatkozások [a (2)-től a (8)-cal bezárólag] A helyzetben egyidejű, többszörös funkciót hordoznak. Közülük lexikálisan jelezve mindegyikben csak az **allokációs** eljárás van (a keresztnév becézett alakja vokatív funkcióban). A **tudakolódás** (amely ebben az epizódban egyben az **ellenőrzés** funkciójával is bír) ellipszise (... **mi a gondod?**) jelentését átruházta a megszólításokra.

Mindegyik szekvencia az osztálytermi helyzetben leggyakrabban előforduló szerveződési típust példázza, így a (3) is:

A → (a szekvencia nyitó ága) T: tudakolódás, ellenőrzés, forduló-kijelölés

B → (reagálás) D: válasz

C → (a szekvencia záró ága) T: értékelés

(3) Tanár: – *Laci?*

Laci: – *Én meg ceruzával írtam, mert nem találtam a tollamat.*

Tanár: – *Csüccs!*

Most pedig derítsük ki a diákok megnyilatkozásaiból azt, hogy *mi* is volt *a házi feladat!*

(1) Gergő: – *Én az utol.. a negyedik mondatot nem értettem jól.*

Ebben a megnyilatkozásban lexikálisan tartalmas szavakból nyerjük az információt: ... *a negyedik mondatot* ... Ezt előzi meg az elharapott kifejezés (... *az utol...*), de ahhoz elegendő hangzik el belőle, hogy informálja a megfigyelő résztvevőt (vagy a felvétel hallgatóját) arról, hogy a gyerekeknek négy mondattal kellett valamiféle műveletet elvégezni, problémát megoldani.

(2) Viki: – *Én nem csináltam meg a beágyazást, ... és ... hiányzott az az oldal a könyvemből.*

A (2)-ben a házi feladatul kapott probléma megoldásához alkalmazott konkrét művelet megnevezésének határozott névelője (*a beágyazást*) teljesen szabályos a szituáció résztvevőinek közös háttérismerete miatt. A reagáló ág második megnyilatkozása már némi töprengésre ad okot (... *és ... hiányzott az az oldal a könyvemből*). A kötőszavak használatára ugyanis ebben az életkorban az *és* dominanciája jellemző, szinte függetlenül attól, milyen gondolati tartalmakat kötnek a gyerekek össze vele. Ezért a dialógusnak ezen a pontján ebben az esetben sem tudjuk még eldönteni, hogy a diák (Viki) oksági viszony kifejezésére használja-e az *s-t* (a *mert* jelentésében). Ebben az esetben a házi feladat egésze tankönyvi feladat lenne. Dilemmánkat még *A₂* elhangzása sem oldja fel (*S miért nem csináltad meg, Viki?*). Pontos információnk erről majd csak (8) elhangzásakor lesz. Ebből a szekvenciából [a (2)-ből] az előzőhöz képest csak azt a plusz információt nyerjük, hogy a négy mondattal (vagy annak valamelyikével) a transzformációs nyelvtan egyik műveletét, a beágyazást kellett házi feladatként a diákoknak elvégezniük.

A (3)-tól a (7)-tel bezárólag a kérdésünkre adandó válasz (*Mi a házi feladat?*) semmivel sem gyarapodik. A (8) viszont az eddigiekhez képest terjedelme ellenére is csak két részinformációval szolgál:

(8) Bence: – *Nekem be volt adva az ötös könyvem.*

Első részinformáció: az anyanyelvi óra taneszközrendszeréből az 5. számú munkatankönyv tartalmazza a házi feladatot.

Bence: – *A füzetben volt házi ...öö... Azt megcsináltam, a házit!*

Tanár: – *Na, akkor csüccs! Akkor a nagy része megvan. Jó.*

Második részinformáció: a házi feladat mennyiségileg nagyobb része nem ebben, hanem a füzetben megoldandó probléma volt.

A fenti két szekvenciaágból derült ki az is, hogy Viki az *és* kötőszót normatívan, hibátlanul használta annak „hozzátoldó” jelentésében. Végre mi, a

megfigyelő résztvevők (és a felvétel hallgatói/értelmezői) is megtudtuk tehát, hogy a lecke egyik része (a beágyazás műveletének elvégzése) a füzetben, a másik pedig egy könyvben volt. Most (2) B₂ ellipszise is már pontosan megfogalmazható: ... és ... *hiányzott az az oldal a könyvemből*, „amelyiken a házi feladat másik része található.” A kataforikus mutató névmásnak (*az az oldal*) antecedense a tanári reagálás ismeretében ugyanis a megnyilatkozás elliptikus része: *az az oldal*, „amelyiken a másik házi feladat található”. Az ellipsisz grammatikailag szabálytalan ugyan, ám referense a szituációból egyértelműen kikövetkeztethető.

Miből sejthetjük már az elhangzó dialógusnak ezen a pontján is, hogy Viki a (2)-ben mulasztásának bevallásakor [(2) B 1. és 2.)] trükköt alkalmaz? A szekvenciák C ágából: a tanár ugyanis az elhangzó nyolc dialógusból kirajzolódó konszenzus értelmében Viki mulasztását szankcionálja. Ezt pedig ő az óra II. epizódjának tanúsága szerint csak nagyobb mérték mulasztás esetében teszi. (A bizonyítást lásd majd később!)

Visszatekintve a II. epizódot alkotó ciklusra, a negyedik szekvencia [vagyis (4)] még külön is említésre méltó, mert információtartalma egyrészt dezinformál: azt sugallja, hogy csak egyetlen mondatral kapcsolatos feladatot kellett megoldani, holott már (1)-ből tudjuk, hogy ez nem így van (*Én nem csináltam házit, mert ezt a mondatot nem sikerült megérteni*). Ráadásul a deiktikus névmás (*ezt a mondatot*) antecedense nem azonosítható sem a megnyilatkozásból, sem a szituációból. Hogy a tanár erre miért nem reagál, elfogadhatónak tűnő magyarázat a diák magabiztos trükkjének váratlansága (ennek értelmezésével is majd később foglalkozunk).

A házi feladatról most nyert információk alapján megvizsgáljuk, mi a diákok jelteni valója, vagyis: első hallásra (olvasásra) *mi a mulasztásuk*.

- (1) Gergő: – *Én az utol. a negyedik mondatot nem értettem jól.* – részmulasztás
- (2) Viki: – *Én nem csináltam meg a beágyazást, ... és ... hiányzott az az oldal a könyvemből.* – két részmulasztás (!)
- (3) Laci: – *Én meg ceruzával írtam, mert nem találtam a tollamat.* – formai mulasztás
- (4) Ria: – *Én nem csináltam házit, mert ezt a mondatot nem sikerült megérteni.* – teljes mulasztás (!)
- (5) Orsi: – *Én se csináltam meg, mert a múlt órán a versenyen voltam.* – teljes mulasztás
- (6) Ági: – *Én is Szentlőrincen voltam.* – teljes mulasztás
- (7) Mira: – *Én meg elfelejtettem.* – teljes mulasztás
- (8) Bence: – *Nekem be volt adva az ötös könyvem.* – *A füzetben volt házi ...öő... Azt megcsináltam, a házit!* – részmulasztás.

A (4)-től a (7)-ig a dialógusok referenciájukkal blokkot alkotnak: mindegyikük teljes mulasztásról informál. Különbség köztük abban van, hogy (4) és (5) mind a teljes mulasztást, mind annak indokát is tartalmazza, (6) és (7) pedig csak az indokot fogalmazza meg, a mulasztás ténye pedig szabályos ellipszisként nyelvileg megfogalmazatlan marad.

(4) Ria: – 1. *Én nem csináltam házit*, 2. *mert ezt a mondatot nem sikerült megérteni*.

(5) Orsi: – 1. *Én se csináltam meg*, 2. *mert a múlt órán a versenyen voltam*.

(6) Ági: – ———, *Én is Szentlőrincen voltam*.

(7) Mira: – ———, *Én meg elfelejtettem*.

(4) **B** megnyilatkozásai kifogástalan, normatív mondatot alkotnak. A szerkezet összevonása (házi feladatot → *házit*), vagyis a jelzőnek jelzett szava helyett való használata az adott beszélőközösség aktuális szituációjában természetes. Az (5) **B 1.** előfeltevése (*Én se ...* „és valaki más se” = „Ria se”) és kihagyása (házi feladatot) a szövegszerveződés szempontjából ugyancsak természetes, hisz nem kell megismételni a már elhangzottakat. Ráadásul ezt az egész epizód referenciája is feleslegessé teszi. Az indokban (2. megnyilatkozás) használt határozott névelő (*a versenyen*) pedig azért nem okoz megértésbeli zavart, mert a dialógus résztvevői előtt ismert, mégpedig az intézmény életéhez kapcsolódó eseményre referál (6) indokának (*Én is Szentlőrincen voltam*) konkrét helymegjelölésével együtt. Az *is* előfeltevése (6) a megfigyelő résztvevő és az olvasó előtt is egyértelművé teszi, hogy az (5) **B 2.**-ban említett verseny Szentlőrincen volt. (7) **B** a *meg* szegmentummal már csak hozzátoldja rövid és a diákéletből jól ismert indokát az elhangzott előzményekhez.

Ha figyelmesen olvassuk a II. epizód dialógusait, kiderül, hogy azok a résztvevőknek az epizódra vonatkozó közös háttérismerete és konszenzusa alapján megfogalmazatlanul is az alábbi részletekre referálnak: először is arra, hogy 1. **történt-e mulasztás** – vagy **nem**. Ha nem, (**B** vagy ... **B_n**) **nem releváns** (= a diák lényeges mulasztást nem követett el). Ha igen, az a következő kérdés, hogy 2. mekkora **a mulasztás terjedelme**: a: egyáltalán **nem** készült el a házi feladat – vagy b: csak **részben**. Végül a tanár arra is kíváncsi, hogy 3. mi **a mulasztás oka**.

Ha egy diák a tanórán a házi feladat elkészítésének ellenőrzésekor valamilyen módon jelzi, hogy a fenti részletek valamelyikével kapcsolatban mulasztást követett el, akkor reagálása (**B**) a tanár tudakolódására lehet 1. **releváns**, válaszának **referenciája** pedig 2. **teljes** vagy 3. **nem teljes**. Ha csak részleges, **A** újra generálódik most már tanári kérdés formájában → **A₂** (... **A_n**), amelynek referenciája a **B₁**-ből (...**B_n**-ből) **A**-ra vonatkozó 3. a) hi-

ányzó információ (@ **kiegészítés**) – vagy 3. b) az abban (**B**₁-ben) meglévőnek a → **pontosítása** (mindkét eset → **B**₂-höz vezet).

Az értékelés (**C**) az **A** ág sorrendjében halad; először 1. a **relevancia** szempontjait mérlegeli, majd 2. a **terjedelem** következik, végül pedig 3. a **mulasztás okára** referál. Mindemellett 4. **+/-moralizál**, 5. **+/-nyugtáz**, valamint 6. **+/-szankcionál**. Ha az indok elfogadható, akkor még azt is el kell dönteni, hogy az 3. a) **morálisan** is elfogadható vagy 3. b) **csak formálisan** fogadható el. Ez utóbbi esetben van a legtöbb esélye a diáknak tanára moralizálására. Ezután a tanár mindig 5. nyugtázza az elhangzottakat és **C/6.** (azaz a +/-szankció) majd csak ezután következik. Az értékelő ág minden esetben ezzel zárul.

V. A háromágú alapszekvencia mintázatai

Most nézzük meg azt, mire referálnak a fentiekből a II. epizód egyes dialógusai (vagyis a fenti válaszelemekből melyik dialógus melyiket tartalmazza)!

A (3) **A/1.**-nek iskolapéldája: teljesen szabályos háromlépcsős szekvencia. **B** azonban nem releváns, vagyis ebben az osztályban nem számít mulasztásnak az, ha a leckét ceruzával írják meg. (Laci tehát túlbuzgó, némi túlzással azt is mondhatnánk, hogy stréber.)

(3) **A Tanár:** – *Laci?*

B Laci: – *Én meg ceruzával írtam, mert nem találtam a tollamat.*

C Tanár: – *Csüccs!*

(1) látszólag csak a mulasztás részleges voltát illusztrálja: **A**₂ → tudakolódás₂ a **B**₁ → válasza₁ **pontosítását** kéri.

A₁ Tanár: – ... *Gergő, mi a gondod?*

B₁ Gergő: – *Én az utol.. a negyedik mondatot nem értettem jól.*

A₂ Tanár: – *Csak a negyediket?*

B₂ Gergő: – *Csak a negyediket.*

C Tanár: – *Üljél le!*

Ha viszont végignézzük az epizód összes szekvenciáját, rá kell jönnünk, hogy nemcsak erről van szó. A háttérben ugyanis működik egy *világos játékszabályokat tartalmazó konszenzus*, s ez egyértelművé teszi, hogy ebben az osztályban magyarórán nem kötelező tökéletesnek lenni. Természetes attitűd az, ha valaki nincs még a tudásnak maximális birtokában. Szabad „nem érteni” valamit. Ám az órából az is kiderül, hogy a szabályok valóban világosak, a tanár pedig következetes, ezért azok nem szolgálnak a hanyagság fedezékéül. (1)-ben **A**₂ szerepe tehát az, hogy a pontosítással egyben *tisztázza*: mulasztás a konszenzus értelmében nem történt.

(7) is teljesen szabályos háromágú szekvencia, mégis nagyon érdekes. De nem szekvenciális szerveződése miatt.

(7) **A:** Tanár: – *Mira?*

B: Mira: – *Én meg elfelejtettem.*

C Tanár: – 1. *Mira!* 2. *Elfelejtetted?* (A diákok nevetnek.) 3. *Hanyag-ságból nem csináltam házi feladatot,* 4. *igaz?* 5. *Szép!* 6. *Jó,* 7. *Mirának is!*

Már a megszólítás (1. megnyilatkozás) felkiáltó formája eltér az addigi-aktól, és nemcsak érzelmi töltetével. A 2. megnyilatkozás (*Elfelejtetted?*) kérdő formában a **B** ágba megjelenő állítás *cáfolata*. Ez a *leleplezés* felkiáltásává teszi a megszólítást. A cáfolat lexikálisan a 3. megnyilatkozásban jelenik meg (*Hanyag-ságból nem csináltam házi feladatot,*...); az egyes szám 1. személy kvázi-idézetként a (7) **B** reciproka, jelentése pedig: „Ezt kellett volna mondanod, mert ez az igazság.” Vagyis: „Hazudtál.” nyomatékosítva a mondatszóval (4. ..., *igaz?*). Tehát: 1. *leleplez* 2. *cáfol* 3. *meghazudtol* 4. *nyomatékosít*.

Az akciósornak elvileg két oka lehet: 1. ellenszenvből táplálkozó előítélet és 2. tapasztalat. A gyerekek nevetése ez utóbbit valószínűsíti. Az 5. (*Szép!*) lexikálisan a tanár attitűdjét fejezi ki, mondatformája pedig érzelmi nyomatékot ad annak.

Vagyis Mira valóban vétett a fenti (és alábbi) összes részletező szabályt tulajdonképpen megelőző – és nemcsak ennek az epizódnak, hanem – bármely társalgásnak egyik Grice által megfogalmazott főmaximája, a „Légy őszinte!” ellen (Grice 1975, in: Pléh, Síklaki, Terestyéni, 1988 I: 238.).

A többi szekvencia szerkezete az előbbieket mintázatának variációja. Nézzük meg, miben!

Láttuk, Mira kísérlete a főmaxima megsértésének elleplezésére – fantáziátlansága miatt – nem sikerült. Ám kiderül, hogy voltak leleményesebb társai.

(2): látszólag $A_2 \rightarrow$ tudakolódás₂ a $B_1 \rightarrow$ válasz₁ *kiegészítését* kéri:

A₁ Tanár: – *Viki?*

B₁ Viki: – *Én nem csináltam meg a beágyazást, ... és ... hiányzott az az oldal a könyvből.*

A₂ Tanár: – *S miért nem csináltad meg, Viki?*

B₂ Viki: – *Mer' elfelejtettem.*

C Tanár: – *Jó, Vikinek tessék beírni a mínuszát!*

A (2)-ben az a trükk, hogy **B₁** 1. és 2. (1. *Én nem csináltam meg a beágyazást,* 2. ... és ... *hiányzott az az oldal a könyvből.*) látszólag arról informál, hogy Viki csak részleges mulasztást követett el. De ha tudjuk, mi is volt a házi feladat (és ez már számunkra is kiderült), az is világossá válik,

hogy a két megnyilatkozás együtt kimeríti A/2. a-t: vagyis Viki egyáltalán nem készítette el a leckéjét. (Előzetes sejtésünk tehát bevált.) A tanár persze nem dől be neki (hisz ő tudja, mit adott fel): A₂ 1. referenciája így lesz A/2. a (= teljes mulasztás), a kérdésből pedig *szemrehányás* a megszólítással nyomatékosítva azt (A₂ 1. *S miért nem csináltad meg, 2. Viki?*). A C 2.-kal realizált + szankció (*Vikinek tessék beírni a mínuszát!*) és a megnyilatkozás tartalmának keménysége mutatja: a tanár átlátott a szitán.

(4) csak részben fedi előző példánk változatát [B₁ 2. megnyilatkozás a konszenzusra utal (közös háttérismeret), ez vezet A₂-höz], amely látszólag 1.kérdés: pontosítást

2. kérdés: kiegészítő információt kér.

A₁ Tanár: – *Ria?*

B₁ Ria: – *1. Én nem csináltam házit, 2. mert ezt a mondatot nem sikerült megérteni.*

A₂ Tanár: – *1. Nem értetted egyáltalán? 2. Jó, 3. és van annak valamilyen nyoma, hogy ... mivel próbálkoztál?!*

B₂ Ria: – *Igen.*

C Tanár: – *1. Jó, 2. akkor meg fogom nézni. 3. Tessék leülni!*

Ha viszont figyelmesebben elolvassuk a szöveget, kiderül, hogy Ria Vi-kinél ügyesebb trükköt akar alkalmazni. Ez már sokkal rafináltabb, és az „Aki időt nyer, életet nyer” címet viselhetné. B₁ 2. (... *mert ezt a mondatot nem sikerült megérteni*) megint az osztályban működő konszenzusra referál. Vagyis azt hivatott közölni, hogy a diák, Ria nem mulasztást követett el (láttuk, ebben a szituációban a mulasztás → a házi feladat tudatos el nem készítése), hanem erőfeszítései ellenére nem sikerült a problémát megoldania (a *sikerül* igének egyértelmű jelentés-összetevője egy időben öt megelőző próbálkozás). Ez a példa jelzi, hogy trükk is állíthat mintázatot elő. Riának ugyanis ezzel sikerül a tanárt meglepnie: az meglepetésében visszakérdez. A₂ 1. (*Nem értetted egyáltalán?*) tehát csak látszólag pontosító kérdés, valójában a meglepődöttség szülöttje. Ebből az állapotából azonban gyorsan magához térve a tanár a konszenzus betartásának kritériumára referál (A₂ 3. ... *és van annak valamilyen nyoma, hogy ... mivel próbálkoztál?*), és felfüggeszti, de meg nem szünteti a szankcionálást.

(5) már a záró ághoz vezet el bennünket: C → az értékelés a mulasztásnak csak formális elfogadhatóságát és a +moralizálás pedig a tanár attitűdjét fejezi ki ehhez.

A Tanár: – *Orsi?*

B Orsi: – *Én se csináltam meg, mert a múlt órán a versenyen voltam.*

C Tanár: – *Hát, elég szomorú! Mert azért csütörtökhöz képest most már milyen nap van? Kedd. Azért volt pénteken is, meg hétfőn is volt egy lehetőséged, hogy megtudakold a házi feladatot. Üljlél le!*

Bár előző fejezetünkben már nagyjából mi magunk is meg tudtuk állapítani, hogy mi volt a lecke, (8) mégis arról tanúskodik, hogy az osztályban akad valaki, aki nem tudja pontosan, mit is kellett a vizsgált órára házi feladatként elvégezni.

(8) A₁ Tanár: – *Bence, gyorsan!*

B₁ Bence: – *Nekem be volt adva az ötös könyvem.*

A₂ Tanár: – *Na, ezt valami szép megfogalmazásban!*

B₂ Bence: – *Nem volt.. Nem volt nálam az ötös könyv, ezért ... nem tudtam benne megcsinálni a házi feladatot.*

A₃ Tanár: – *Igen, de most nem is az ötös könyv a lényeges, hanem?*

B₃ Bence: – *Az, hogy .. öö ..*

A₄ Tanár: – *Hol volt a házi feladat? Hol volt mára házi feladat?*

B₄ Bence: – *Hát a füzetbe', de azt mondta a Gergő, hogy az ötös könyvbe' is volt!*

A₅ Tanár: – *A füzetben megvan a házid?*

B₅ Bence: – *A füzetben volt házi ...öö... Azt megcsináltam, a házit!*

C Tanár: – *Na, akkor csüccs! Akkor a nagy része megvan. Jó.*

A fenti dialógus minden eddiginél hosszabb váltássort eredményezett tanár és diákja között. Valami félreértés lehet közöttük. Próbáljuk meg kideríteni, mi lehet ez.

Ideális esetben a közös háttérismeret a résztvevők mindegyike számára világos és teljes. A valóság azonban erre is gyakran rácsafol. A figyelem és a munka intenzitása a tanórán sem azonosan egyenletes minden pillanatban és minden résztvevőre nézve (beleértve a tanárt is). A félreértésnek tehát több oka is lehet. Osztályközösségben ez többnyire pillanatnyi figyelmetlenség vagy fegyelmezetlenség. Hogy (8) esetében melyikről volt szó, a vizsgált szituációból nem derül ki. Az azonban igen, hogy Bence nem tudja pontosan, mi is volt a házi feladat. A technikai jelleg gond (*Nekem be volt adva az ötös könyvem*) mellett ez az egyik oka annak, hogy (8) a legterebélyesebb dialógusa a II. epizódnak. A másik ok pedig a pedagógiai szituációnak a tanári szerephez rendelt elvárásából fakad: **a tanár normativitást képviselő személy. E szerepelvárás alapján (különösen magyartanár esetében) bármikor felfüggeszthető bármely verbális folyamat a nyelvi norma képviselőjében.** (8)-ban a tanár ezt meg is teszi (*Na, ezt valami szép megfogalmazásban!*). Ez – a normatív kifejezést célzó – akciója viszont tovább növeli Bencének a hiányos (vagy bizonytalan) háttérismeretből fakadó zava-

rát, és a sürgető nyitás (*Bence, gyorsan!*) ellenére csak jónéhány vargabetű után tisztázódik a diák helyzete. Ráadásul a menthetetlenül múltó idő nyomasztó terhe miatt a szünni nem akaró félreértésnek a tanár már maga is okozója lesz azzal, hogy a nyelvi normativitást néhol már csak képviseli, de nem közvetíti (pl. *Hol volt a házi feladat? Hol volt mára a házi feladat?*).

Az I. és a II. epizód több megnyilatkozása is a szaktanár és a diákok között magyarórán meglévő konszenzusra utal. Az elhangzottakból erről eddig az alábbi információkat nyertük:

1. A házi feladat elkészítése mindenki számára kötelező.

2. Erre nézve a diáknak erőfeszítéseket kell kifejtenie. A próbálkozást (vagyis a szaktárgyi probléma megoldásának szándékát) a diáknak bizonyítania kell.

3. Ennek alapján mulasztást az követ el, aki a leckét (vagy annak nagy részét) tudatosan nem készíti el.

4. A feledékenység tudatos mulasztásnak, a sorozatos feledékenység pedig hanyagságnak minősül.

5. A hanyagság és a tudatos mulasztás szankcionálást von maga után.

6. Az összefeladat kis hányadának nem teljesítése nem von szankciót maga után.

7. Az 1.-re vonatkozó mulasztást és a 2.-ra vonatkozó információt a diák a tanóra elején a tanárnak köteles bejelenteni.

8. A megnyilatkozási szándékot jelentkezéssel vagy álló testhelyezettel kell jelezni.

9. A szóláshoz való jog megadása a tanárt illeti.

A ciklusok záró ága két szempontból érdekes számunkra. Gondolatmenetünk korábbi pontjain nem foglalkoztunk kellőképpen a **C/5.**: **nyugtázás** helyével és kifejeződési lehetőségével. Korpuszunkban ez a funkció leggyakrabban a **jó** szegmentummal lexikalizálódik.

I. (1) **C: Jó, ...**

II. (1) **C: Üljlél le!**

(2) **C: Jó, Vikinek tessék beírni a mínuszát!**

(3) **C: Csüccs!**

(4) **C: Jó, akkor meg fogom nézni. Tessék leülni! Orsi?**

(5) **C: Üljlél le! Ági?**

(6) **C: Ugyanaz. Mira?**

(7) **C: Jó, Mirának is! Bence, gyorsan!**

(8) **C: Na, akkor csüccs! Akkor a nagy része megvan. Jó.**

Mindig egy kívánt magatartás [I.(1)] megvalósulása vagy egy **mentegetőzés** [II.(2) – (4) – (7) – (8)] után hangzik el. Nem értékel, hanem ezeknek megtörténtét egyszerűen csak nyugtázza: tudomásul véve az elhangzottakat

vagy a tapasztaltakat. A (8)-ban pedig azt nyugtázza, hogy a második epizód ciklussorozata (A házi feladat elkészítésének ellenőrzése) véget ért. Kezdődhet a következő.

Az érvényes konszenzus alapján a mulasztás kétféle következménnyel jár: vagy szankcionálják, vagy nem.

Nincs szankció:

C (1) – *Üljél le!*

C (3) – *Csüccs!*

C (4) – *Jó, akkor meg fogom nézni. Tessék leülni!*

C (5) – *Üljél le!*

C (6) – *Ugyanaz...*

C (8) – *Na, akkor csüccs! Akkor a nagy része megvan. Jó.*

Van szankció:

C (2) – ... *Vikinek tessék beírni a mínuszát!*

C (7) – ... *Mirának is!*

Az értékelés-szankció esetében testhelyzet-változtatásra történő felszólítással zárul [az I.(1)-ben elhangzott szabály (... *akinek mondanivalója van, az ugye állva maradt* ...) alapján]. A (4)-ben ugyan felfüggeszti a szankcionálást, és annak megvalósítását egy jövőbeli esemény (ellenőrzés: ... *akkor meg fogom nézni*) eredményétől teszi függővé, mégis a felszólítás rövid és itt a legerőteljesebb (*Tessék leülni!*). Jelzi, hogy a tanár nem hisz a gyerekeknek. Valójában egy legyintéssel egyenértékű a regiszterváltással végrehajtott szövegválasztás a (3) és a (8) záró ágában (*Csüccs!*, *Na, akkor csüccs!*), jelentése: a tudakolódásra adott válasz – releváns: nincs lényeges mulasztás. Az (5)-ben elhangzott **mentegetőzés** morálisan nem (...*volt egy lehetőség, hogy megtudakold* ...), csak formálisan fogadható el. **A tanár morális viszonyulása ehhez lexikálisan is kifejeződik** (*Hát, elég szomorú!*). A látszatindok megismétlődése (6) felerősíti negatív viszonyulását: itt már csak névmással utal annak antecedensére. A megoldásnak nyelvtani magyarázata kézenfekvő: a két szekvencia szomszédos egymással. A (2)-ben expressis verbis olvashatjuk a szankciót: *Vikinek tessék beírni a mínuszát*. A szankció lexikálisan tartalmaz szavának határozott névelője (*a mínuszát*) az osztályban világosan működő szabályra utal. A (7) ellipszise (... *Mirának is*) – tekintettel az őt megelőző megnyilatkozás érzelmi telítettségére (*Mira! Elfelejtetted? Hanyagságból nem csináltam házi feladatot, igaz? Szép!*) figyelemre méltó tanári önmérséklet.

Mit tudunk most már – elemzésünknek ezen a pontján – mondani arról, hogy mi adja a háromágú alapszekvencia variációs lehetőségeit, vagyis a belőle kinőtt mintázatokot?

A válaszhoz most fogjuk össze ismételtlen mindazt, amit a nyitó, reagáló és értékelő ág referenciájáról korábban mondtunk, vagyis azt, mire is referálnak ezek.

- A: 1. – mulasztás $\rightarrow$ a **B** (... **B_n**) $\rightarrow$ – releváns
- 2. +mulasztás $\rightarrow$ terjedelme: a. teljes – b. részleges
- 3. oka
- B: 1. +/- releváns (- releváns $\rightarrow$ A/1.)
- referenciája: 2. teljes ($\rightarrow$ A/2. és $\rightarrow$ A/3.)
- 3. részleges $\rightarrow$ a. kiegészítés – b. pontosítás
- C: 1. **B**: – releváns ($\rightarrow$ A/1.) $\rightarrow$ – szankció
- 2. a mulasztás terjedelme (A/2. a vagy 2. b: a döntés
/+/- szankció/ ennek mértékétől függ)
- 3. a mulasztás oka ($\rightarrow$ A/3.): a: +elfogadható
 $\rightarrow$ a.1.: morálisan
 $\rightarrow$ a.2.: csak formálisan $\rightarrow$
b.: -elfogadható
- 4. +/-moralizálás
- 5. a tapasztaltak nyugtázása
- 6. +/-szankció

Elemezve a két epizód minidialógusainak szerveződését, korpuszunkban a háromágú szekvenciának mintázataihoz az alábbi generáló és generálódási pontokat találtuk:

I. (A) A nyitó ág – a vizsgált órán – nem generáló pont. Ennek az a ritkán tapasztalható tanári attitűd a magyarázata, amely mentes minden előítéllettől (néha még a saját empirikus tapasztalataitól is), és ellenőrző szerepkörét nem a tettenérés, hanem a jószándékú érdeklődés vezérli.

II. (B) A reagáló ág referenciális alapja a tanár által normatívan előkészített, nyílt, világos és ezért minden résztvevő számára közös háttérismeret.

1. Nem generálódik, ha

– a válasz irreleváns volta nyilvánvaló, pl. II./(3).

Ha (A) több válaszelemre referál, **B** prospektíven lehetővé teszi **B₁** $\rightarrow$ ...**B_n** megjelenését. Mégsem generálódik, ha

– a válasz A-ra nézve teljes.

2. generálódik, ha

– a válasz A-ra nézve nem teljes

– a mulasztás értelmezése konszenzuson alapul, ám ennek tisztázása pontosítást igényel, pl. II./(1)

– a „Légy őszinte!” főmaximája sérül, pl. II./(2) és (4)

– nincs meg a szituációra vonatkozó közös háttérismeret a résztvevők között, pl. II./ (8)

A C ág a vizsgált korpuszban nem generálódik. Pedig elvileg ez lenne a legtermékenyebb generálódási pont: a (pedagógiai) szituációban rejlő hatalmi és az (ellenőrző) epizódból fakadó morális viszonyainak terheltsége miatt. Az órát tartó tanár viszont egyikkel sem él vissza: tiszta játékszabályokkal, következetesen dolgozik. Igaz, ez a dolga. Mondtuk, hogy szerepe szerint normativitást képviselő személy. De ez a tanár a normativitást nemcsak képviseli, hanem közvetíti is.

I r o d a l o m

- Argyle, M. 1986. A társas készségek és a szituációk és beszélgetések elemzése: Síklaki István szerk. 1990. A szóbeli befolyásolás alapjai I. 77–89. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Austin, John L. 1962/1990. Tetten ért szavak. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Bach, K.–Harnish, R. M. 1979. Linguistic communication and speech acts. Cambridge, Mass, The MIT Press.
- Balázs Géza 1993. Kapcsolatra utaló (fatikus) elemek a magyar nyelvben. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Clarke, David and Argyle, Michael 1982. Beszélgetési szekvenciák. In: Pléh–Síklaki–Terestyéni 1988. II. 233–250.
- Dornai Erika 1994. és 1995. A beszéd funkciója és jelentése. Pszichológia 491–513. és 113–130., 213–233.
- Fülei-Szántó Endre 1994. A verbális érintés. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Linguistica Series C Relationes. 7.
- Gordon, P. and Lakoff, G. 1975. Conversational postulates: Cole, P.–Morgan, J. eds., Syntax and semantics. Vol. 3. Speech acts. 83–106. New York, Academic Press.
- Grice, H. P 1957. Jelentés. In: Pléh–Síklaki–Terestyéni 1988. I. 203–214.
- Grice, H.P. 1975. A társalgás logikája. In: Pléh–Síklaki–Terestyéni 1988. I. 233–250.
- Griffin, Peg és Mehan, Hugh 1981. Értelem és rítus a tantermi beszélgetésekben. In: Pléh–Síklaki–Terestyéni 1988. II. 187–214.
- Pléh Csaba–Síklaki István–Terestyéni Tamás (vál. és szerk.) 1988. Nyelv, kommunikáció, cselekvés. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Pléh Csaba 1990. A szaván fogott szó: Austin, John L. Tetten ért szavak. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Searle, J. R. 1969. Az illokúciós aktusok szerkezete In: Pléh–Síklaki–Terestyéni 1988. 30–52.
- Searle, J. R. 1975. In: Pléh–Síklaki–Terestyéni 1988. 53–76.

Strawson, P. F. 1964. Intenció és konvenció a beszédaktusokban. In: Pléh Csaba–Terestyéni Tamás szerk., 1979. *Beszédaktus, kommunikáció, interakció*. 106–125. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont.

Megjegyzés:

A szövegben és az irodalomban többször hivatkozott szöveggyűjtemény – Pléh Csaba–Síklaki István–Terestyéni Tamás vál. és szerk., 1988. *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Budapest, Osiris Kiadó – a dolgozat megírása óta új kiadásban is megjelent. Az új kiadás bibliográfiai adatai:

Pléh Csaba–Síklaki István–Terestyéni Tamás (szerk.) *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Budapest, Osiris Kiadó. 1997.

V. RAISZ RÓZSA

SZÁLLÓIGÉK MIKSZÁTH ÍRÓI NYELVÉBEN

A frazeológia a lexikológia része, de a frazeológia egységek vizsgálata emellett lehetséges jelentéstani, alak- és mondattani, valamint stilisztikai szempontból (vö. Szathmári István: Gondolatok a magyar frazeológiai kutatásokról. MNy. LXII. 506.); ma már hozzátehetjük, hogy a szöveg, a szövegbe szerkeszthetőség oldaláról, tehát a szövegtani szempont is felmerül.

Az 1960-as évek végén készítettem egy szótárszerű összeállítást Mikszáth Kálmán írói nyelvében fellelhető frazeológiai egységek regisztrálására; (Szólások, közmondások, szállóigék M. K. írói nyelvében. 1968. Kézirat) ebben 1788 előfordulásban szerepelnek szólások, szóláshasonlatok, közmondások, szállóigék. Gyűjtésem kiterjedt Mikszáthnak – akkor már kritikai kiadásban megjelent – összes regényére és levelezésének teljes anyagára, az elbeszéléseket nagyrészt a jubileumi kiadás alapján dolgoztam fel, s a tanulmányok, cikkek, emlékezések kötetben kiadott darabjaiból is gyűjtöttem. 1788 előfordulásból 166-ot minősítettem szállóigének, azaz a szállóigék az összes feldolgozott előfordulás 9,278%-át adják. A 166 előfordulás 83 szállóige között oszlik meg. Az iterációs indexe tehát 2. A teljes anyag iterációs indexe 2,4. (1788/749)

A teljes gyűjtemény 1788 előfordulásából 350 származik nem szépirodalmi szövegből, azaz cikkből, tanulmány(féléből), levélből. Ez az egész anyagnak 19,57%-a. Ha ebből a 166 szállóige-előfordulást megvizsgáljuk, 44 előfordulás való nem szépirodalmi műből, ez 26,5%. E 7%-os különbségnek talán jelentést tulajdoníthatunk: úgy látszik, a választékos, művelt közéleti nyelvhasználat elemeként használja Mikszáth is a szállóigéket.

A szállóige fogalmi jegyeit tekintve elfogadom azokat, amelyek a szakirodalomban ismereteseek, két ponton fűzök hozzájuk kiegészítést.

Lássuk a fogalmi jegyeket!

Tóth Béla tömör megfogalmazása szerint „A szálló ige (!) ismeretes eredetű szólásmód.” (Szájruul szájra. Bp. 1901. V.) Ezzel a szállóigének két sajátosságát emeli ki: a frazeológiai egységekhez tartozását és az irodalmi eredetét.

Azok a szerzők, akik részletezőbb fogalmi leírásra törekszenek, azon kívül, hogy a szállóigét a közkeletű, állandósult, a szónál nagyobb nyelvi egységek között tartják nyilván, főként a szerkezetére, jelentésére, használati kötöttségeire, stilisztikai mivoltára és eredetére vonatkozó jellemzőit tárják fel: szókapcsolat (Szabó Dénes: A mai magyar nyelv. 1957. 126.); állandó

szókapcsolat, gyakran egész mondat (ÉrtSz. VI.); mondatok, egy részük nem teljes mondat (MMNyR. II. 11.); többnyire teljes mondatok (A MMNy. 497). További kérdés az alak állandó vagy változtatható mivolta „Az igazi szállóige sem mindig szó szerinti idézet; ennek gyakran csak értelmi vagy stiláris sűrítése. Egyébként is könnyen a beszédhelyzethez, alkalomhoz idomul, főként humoros céllal.” (Villex 14.; Kovalovszky Miklós szócikke.)

Szemantikailag nézve fontos Juhász József megkülönböztetése (Tanulmányok a mai magyar nyelv jelentéstana és szókincstana köréből. Bp., 1980. 86.): vannak köztük idiomatikus, azaz szemantikai egységbe forrott szállóigék (*elhegedülte Szent Dávid – kígyót melenget a keblén – attikai só* stb.) és nem idiomatikusak, azaz integrálódott jelentésű szókapcsolatok, amelyeknek azonban nincs szemantikai egységük (*keresd az asszonyt! – Ki itt belépsz, hagyj fel minden reménnyel!* stb.)

A szerzők kiemelik a szállóige társadalmi-műveltségkörü meghatározottságát és stiláris kötöttségét (Villex.); főképpen a magasabb műveltségűek ismerik, s legtöbbször tudnak is irodalmi eredetéről (Szabó Dénes i. m. 126–7); főleg a választékosabb stílusban használják (ÉrtSz. VI.); stílusértékük a közmondásokéhoz hasonlít (A MMNy. 497) – ez a nézet leszűkíti a szállóige fogalmát a teljes mondat formájú, mondás értékű szállóigékre); a választékos nyelvhasználat él vele (O. Nagy Gábor: A magyar frazeológiai kutatások története. Bp., 1977. 96.). Békés István „vertikális zónáról” beszél velük kapcsolatban, azaz korosztályok, műveltségi fokok stb. szerint való osztódásukról (Napjaink szállóigéi. Bp., 1977. 5.) stb. Eredetükről szólva a szerzők megállapítják: „ismerjük vagy legalább is érezzük irodalmi eredetét” (Szabó Dénes i. m. 126.); az ÉrtSz. szerint irodalmi, történelmi vagy mitológiai eredetűek – gyűjteményem ezeket a kategóriákat fogadja el – „könyvekből, költeményekből, szónoklatokból stb.” erednek a MMNyR. II. szerint; irodalmi vagy történelmi szerzőjük kimutatható, illetve ilyen tudásanyaghoz kötődnek (a MMNy. 497; O. Nagy Gábor. Magyar szólások és közmondások Bp., 1966. 9.); a Villex. Kovalovszky Miklós által írt szócikke az irodalmi eredeten kívül gyakori forrásként tartja nyilván egyéb művészeti alkotások (film, zenemű, kép stb.) címét, szövegét, illetve a sajtó, rádió, tévé, plakát is alapja lehet kialakulásának.

A Villex szócikke fontosnak tartja, hogy használója „szinte idézetként él vele, többé-kevésbé érezve és éreztetve, hogy a kifejezést készen vette át, van forrása, alkotója, s közkinccsé válva is megőrzi hivatkozás szerepét beszélő és hallgató, író és olvasó számára egyaránt. A szállóige mintegy olyan idézet, amely mellől elmarad az idézőjel, ám azért tudjuk, hogy valahonnan idéztük, keletkezése valamihez fűződik.”

Mikszáth szövegeiből sokszor egyértelműen kiderül, hogy pontosan ismeri a szállóige forrását, s nemcsak idézetszerűen, hanem idézetként él vele:

"Sramkó el akarta magát kiáltani XIV. Lajossal: – *L'etat c'est moi. Én magam vagyok az állam.*" (Sramkó bácsi. KrK. 27. 123.) – „Még oly hatalmas család is, mint a Habsburgok, házassággal szerezték országaikat, s innen a találó mondás: »*Bella gerant alii, tu felix Austria nube!*«" (Magyarország lovagvárai. R–Fr. 95–6.) – „Attila humorral felelt Róma könyörgő püspökének: »*Ha te az isten szolgájának mondod magad, én akkor az isten ostora vagyok.*«" (Az igazi humoristák. R–Fr. 39.) – „A város tigriseiből szelíd kezes bárányok lettek, kik a tenyérről nyalják le a sót, a Byron szavával élve: *divat lett livree*-t hordani." (Szeged könyve I. Bp. 1914. 72.)

Máskor nem jelzi a szerző a forrást, sőt az idézés sem szószerinti, de a közösség tudatában élven a költői sor elválik a Mikszáth-szövegtől: „A koporsójára rakott borostyánlevelek helyett újak nőnek, az égő fáklyák kialusznak, a gyászlobogókat leveszik, s amint időközben kihajtanak, azután is egyre *hullatja majd leveleit az idő vén fája*...

Hullathatja már. Egy egész koronája le van törve." (Az én halottaim. Bp., 1914. 70. Arany János.)

A bibliai eredetű és a latin nyelvű mondások esetében sokszor nem ilyen nyilvánvaló az irodalmi eredet, főként a mai olvasó számára. Mégis szállóigének – nem szólásnak vagy közmondásnak – tartom őket, fontosabbnak ítélve az eredetüket, mint az eredetük közismertségét. Mikszáth és kortárs olvasója jobban ismerte a Szentírást és a latin klasszikus szerzőket, mint a mai olvasó, így számukra az intertextualitás nyilvánvaló volt: „Nagyságos uram, hű ember vagyok, az is leszek holtig, hanem azt az egyet ne kívánja tőlem. *Műljék el ez a keserű pohár*, ha lehet." (Elbeszélések II. Krk. A pletyka.) – „Mert Feri azok közé a szerencsétlenek közé tartozott, akik *okosak, mint a kígyók*, ha nem jól megy a dolguk." (A Noszty fiú esete Tóth Marival. II. Bp. 1950. 181.) – „*Sóbálvánnyá meredve* maradtam ott helyben, alig bírva rendbeszedni gondolataimat." (Töviskes látogatóban. R–Fr. 190.); „Mozogni kell a *para bellum si vis pacem* elve szerint, ha igazi tűz, mivel ebben a lőcsei dologban éppen megfordítva jelentkeznek a következmények." (A fekete város. O. K. I. 239.) – „No hát most már gyerünk az alispánhoz, mert *periculum in mora*; még az éjjel brachiumnak kell kimennie Röszkére." (Különös házasság. Krk. 14. 11.) – „*Tempora mutantur, nos et mutamur in illis*. Az idő felcseréli ifjúságunkat vénséggel, hitünket meggyőződéssel." (Cikkek és karcolatok. II. KrK. 52. 135.)

A szállóige fogalmi jegyeivel kapcsolatban kell szólnom a nyelvi formájáról. Szállóigévé többnyire (formájuk és jelentésük tekintetében) a közmondásokhoz hasonló, azaz egyszerű vagy összetett mondat alakú és terjedelmű, általános vagy általánosítható jelentést hordozó szövegrészeket válnak. Ilyen szállóigék vannak többségben a Mikszáth-szövegekben is, mind a magyar, mind az idegen nyelvűek körében. Szállóigének tartom azonban a csak

szintagmából álló, nem mondás, hanem szólás értékű kifejezéseket is, ha eredetük szerint ide sorolhatók. Lássuk tehát grammatikai felépítésük szerint a típusokat, a példák a Mikszáth-gyűjteményből valók.

Összetett mondatok: *Ha te isten szolgájának mondod magad, én az isten ostroma vagyok. – Akit az istenek gyűlölnék, tanítónak teszik. – Ki itt belépsz, hagyj fel minden reménnyel. – Qui tempus habet, habet vitam. – Cogito, ergo sum. – Bella gerant alii, tu felix Austria nube!*

Egyszerű mondatok (teljes, hiányos és tömondatok): *Az ember a bárónál kezdődik. Visszaveri ezt Lúdas Matyi – Tu l'as voulu George Dandin – Egy lóért országomat – Cras mihi hodie tibi – Az állam én vagyok – Urak a papok – Ugocsa non coronat.*

Szintagmák: *Toldi Miklós lova – Attikai só – lenni vagy nem lenni – per pedes apostolorum* stb.

A következőkben azt vizsgálom meg, hogyan szerkeszti szövegébe Mikszáth a szállóigéket. Fentebb már szóltam arról, hogy nemcsak szépirodalmi, hanem publicisztikai írásaiban és tanulmányaiban is él Mikszáth szállóigékkel, mégpedig meglehetősen nagy számban. Szépirodalmi műveiben vizsgálva, az sem közömbös, az elbeszélő szövegében szán-e nekik nyelvi szerepet vagy a szereplők beszédében, illetve az átmeneti közlésformákban.

Az elbeszélő szövegében:

„Ezzel tekintetes Tarka István uram felkelt, és mint egy olyan ember, aki egy szövevényes *gordiuszi csomót* oldott meg bölcsességével, egész meglepéssel sétált be a szobába.” (Elbeszélések Krk. 27. II. 116.) – „Vakációra mentek a szomszéd megyébe, Bornócra, és közvetlen ebéd után érkeztek az olaszröszkei kocsmába *per pedes apostolorum*. Akkor még a diákok nem voltak úgy elkényeztetve, mint most.” (Különös házasság. Krk. 13. 5.) – „Ezen a hídon tanulgattam reggelenként (mert *aurora musis amica*) a leckémet Homéroszból.” (Apró képek a vármegyéből. Krk. 11. 15.)

Szereplő beszéde, egyenes idézésben:

„– Kit védelmez a papság ilyen égre kiáltó hazugsággal? A röszkei papot. Annak a fráternek tövéből kellene elvágni a kezét, amellyel az áldást adta, őt magát a lovak farkára kötni és ekként tépetni szét, ha komolyan vennék ebben az országban öfelsége jelszavát: *»Justitia regnorum fundamentum«* (Különös házasság. Krk. 14. 143.) – „– A cél szentesíti az eszközöket.

– A cél jó, sógor, hanem azt mondják, a fickó nem jó, nekem kell ügyelnem a körmére.” (Akli Miklós. Krk. 16. 127.)

„...az estét Tóthék házában tölti, vacsora után kocsiba ül, és megkerülve a várost a nyugati oldalról hajt be a megyeházába, ahol mi megvetett ággal várni fogjuk. Oly egyszerű az egész, mint *Kolombus tojása*.” (A Noszty fiú esete Tóth Marival. I. 1950. 103.)

Szabad függő beszéd:

„Kezébe vette a legfelsőbbet, levette róla gépiesen a zsinórt, aztán bele-nézett és ime.. álmodik-e vagy ébren van...*apage satanas* egy százas bankót lát meglapulva az ívekhez csatolt mellékletek között. (Mégis talentum Kiszlich. Krk. 195.) „Minden világos kezdett lenni Perényi előtt. Denique keresd az asszonyt, és keresd a szeretőjét. Most már megvan a szál, a biztos szál.” (Új Zrinyiász. Krk. X. 158.)

Communis opinio: „Lator Vince uram próbált lehajolni, fölfogta az elalélt testet, s fülét lehajtá szívéhez, hogy dobog-e még. De *apage satanas*, füle rossz helyre került, valamivel följebb, ahol a kebel pihegett... (Különös házasság, Krk. 13. 106.) „Nagy hiba volt, dehát *fiatalság bolondság*. Az egész világ követ dobhatott volna rá, csak éppen az apja nem.” (Az a pogány Filcsik. Lampel. 44.) – „Egyszer a hivatalából kimaradt a polgármester. Hogy hol, miért maradt el? *Keresd az asszonyt*.” (Rajzok és szatírák. R–Fr. 228.) – „Töméntelen pénzt szórtak el a vokсокért.. Hanem *a borban néha igazság van* – megbukott a Laci gyerek.” (Dekameron IV. 1917. 89.)

Nem érdektelen az az adat, mely szerint a közlésformákban a következőképpen oszlanak meg a szállóigék:

Az elbeszélő szövegében	52	42,62295
Szereplő beszédében	47	38,52459
Szabad függő beszédben	15	12,29508
Communis opinióban	8	6,55737
	112	99,999998 %

Az egész Mikszáth-életműre nézve nincs adatom a szabad függő beszéd és a communis opinio gyakoriságát illetően, 30 elbeszéléssel kapcsolatban azonban van: ezekben átlagban 7,11% a szabad függő beszédnek, 0,986% – azaz 1% – a communisopinióknak minősíthető mondategységek száma. A szállóigék nagyobb gyakorisága ez átmeneti közlésformákban talán a szállóigék szemantikai sajátosságaival magyarázható, a felkiáltás és a megjegyzés szemantikai kategóriáiba tartozó egységek jól illeszkednek e szubjektívizáló szövegegyeségekbe.

Miként a szólások és közmondások, a szállóigék is egyénivé formálódhatnak, a szöveg szemantikai és pragmatikai viszonyaihoz alkalmazva jelenhetnek meg a szépirodalmi művekben. (Vö. Raisz Rózsa: Szólások és közmondások felhasználásának egyéni vonásai Mikszáth nyelvében. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis IX. 233–47. 1971. – Rozgonyiné Molnár Emma: A szólások és közmondások szövegbe szerkesztése. Nyr. 106. 352–7. 1982.) Sőt: a szállóigék fogalmi jegyei közt számon tartja a szakirodalom azt a vonásukat, hogy könnyen beszédhelyzetben, alkalomhoz idomulnak.

Mikszáth nyelvére egyébként is jellemző a frazeológiai kapcsolatok alakítgatása, így nem meglepő, hogy szállóige-használatában is bőven él vele.

A következő típusokat különböztethetjük meg e tekintetben:

1. Ellenkező értelművé alakítja a szállóigét.

Metternichnek, illetőleg Alfred Windisch Gratznek tulajdonítják Tóth Béla szerint (Szájruul szájra Bp. 1901. 171.) „*az ember a bárónál kezdődik*” mondást. Ez A Noszty fiú esete Tóth Marival című regényében a következőképpen jelenik meg: „Kopereczky valahol előkészítette a cigánybandát, Kiczka Flórist, s éji zenét adott Vilma kisasszonynak, amire az bosszúsán fordult meg az ágyában, s csípősen jegyzé meg: – *Az ember, úgy látszik, nem kezdődik okvetlenül a bárónál.*” (Noszty, Krk. 20. 19.)

Cogito, ergo sum

„No, mármost milyen két vezérgondolatot talál ebben Jókai? Az egyik a *non cogito, ergo non sum*. – a passzív rezisztencia.” (Jókai Mór élete és kora. Krk. 19. 52)

„*Ki itt belépsz, hagyj fel minden reménnyel!*” – a dantei sor egy Mikszáth-karcolatban így jelenik meg:

„E termekre oda lehetne biggyeszteni az alvilág kapuiról ismert feliratot átravestálva: »*Ti, akik ide beléptek, visszakapjátok reményeiteket*« (Karcolatok. Bp. é. n. 24.)

2. Vannak kedvelt szállóigéi, ezeket különösen alkalmasnak tartja a szöveg tartalmához való szabad alakítgatásra:

Országomat egy lóért

„– úgy vagyok, mint III. Richárd – Szívesen adnék *egy országot egy – papért.*” (Elbeszélések I. Krk. 27. 308.) – „Ejh, no, hol lehetne most szivart kapni? *Egy országot egy szivarért!*” (Urak és parasztok. Bp. é. n. Veréb Pál traktában. 155.) – Már most mit csináljak? Minden zsebemet kikutattam. Nincs benne gyufa. *Egy országot egy gyufáért!*” (Mikor a mécses már csak pislog. R. – Fr. 155.) – „Ez a rettenetes töltötte be egész lényét, éjjel nem aludt, nappal nem evett. »*Egy országot egy mentő gondolatért!*« – kiáltozná a bajuszát tépdese.” (Világít este a szentjánosbogár. R. – Fr. 20.)

A háborúhoz három dolog szükséges: pénz, pénz, pénz.

„Azzal a kellékkel is rendelkezik a csoport, amit Montecuccoli a hadviseléshez szükségesnek tart. (A *pénzt* ehhez ugyanis a *talentum, talentum, talentum* jelenti).” Emlékezők, tanulmányok. R. – Rt. 280. Hadi készülődések)

„– Hát a Mariskának mit rendeltél?

– Levegőt. *Ha a háborúhoz pénz kell*, kedves báró, ahogy Montecuccoli mondta, *az egészséghez meg levegő kell, levegő és levegő.*

A szállóige a fenti szövegek egy részében túlterjed a mondategész határán, szorosan összeköt több szövegmondatot.

3. Máskor több mondategységbe tagolja szét a szállóigét:

Borban az igazság.

„Szenátor uraimék minden per után áldomásadásra is ítélik feleiket, s ebben a szobában isszák meg – mert úgy kell annak lenni, hogy *a magukból kiadott igazság után új igazságot kell magukba szedniök, ami pedig tudvalevőleg a borban van.*” (Szent Péter esernyője. Krk. 7. 119.)

A szándékos értelmi ferdítés a humor eszköze.

„Törekedjünk arra, hogy a következő ezredévben elmondhassuk, az a *Magyarország*, amelyről Széchenyi azt jósolta, hogy *lesz, már megvan.*” (Szeged könyve. II. 1914. 178–9.)

4. Előfordul, hogy csak részben idézi a szállóigét, a közismert részlet azonban az olvasó számára felidézi az egészet: „Izgatta, élénkségben tartotta, mint a morfinistát a morfin, az a hit, hogy küzdenek ellene. »*Ergo sum*« – gondolta felvillanyozva.” (Az én kortársaim. I. R–Fr. 160. Csemegi) – a gondolati kiegészítés eltér az eredetitől: „Küzdenek ellenem, tehát vagyok.”

Összefoglalva:

Mikszáth szállóige-használata számunkra érdekesen idézi fel kora iskolázott rétegeinek nyelvhasználatát. Az elbeszélő és szereplő szövegében, továbbá az átmeneti közlésformákban egyaránt fellelhetők, ez azt sugallja az olvasó számára, hogy a szállóigék a korabeli kifejezőképesség aktív egységei voltak.

A szállóigék szervesen illeszkednek be a Mikszáth-szövegbe, még ha helyenként jelzi is idézet jellegüket. Alakjuk és aktuális jelentésük sokszor eltér a köznyelvitől, mondhatjuk, nemcsak felhasználja, hanem újraalkotja őket Mikszáth. Ez azonban a szállóigék természetével jobban összefér, mint a szólásokéval, közmondásokéval. Mindez stilisztikai következtetések levonására kínálkozik, amely azonban egy másik dolgozat témája lehetne.

N. LŐRINCZ JULIANNA

STÍLUS ÉS MŰFORDÍTÁS*

1. A műfordítás, különösen kis nemzetek, kis nyelvek esetében a kultúra kialakulásának, a nemzeti nyelv szókincsbeli gazdagodásának, s nem egyszer a nemzeti megújulás gondolatának alapvető kifejezési formája. Ilyen értelemben tehát alapvető szociális és kulturális szükségletet elégített ki a történelem során. A magyar nyelvű vers első fennmaradt emléke, az Ómagyar Mária-siralom, amelynek eredetije latin liturgikus vers, a Planctus is műfordítás, ihletett átköltése, szabad tolmácsolása Mária fájdalmanak. „A középkori irodalom latin nyelvűségétől a nemzeti nyelvű irodalom győzelméhez vezető hosszú fejlődésnek különlegesen fontos állomásai a bibliafordítások.” (Klaniczay 1964: 120) Károlyi Gáspár bibliafordítása a biblikus nyelv és stílus mintaképe lett hosszú időn keresztül, de különösen termékenyítően hatott a 16–17. század egész magyar irodalmára. Későbbi korok fordításirodalmának egyik meghatározó elemét alkotják a Biblia újabb fordításai. „A magyar irodalomban a nemzeti megújulás gondolatának egyik legfontosabb megnyilvánulása a műfordítói tevékenység újabb fellendülése. Kazinczy a fordítások révén az irodalmi ízlés csiszolását, a fejlett tudatformák kialakítását tűzte ki célul, közvetett, de igen jelentős társadalmi hatóerőnek tekintette idegen művek átültetését.” (Rába 1967: 7) A reformkorban a Kisfaludy Társaság szervezte és irányította a világirodalom jelentős műveinek fordítását és kiadását. A XIX. század végétől az Olcsó Könyvtár, az Egyetemes Regénytár, a Klasszikus Regénytár, a XX. század első évtizedében a Remekírók Képes Könyvtára foglalkozott a lefordított művek kiadásával. Ez utóbbi főként verseket és színdarabokat tartalmazott, s az a Radó Antal volt a szerkesztője, aki A fordítás művészete címmel jelentős fordításelméleti munkát is írt. A művet a Kisfaludy Társaság adta ki 1909-ben. Műfordítóként a múlt század végén kezdi meg munkásságát, s az olasz líra jelentékeny tolmácsolója.

1.1. A XIX. század végéig főleg a romantikus lírai költők tolmácsolásával foglalkoznak műfordítóink. A Nyugat költő-fordítói, Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád, Juhász Gyula, Szabó Lőrinc – hogy csak néhány nagy nevet említsünk – gazdag műfordítói hagyományra leltek, s ennek váltak kiváló

---

*A Nyelvtudományi Társaság Heves megyei tagozatának felolvasó ülésén 1995. február 23-án elhangzott előadás rövidített változata

utódaivá. Ezt a vonulatot folytatta a század későbbi évtizedeiben Illyés Gyula, Nagy László, Rónay György, Kálnoky László, Fodor András, Rab Zsuzsa, Lator László és még sok kiváló műfordítónk.

2. E nagyon rövid és teljességre nem törekvő műfordítási irodalom-történeti bevezetés után különböző műfordítói elvekről kell szólnunk.

2.1. A műfordítói elvek koronként változó képet mutatnak. Van olyan műfordítói felfogás, amely szerint csak a tartalmi és formai szempontból egyaránt az eredeti szöveghez hű fordítás tekinthető jó fordításnak. A másik a formahűséget tartja szem előtt, míg a tartalom visszaadásában nagyobb fordítói szabadságot engedélyez. Egy harmadik felfogás szerint a formai veszteségek az eredeti szöveg és a műfordítás szövegének viszonylatában nem olyan szigorú mércével mérettetnek, mint a szöveg tartalmi elemeinek veszteségei. A fordítások minőségét, éppúgy, mint általában a stílusát, sokféle tényező befolyásolja: a téma, az eredeti mű egyéni stílusa, a műfordító egyéni stílusa, valamint mindkét szöveg esetében azok a korstílusbeli jellegzetességek, amelyek az adott szöveg stílusának létrejöttékor hathattak. Rába György Szép hűtlenek c. műfordítás-kritikai könyvében Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Tóth Árpád műfordítói elveit és versfordításait elemezve megállapítja, hogy bár igyekeznek költő-műfordítóink az eredeti művek tartalmi, formai jegyeit a legmesszebbmenőkig figyelembe venni, saját egyéni stílusjegyeiket is rajtahagyják a fordítások szövegén. Kosztolányit idézi a Modern költők c. versfordítás-gyűjteményének 1913-ban kelt előszavából: „Csiszoltuk a nyelvünket idegen verseken, hogy a saját bonyolult érzéseink kifejezésére gazdag és könnyed, tartalmas és nemes nyelvet kapjunk... Azt se tagadjuk, hogy ezektől a költőktől tanultunk is, egy igazságot tanultunk, hogy hűnek kell lenni önmagunkhoz.” (Rába 1969: 11). Kölcsönösen hatott tehát az eredeti mű stílusa és a műfordító-költő stílusa egymásra.

A Nyugat nagy nemzedéke után egyre inkább a tartalom- és formahű fordítások jellemezték a magyar műfordítás-irodalmat. Például Szabó Lőrinc fordításai már indulásakor nagyobb fordítói hűséget mutatnak, mint nagy mesterének, Babitsnak a fordításai. A Shakespeare-szonettek fordításainak már az első változatai mai értelemben is adekvátaknak tekinthetők mind formai, mind pedig tartalmi szempontból. Szinte a lehetetlent kísérli meg a költő az eredetivel egyenértékű fordításokat alkotva. Abszolút fordításokat ugyanis nem lehet művészi szövegekből készíteni, de el lehet érni, hogy az eredetivel azonos értékű, ún. kommunikatív ekvivalens szövegeket hozzon létre a műfordító.

Az idézetekből megsejtünk valamit nagy költőnk fordítói elveiből. Amikor egy-egy műfordítást egybevetünk az eredeti szöveggel, figyelembe kell vennünk az egyes korok jellemző műfordítói elveit, s az adott költő egyéni műfordítói gyakorlatát is.

3. Dolgozatom következő részében a műfordítások és az eredeti művek megfelelésének kérdéseivel, a *műfordítási ekvivalencia* elméleti alapvetéseivel foglalkozom.

3.1. Az *ekvivalencia* fogalmának meghatározása az általános fordításelméletben sem egyértelmű. Klaudy Kinga A fordítás elmélete és gyakorlata c. művében összegzi az amerikai és szovjet fordításelméleti kutatók ekvivalenciafelfogásait. Ezek több ponton eltérnek egymástól, egyben azonban többnyire megegyeznek: mindegyik valamiféle norma felállítására törekszik. Ezek közül most csak E. A. Nida ekvivalenciaelméletét ismertetem, mivel ez áll a legközelebb a műfordításokra is alkalmazható ún. *kommunikatív ekvivalenciához*.

3.2. E. A. Nida kétféle ekvivalenciaviszonyt különböztet meg a fordításokban: 1. formális ekvivalenciát és 2. dinamikus ekvivalenciát. *Formális ekvivalencián* a célnyelvi szöveg formahűségét érti a forrásnyelvi szöveghez viszonyítva: a) a grammatikai egységeket, b) a szóhasználatot, c) a szakki-fejezések és egyéb kötött szövszerkezetek jelentését is figyelembe veszi. A grammatikai szinteknek az eredetivel egyenértékű fordítása érdekében arra is ügyelni kell Nida szerint, hogy azonos szófajú szavakkal fordítsa a forrásnyelvi szöveg szavait a célnyelvi fordító. Nem változtathat a mondathatáron, a bekezdéseken, és a központosítást is azonos módon kell alkalmaznia.

A *dinamikus ekvivalencia* esetében a fordító a célnyelvi befogadót (címzettet) tartja szem előtt. Klaudy Kinga fentebb idézett könyve alapján ismertetem ennek az ekvivalenciafelfogásnak a lényegét: „A dinamikus ekvivalens fordítás a legközelebbi természetes ekvivalense („the closest natural equivalent”) a forrásnyelvi szövegnek. A „természetes” fordítás elérése érdekében három dolgot kell a fordítónak szem előtt tartania: 1. a befogadó kultúrát a maga egészében, 2. az adott szöveg kontextusát, 3. a célnyelvi befogadót” (Klaudy 1994: 72).

Nida az eredeti szöveg stílusát is figyelembe veszi, mint lefordítandó többletinformációt. Az ő nyomán a dinamikusan ekvivalens fordításokat az azonos hatást keltő, azonos befogadói reakciót kiváltó fordításokkal szokták azonosítani. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az azonos befogadói reakció nehezen programozható. Kiváltképp olyan kulturális szövegek esetében, amelyek keletkezése között nagy időbeli eltérések vannak. Ezért is van szükség régebbi művészi szövegek időnkénti újra fordítására. Mindenesetre Nida ekvivalenciafelfogásában már a kommunikatív ekvivalencia lényeges elemeit fedezhetjük fel: a szerző a stílusra mint a szöveg többletinformációjának átadására is tekintettel van.

3.3. J. Nagy Mária szerint *a stílus a forma többlettartama*. (J. Nagy, 1981: 186) Irodalmi művek esetében beszélhetünk belső és külső formáról. Ha a belső formához olyan elemek tartoznak elsősorban, mint a cselekmény

szerkezete, a jellemek rendszere stb., a külső formát a mű nyelvi kifejező-eszközeinek rendszere alkotja, tehát azok a nyelvi kifejezőeszközök, amelyeknek funkciója a tartalmi rész adekvát megjelenítése. Stíluson a szövegnyelvészeti stílusfelfogását kell értenünk, amikor kommunikatív stílusequivaleenciáról beszélünk.

3.4. Ezt a szövegközpontú stílusfogalmat alkalmazza Anton Popovič is 1980-ban megjelent *A műfordítás elmélete* c. könyvében. A műfordítások egyenértékűségi viszonyait elemezve ismerteti a kommunikatív ekvivalencia megvalósulási formáit műfordításszövegekben. A stílusequivaleencia központi szerepet a kommunikatív ekvivalencia elvében. „...a forrásnyelvi és célnyelvi szöveg ekvivalenciáit a kifejezési struktúra síkján, vagyis a stílusban kell keresnünk. Csak ez a sík képes a műalkotást homogén alakulatként átjuttatni az egyik nyelvből a másik nyelvbe. Az irodalmi kommunikáció strukturális egységét kizárólag a stílus képes biztosítani.” (Popovič 1980: 136) A szerző meghatározza, mit ért stíluson. A műfordításban létrejövő ekvivalencia fogalmát mindenekelőtt a műalkotás stílusának alapján határozhatjuk meg, amelyben a tematikai és a nyelvi elemek funkcionálisan egyenrangúvá válnak.” (i. m. 138) A paradigmatisz tengelyen, azaz a kifejezőeszközök megválasztását, és a szintagmatisz tengelyen, azaz egy már adott szöveg, illetve a szövegben meglévő kommunikációs helyzetnek megfelelő kifejező eszközök megválasztását érti a szerző stílusequivaleencián. A műfordítások elkészítésekor a fordítónak a szövegegzészet kell szem előtt tartania. Szükségképpn lesznek módosulások a szövegrészekben, tehát a szöveg különböző részstruktúráiban. Az egyik ilyen alapvető módosulás a nyelvek grammatikai eltéréséből adódik. A szavak szemantikai mezői sem esnek teljesen egybe a célnyelvben és a forrásnyelvben. Ha a stílus mindkét nyelvben a szinonimák közül való válogatás és elrendezés eredménye, akkor ezzel kapcsolatban azt is figyelembe kell vennünk, hogy nem esik egybe a *lexémák szinonimasora* sem az egymástól grammatikai rendszerükben eltérő nyelvekben, de még a nagyon hasonló, azonos nyelvtípushoz tartozó nyelvek esetében sem. A fordítás során előforduló módosulások éppen a szöveg különböző szintjein keletkező veszteségek korrigálására jönnek létre. Minden szövegben van egy vagy több meghatározott tartalmi rész, amelyet változtatlanul át kell adni a másik nyelvben is. Ezt a szöveg „alapváltozásának (invariánsának)” nevezi A. Popovič. (i. m. 147) „Ha a közvetítő csatorna zavarja az információ átvitelét, akkor a mű esztétikai információja a fordításban kevesebb. A veszteség kiegyenlítése a jelrendszerek átkódolása során a hasznossági többlet (redundancia) elvének alapján történik. A kiegyenlítés mezejében a legkülönbélebb transzformációkra kerül sor.” (i. m. 147) A műfordító a különféle grammatikai és szemantikai, versek esetében a szemantikai síkkal szorosan összefüggő képi szerkezet módosításait hozza létre

annak érdekében, hogy a két szöveg kommunikatív ekvivalenciája megvalósuljon. Ez az egyenértékűségi elv megkívánja, hogy a műfordító szabadon választhasson a különböző stílusesszók között, s ez a szabad választás eredményez módosításokat: kihagyásokat, betoldásokat, a nyelvi kifejezőesszók átrendeződését annak érdekében, hogy a kommunikatív ekvivalencia létrejöhesse. A műfordítói változtatások az esetek legnagyobb részében nem a fordítók önkényeskedése miatt következnek be, hanem éppen azért, hogy a teljes szöveg üzenete újraéledjen a befogadó nyelvben. Így a fordítói hűség és szabadság kérdése új megvilágításba kerül, nem is állítható élesen szembe egymással, mint ahogyan ez korábban, más ekvivalenciaelvekben megtörtént. „Azok a funkcionális kifejezőmódosulások, amelyek két nyelvi rendszer eltéréseinek feltételei mellett is adekvát kifejezései tudnak lenni egy eredeti mű elemeinek, azok egyben a mű optimális változatát is jelentik.” (i. m. 148) *Ez a Popovič által optimális változatnak nevezett célnyelvi szöveg a forrásnyelvi szöveg kommunikatív ekvivalense.*

3.5. Figyelembe kell vennünk még egy lényeges kérdést az eredeti szöveg és a műfordítás szövegének vizsgálatakor: milyen kapcsolatban áll egymással a két szöveg *alkotójának egyéni stílusa és a korstílus*. Pontosabban a korstílusok, ha a két szöveg létrejötte között lényeges időbeli eltolódás van. „...a fordításszöveg egyéni stílusának s az eredeti mű egyéni stílusának a viszonyát; a fordításszöveg egyéni stílusának és korstílusnak a viszonyát; s végül az eredeti mű egyéni stílusának s az eredeti műben rögzített korstílusnak a viszonyát.” (i. m. 162) Műfordítások egybevetésekor tehát igen sok tényezőt kell mérlegelnünk. Az eredeti szöveg kommunikációs helyzete és a műfordítás kommunikációs helyzete között s így stílusa között is eltérés lehet. Ilyen eltérések többnyire az egyéni stílus, a korstílus eltérései mellett a két kultúra eltérései is. Petőfi, Ady, József Attila verseiben például találunk olyan eltérő kulturális elemeket, amelyeknek nincs közvetlen idegen nyelvi megfelelőjük. Szándékosan említettem 3 ennyire különböző költőt, részben azért, mert mindegyik esetében kimutathatók olyan sajátos, csak a magyar környezetre jellemző ún. *realiák*, amelyekre nagyon nehéz az angol nyelvben un. *közvetlen természetes megfelelőket* találni. Petőfinél például többek között a magyar Alföld, a puszták, azaz a sajátos korabeli magyar életforma szókincsbeli visszaadása okoz nehézséget az angol fordítónak, s egyben az angol anyanyelvű befogadónak is. Kéry László Ady Endrének *Az Értől az Óceánig* c. verséről készült különböző nyelvű fordításainak egybevetésével mutat rá ugyanerre a problémára: hogyan lehet visszaadni egy sajátos kultúrkörhöz tartozó szöveget úgy, hogy a csak a befogadó nyelvre érvényes kulturális, szókincsbeli eltéréseket is adekvát módon fordítsa le a műfordító? (vo. Kéry 1977: 1544–47) A nyelvtudomány különböző ágai eredményeinek is nagy szerepe van az egymástól eltérő kulturális szövegek adekvát tolmá-

csolásában, pl. a szociolingvisztikának. Ha az eredeti szövegben sajátos nyelvjárási szókincs elemeit kell a befogadó nyelvre átültetni, alkalmazhatunk-e valamilyen nyelvjárást a forrásnyelvi szöveg adekvátjaként, egyáltalán kell-e, szabad-e figyelembe vennie a műfordítónak a nyelvjárási sajátosságokat, s ha igen, milyen módon tudja ezt megvalósítani. Van olyan helyzet, amikor többet árt egy szövegnek, ha szorosan ragaszkodik a műfordító a nyelvjárási elemekhez, mintha elhagyná azokat, s más nyelvváltozatokban keresne adekvát kifejező eszközöket. Ugyanez a kérdés felvetődik az archaizmusokkal kapcsolatban is: milyen mértékben archaizál a műfordító, milyen kor nyelvi elemeit használja fel a befogadó nyelvből a stílári adekvátság megteremtése érdekében. Egyáltalán hogyan adja vissza a stílusekvivalencia megteremtése érdekében a *nyelvi elemek stílusértékét: a lexikalizálódott stílusértéket*, amelyhez a fent említett tájnyelvi és archaikus elemek is tartoznak és a nyelvi elemek olyan alkalmi stílusértékei, amelyekkel minden művészi szövegben szükségszerűen találkozunk a fordító. É. Kiss Katalin Shakespeare-szonettjeinek különböző korokban keletkezett magyar fordításait egybevetve érinti ezeket a kérdéseket is. A szépirodalmi szövegek egy sajátos válfajának, a vers adekvát megszólaltatásának kérdéseihez tartozik például a versszerkezet, s ezen belül a képi szerkezet fordítása. Romantikus művek angol fordításaival, illetve az angol romantikusok magyar fordításával kapcsolatban például szembeűnik az a különbség, hogy a romantikus korstílusra általában megfogalmazott jellemző jegynek tartott képi gazdagság nem egyformán jelentkezik a magyar és az angol nyelvben. Nagy általánosságban azt mondhatjuk, hogy a magyar romantikus versekben sokkal nagyobb számban találunk például klasszikus értelemben vett trópusokat – metaforákat és metonímiákat stb., –, mint az angol romantikus költészetben. Természetesen nagy eltérések mutatkozhatnak a romantika kezdeti és későbbi szakaszaiban is az egyes nemzeti irodalmakban, de alkotónként is nagy az eltérés egy nemzeti kultúrán belül is. E kérdés mélyebb elemzése már messzebbre vezet dolgozatunk témájánál, komplex irodalomtörténeti összehasonlító kutatásokat is igényel, amire most röviden sem vállalkozhatunk. Érdekességképpen említem csak meg Németh Ágnes tanulmányát, amelynek témája a képiség elemeinek fordítása. József Attila-versek angol fordításainak elemzésével mutat rá azokra a műfordítói módosításokra, amelyek előfordulnak a képi szint közvetítésekor. (vö. Németh 1984: 298–315)

4. Az eredeti és a műfordításszövegek kommunikatív megfelelésének rendkívül sok összetevőjét nem érinthettem e tanulmány keretében, de talán átfogó képet nyerhetünk legalább a legfontosabb kérdésekről, amelyek e témakörrel kapcsolatban felmerűhetnek.

I r o d a l o m

- É. Kiss Katalin: Shakespeare szonettjei Magyarországon. *Modern Filológiai Füzetek* 22. 1975.
- Horváth Károly: A műfordítás-irodalom (in: *A magyar irodalom története IV. AK.* Bp. 1965. 558–64)
- Jakobson, R.: Fordítás és nyelvészet (in: *Hang – jel – vers.* Gondolat. Bp. 1969. 372–82)
- J. Nagy Mária: Stílus – egyéni stílus – szóhasználat (Irodalomtudományi és stilisztikai tanulmányok. *Kriterion.* Bukarest. 1981. 186–97)
- Kardos László: A műfordítás kérdései (in: *Közel és távol.* Magvető. Bp. 1966.)
- Kéry László: „S ha rám dől a szittyá magasság” (*Nagyvilág.* 1977/10. 1544–47)
- Klanczay Tibor: Bibliafordítás. (In: *A magyar irodalom tört. I. AK.* Bp. 1964. 120)
- Klaudy Kinga: A fordítás elmélete és gyakorlata (*Scholastika.* Bp. 1994. 68–79)
- Németh Ágnes: József Attila képei angol fordításban (in: *Irodalomtudományi és stilisztikai tanulmányok. Kriterion.* Bukarest. 1984. 295–315)
- Péter Mihály: Jegyzetek a funkcionális nyelvhasználatról (*ÁNYT XII.* 221–31) 1978
- Popovič, A.: A műfordítás elmélete (Madách, Bratislava. 1980. 128–90)
- Rába György: Műfordítás és összehasonlító irodalomtörténet (*Világirodalmi Figyelő.* 1963. 124–27)
- Ruzsiczky Éva: A Biblia újra fordítása (in: *A műfordítás ma.* Gondolat. Bp. 1981. 451)
- Sötér István: A komplex-összehasonlító kutatások elvi kérdései (*Világirodalmi Figyelő.* 1963. 10–17)
- Szabó Ede: A műfordítás (Gondolat. Bp. 1968)
- Szabó Lőrinc: Örök barátaink (Szépirodalmi K. Bp. 1958)
- Szabó Zoltán: Stiliztika és stílus a szövegnyelvészetben (*Nyr.* 1975/1. 135–43)
- Szathmári István: Nyelvtudomány, stilisztika, fordításelmélet- és gyakorlat (MNy. 1987. 536–42)
- Szathmári István: Beszélhetünk-e szövegstilisztikáról? (In: *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből.* TK. Bp.. 1983. 320–55)
- Tellér Gyula: Versstruktúra és versfordítás. (In: *A műfordítás ma,* Gondolat. Bp. 1981. 144–66)
- Vajda Miklós: A fordítás ára. (In: *A műfordítás ma.* Gondolat. Bp. 1981. 378)
- Zeman László: Stílus és fordítás (Madách. Bratislava. 1992)

SIMON SZABOLCS

Egy „nyelvháború” fordulatai

ZALABAI ZSIGMOND: MIT ÉR A NYELVÜNK, HA MAGYAR?

(Kalligram Könyvkiadó, Pozsony 1995.)

„...megállapították, hogy Attila név nincsen. Ez nagyon megdöbbenett, úgy éreztem, hogy a létezésemet vonták kétségbe.” (József Attila)

Aki nevet ad, az alkot, teremt. Elismeri annak létezését, amit megnevez. Személyekkel kapcsolatban, ha másvalakit ráadásul úgy nevez meg az ember, ahogy azt az illető szeretné, valószínűleg még szereti is. Szomorú, ha ennek ellenkezője történik. Ahogy arról például József Attila mottóul választott sorai tanúskodnak: akit a nevében megcsúfolnak, nevétől megfosztanak, annak a személyisége ellen támadnak. Sőt, szélsőséges esetben (lehet ennél rosszabb?) egészen a totális megsemmisítésig vezethet az út.

Mindez azonban nemcsak egyének vonatkozásában érvényes, hanem közösségek, népek, sőt egész nemzetek sorsával kapcsolatban is, gondoljunk csak a csángómagyarok példájára.

„Az 1990. október 25-én elfogadott szlovákiai nyelvtörvény számunkra, nemzetiségi magyarok számára nem törvényességet, hanem nyelvtörvénytelenséget szül. [...] elindítója lett két újabb »nyelvháború«-nak, illetve a személynevek magyar anyakönyvezési lehetősége és használata körül kirobbant »névháború«-nak” – olvashatjuk Zalabai Zsigmond könyvének fűlszövegében. A kötetet maga az összeállító „nemzetiségébresztő” gyűjteménynek nevez – tegyük hozzá: joggal, hiszen arról szól, hogyan vonta kétségbe Szlovákiában a 20. század végén a hatalom a többségében magyarul beszélő helységek történelmi megnevezésének jogát, illetve a magyar nevű személyek saját nevük használatához való jogát.

Az alábbi írásnak az oka a könyv közelgő első „születésnapja” is lehetne, ennél fontosabb azonban az a másik ok, hogy a közelmúltban újabb nyelvtörvény váltotta fel a régit.

Közismerten több nemzetközi dokumentum is védi a kisebbségek nyelvét, ahogy például a Regionális vagy kisebbségi nyelvek Európai Chartája: „Valamely regionális vagy kisebbségi nyelv magánéleti és közéleti használatának joga az Egyesült Nemzeteknek a Polgári és Politikai Jogokról szóló Nemzetközi Egyezségokmányában foglalt elveknek megfelelően és az Európa Tanácsnak az Emberi Jogok és Alapvető Szabadságok Védelméről szóló Egyezménye szellemében elidegeníthetetlen jog.” (Igaz, a Szlovák Köztársaság ez idáig – sajnálatos módon – nem írta alá ezt a dokumentumot.) Az újabb nyelvtörvény mindezek ellenére diszkriminatív jellegű; emiatt a korábban elfogadotthoz hasonlóan szintén nagy vihart kavart, noha történelmi tapasztalatuk is van arról, hogy egy elhibázott nyelvtörvény milyen bajokat okozhat.

A magyarságot sokszor „kaszabolták” már a történelem során, ennek ellenére nyelvével együtt fennmaradt. Bízvást hihetjük, az új nyelvtörvény sem fogja elhallgattatni. Nem áll szándékomban azonban közvetlenül az új nyelvtörvény várható kihatásáról szólni az alábbiakban, hanem a címben jelölt könyvvel kapcsolatos gondolataimat szeretném megosztani a tisztelt olvasóval.

Ez a dokumentumgyűjtemény 1990. március 5-től, a szlovák kormány komáromi ülésétől kezdve 1993. december 31-ig követi nyomon a „táblaháború” és „névháború” eseménytörténetét, a vele összefüggő sokféle témakört. Két nagyobb része a „táblaháború”, ill. a „névháború” lefolyását taglalja.

A „táblaháború” eseményeit nagyjából a következőképpen összegezhetnénk: A rendszerváltás után a helységek, elsősorban a többségében magyar anyanyelvűek egy csoportja demokratikus népszavazás alapján kérvényezte eredeti, ősi nevének visszaállítását. Visszas helyzet állott elő azonban azzal, hogy jöllehet a népszavazás a községekről szóló törvény értelmében teljesen jogszerű volt, a kormány a nyelvtörténet alapján mégis visszautasította több község kérelmét is. Az érintett községek azonban nem törődtek bele e döntésbe. Jól érzékelteti ezt például Batta Attilának, Párkány alpolgármesterének az esetről alkotott véleménye: „A kormány [...] döntése elfogadhatatlan az önkormányzat számára. Sem a terminológiai bizottság, sem a kormány nem tudta a névváltoztatás indoklását egyetlen pontban sem megtámadni. A népszavazás hitelessége sem volt kétségbevonható. Nemcsak rossz döntést hozott a kormány, hanem elfogadhatatlant és nevetséges indoklást fűzött hozzá” (65).

A hatalom, a Szlovák Köztársaság Belügyminisztériumának terminológiai bizottsága a magyarlakta községek régi nevének visszaállítását a legképtelenebb okoknál fogva nem javasolta, sőt egyhangúlag a névváltoztatás ellen szavazott, hangsúlyozva, szigorúan szakmai szempontból (a nemzeti,

nemzetiségi, politikai szempontokat mellőzve) fogja megítélni a napirendre kerülő kérdéseket. Érvei közül lássuk például a következőket: „a Gúta, Köbölkút helységnevek eleve ellentétben állnak a szlovák nyelv szabályaival. Stúrovo esetében a városnév pedig annyira a köztudatba került országos és nemzetközi szinten is, annyira gyökeret vert a közhasználatban, hogy megváltoztatása – a városi népszavazás eredménye ellenére is – negatív következményekkel járna (62–63); a várost jelenleg a világban Štúrovo név alatt jobban ismerik, így célszerűbb ennek használata. (A könyvben ellenvéleményként ezzel kapcsolatban az olvasható, hogy a párkányi papírgyár exportált termékeire nem írták rá a város nevét). A bizottság olyan véleményt is megfogalmazott, hogy „a Parkan név visszaállítása a török igát juttatná eszünkbe! A névváltoztatás destabilizálná Szlovákia belpolitikai helyzetét! Figyelembe kell venni, hogy Magyarországon a szlovákiai helységneveket is magyarul írják (61)”.

Természetesen nem maradtak megválaszolatlanul e furcsa vélemények. Egyebek között nagy élvezettel olvashatjuk a kötetben szereplő, Gúta város történelmi nevének megtartása mellett nyelvészeti szempontból érvelő Lanstyák István tollából fogant cikket (Név és erőszak, 34–37). A józan érvelések azonban nem hatottak; hasonlóan a népszavazás döntését sem tartották tiszteletben. Hiábavalónak tűnt a négy magyar politikai párt egységes fellépése is: „Szlovákia jogrendjében [...] módosítsa azokat a törvényeket és jogi normákat (nyelvtörvényt, anyakönyvi törvényt), amelyek nincsenek összhangban az Európa Tanács ajánlásaival, ill. nincsenek összhangban az Emberi Jogok és Alapvető Szabadságjogok védelméről szóló Egyezmény-nel” (259).

A kétnyelvű helységnevtáblák kihelyezését illetően, a szlovák nacionalista körök által manipulált tömegek szilárdan kitartottak a meggyőződésük mellett, miszerint a kétnyelvű táblák kihelyezése megengedhetetlen, beláthatatlan következményekkel járhat.

Érdekes felidézni az érsekújvári esetet. Eva Garajová, a Matica Slovenská helyi szervezetének elnöke az újvári magyar nyelvű utcanévtáblák elhelyezésének javaslatán megbotráncozott („főleg, hogy a képviselő úr a keresztény szellemiségre hivatkozva lépett elő a javaslattal”) (72). Hogy az újváriak javaslata mennyire valós igényeken alapult, jól mutatja az a szintén a kötetben található adat, hogy „egy felmérés alapján a dél-szlovákiai lakosság 75 százaléka hajlik arra a véleményre, hogy a településeket mindkét nyelven jelöljék meg, ezen belül azonban a magyar nemzetiség három ötöde tartja kívánatosnak, hogy a szlovák megnevezés mellett a település történelmi, tehát 1945 előtti nevet is használhassa” (174).

A nacionalista szemlélettel homlokegyenest ellentétes a szlovákiai Helsinki Polgári Egyesülésé. A könyvből kiderül, hogy e szervezet elismeri a

kisebbségi jogokat, sőt, egyetért a komáromi nagygyűlés törekvéseivel is (154).

Alig több, mint két esztendeje történt Marcelháza be- és kivezető közutainak lezáratása. Az eseménnyel kapcsolatos cikkek mély érzelemtől fűtötteen hűen tükrözi a szülőföldhöz, az ősiséghez való ragaszkodást.

A könyv második része a „névháború”-val foglalkozik. Ennek előzményeihez hozzátartozik, hogy az addig érvényes, 1949-ből származó törvény s az ezt szabályozó, 1977-ben hozott rendelet olyan gyakorlatot konzervált, amely nem felelt meg a kor igényeinek. Ezen a gyakorlaton kellett változtatni. Az új törvény megszületése azonban itt is egy hosszú és gyötrelmes folyamat eredménye volt. Bauer Edit így emlékezik vissza a kötet egyik cikkében: „Sok-sok órányi tárgyalás, személyes beszélgetés, lobbizás eredménye, hogy megszületett az a törvény, amely azt teszi lehetővé, hogy úgy írhassem a nevem, ahogy azt anyanyelvemen használom. [...] S közben talán valami más is történt. A szlovák politikai színtér egyik jeles képviselője így vonta le a törvény tárgyalásának konzekvenciáját: „Az ilyen helyzetekben politikailag mi is érettebbé válunk” (Egy lépéssel közelebb Európához..., 313).

Ahogy olvashatjuk, a „névháború”-ban igazából a Moravčík-kormány fellépésével állt be jelentős fordulat – azzal, hogy kisebbségbarát lépésekre szánta el magát. Az akkori kormány törvénytervezetében olyan paragrafus szerepelt, amely lehetővé tette a nem szlovák nyelvű szlovák állampolgároknak, hogy nevüket az -ová végződés nélkül anyakönyvezzék. Elfogadták továbbá azt a módosítást is, amely engedélyezi a keresztnévек illetékmentes átírását. Ám, hogy a kérdésben a vélemények merőben különböztek, jól szemlélteti a következő részlet: „A DSZM és az SZNP képviselői bejelentették, hogy nem értenek egyet az ilyen, szerintük szlovák érdekeket sértő törvénnyel, ezért ötperces távolmaradással fejezték ki tiltakozásukat. Nem osztotta véleményüket Ivan Simko miniszterelnök-helyettes, a kormánytervezet előkészítője. Kijelentette, ez a törvény nem korlátozza a szlovák nyelv használatát, mint azt az ellenzék állítja. Lehetővé teszi viszont az Európa Tanács ajánlásainak teljesítését, valamint az anyakönyvi hivatalok munkájának hatékonyabbá tételét” (312).

A második rész mindjárt az első két írással; két Gyula – Hodossy és Bodnár Gyula – hangulatos írásával nyújt igazi csemegét. A továbbiak közül számomra Ján Hájek és Mezözlaki Tibor kisesszéje (A nyelvet nem lehet megerőszakolni..., 302–303) az egyik legérdekesebb. Az utóbbi szerző a cikkben arról ír, hogy bizonyos vélemények szerint a magyar kisebbség képviselői állítólag a szlovák nyelvet akarják megerőszakolni: „Az egyenlőség, a kisebbség, a nemzetiség jogán illet kérni (névhasználati törvényt – S. Sz.) annyit jelent egyesek értelmezése szerint, hogy meg akarjuk erőszakolni a szlovák nyelvet. Bár Slobodník úr nem mondta ki, de a magyar nyelvet meg

lehet erőszakolni. Vagy talán nem ezt jelenti, ha például Szabó János felesége, született Tóth Erzsébet nevét így kell anyakönyvezni: Alzbeta Szabová, de még inkább így: Alzbeta Sabová? Tovább fűzve a gondolatot, a szlovák rádió és tévé nyugodtan megerőszakolja más nemzetek nyelvét is. Így lesz Margaret Thatcherből Tatcherová, Catherine Lalumiere-ből Lalumierová, Elizabeth Taylorból Taylorová” (303).

A nyelvi „erőszakolásra” további példákat hoz fel a Národná obroda újságírója, a fent említett Ján Hájek (303–305). Szellemes eszmefuttatásának végkicsengése az, hogy „a vezeték- és keresztnév írásának módját viselőik személyi jogának kell tekinteni” (305). Rámutat, mennyire következtetlenül használják az -ová végződést például maguk a szlovák tévé riporterei is az idegen nevekben.

Kiss Gy. Csaba, a Nemzeti kisebbségek Közép-Európában (Irodalmi Szemle, 35/3:260) című tanulmányában úgy vélekedik, hogy „a nacionalizmus korában – amely nálunk nemcsak a XIX. századot jellemezte, hanem a XX. századot is – nem volt olyan népe térségünknek, amelyiknek ne lett volna alkalma bizonyítani toleranciáját a kisebbségekkel vagy a szomszédokkal szemben, de rendszerint a diszkrimináció lehetőségével élt, ha hatalmi pozícióba került”.

E gondolatok igazsága sajnos érvényes a kisebbségi sorsba kényszerült szlovákiai magyarság esetében is. A Szlovák Nemzeti Tanács például azt is tolerálta, hogy beavatkoznak a szlovákiai magyarok szabadságjogaiba, és megsértik a nemzetközi előírásokat.

Ezzel kapcsolatban említést érdemel az a körülmény, hogy egyéb dokumentumok mellett például a bécsi utótalálkozón elfogadott egyértelműen arra kötelezi a kormányokat, hogy védjék a nemzeti kisebbségeket. Megdöbbentő a tény, hogy a szlovák parlament képviselői nem akarták tudatosítani, hogy az identitásnak az egyik legelemibb kifejezője éppen a keresztnév.

Zalabai Zsigmond szép könyve sokszíni, árnyaltan mutatja be az események lefolyását. Értékes, filológusi pontosságú irodalomjegyzékkel egészíti ki a „táblaháború” egyes epizódjait (1. pl. a Gúta-, Marcelháza-, Párkány-, Köbölkút-ügyről szóló fejezeteket). Hasznos fejezetként szolgálhat bárki számára a kötet függelékében található kis törvénytár is.

Az elmondottakból is kitűnik, hogy nagyon fontos munkát vehetünk a kezünkbe. Külön értékét képezi a könyvnek azoknak az írásoknak a bibliográfiája, amelyek a kötetbe ugyan nem kerül(het)tek be, melyeknek említése nélkül azonban a témakör tárgyalása nem lenne teljes.

Az értékes kiadvány utószavában ez olvasható: „A táblatörvény és a névtörvény [...] olyan elemi erejű, megsokszorozódottan szünni nem akaró »hangosan gondolkodás«-t váltott ki, amely (eltekintve talán az emlékezetes

1965-ös csallóközi árvíz közirói átélésétől) szinte egyedülálló az 1948 utáni szlovákiai magyar publicisztika történetében” (346).

A „táblaháború” és a „névháború” fordulatának, eseményeinek bemutatása tehát nemcsak mint kordokumentum fontos, hanem tanulságul szolgálhat megvívandó harcainkhoz is. Óhatatlanul fölmerül az emberben, hogy e már lezajlott harcok és az oktatásügyben dúló régi-új „háború” között vannak bizonyos párhuzamok; gondoljunk csak az indokolatlan leváltásokra. Szomorú tények ezek: ahogyan hiába döntött meggyőző többséggel egy-egy helység lakossága a történelmi megnevezés mellett, az eredményről a végső szót a szlovák kormány mondta ki, hasonlóképpen az „iskolaháborúban” sem az számít, hogy a magyar szülők nemegyszer kinyilvánították már: nem igénylik az alternatív oktatást.

A mások jogainak megtiprására irányuló törekvések, mint tapasztalhatjuk, újból fel-felparázslanak. Bár a „táblaháború” és a „névháború” sikerrel végződött, ma sem lehetünk maradéktalanul elégedettek.

Az új nyelvtörvénnyel új helyzet állott elő, melyben a kisebbségi nyelvhasználat kérdése még mindig nyitott. A megoldások keresésekor jó lenne, ha figyelembe vennék, hogy „a sokat szorgalmazott és a korral együtt járó multikulturalitás nem temeti el a megtartó hagyományokat. [...] Többszemélyes területeken csakis az adott nyelvek törvényei szerinti párhuzamos névadás, egymás névszokásainak kölcsönös tiszteletben tartása” (Balázs Géza: *Harc a nevekkel, Édes Anyanyelvünk*, 17/5:7) lehet a megoldás. Bármilyen erőszakos beavatkozást a nemzetiségek életébe el kell ítélni, mert azok antidemokratikusak, és semmit nem oldanak meg. Csupán új igazságtalanságokkal tetézik a régieket. Végezetül, ha napjainkban József Attilával valljuk is azt, hogy „a nemzetiségi nem pusztá osztályozás, de örömkeltő és bajhozó valóság...” mégis hinnünk kell abban, hogy a tudatos és a toleráns nyelvpolitika békességet hoz régióknak is.

ZIMÁNYI ÁRPÁD

Sebestyén Árpád: Értsünk szót!

(Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban)

Kiadja a KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen, 1994.

Az utóbbi években szépen gyarapodik nyelvművelő irodalmunk: rádió- és tévéműsorok előadásai könyv alakban, sajtóbeli cikkek másodközlései egyaránt szerepeltek a legutóbbi kiadványok között (például Halász Gyula iskola-teremtő művének 3. kiadása Tudd, hogy mit beszélsz! címmel; az Álljunk meg egy szóra! valamint a Mondd és írd! kötete; illetőleg a Nyelvművelő kis tükrök – egymás után két kiadásban). Most ebbe a sorozatba illő újabb kötetet üdvözölhetünk: Sebestyén Árpád Értsünk szót! címmel jelentette meg a Hajdú-bihari Napló – általa vezetett – nyelvi rovatából saját írásainak válogatását.

Sok szempontból örülhetünk e cikkgyűjtemény megjelenésének, de legfőképpen azért, hogy egyáltalán napvilágot látott. A szerző ugyanis Előszavában vázolja azokat a nehézségeket, amelyek időlegesen megakadályozták a könyv kibocsátását. Végül is hivatásos kiadó híján a Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke (valamint egy alapítvány) tette lehetővé az 1989 óta húzódó terv megvalósulását.

Sebestyén Árpád a magyar nyelv történetének és jelenének kiváló ismerője, nemcsak jeles elméleti szakember, hanem immár négy évtizede a nyelvi ismeretterjesztésnek is tevékeny művelője. Elméleti és kutatói munkássága mellett mindvégig fontosnak tartotta, hogy a nyelvtudomány eredményei és saját megfigyelései, gondolatai eljussanak a nagyközönséghez is. Nyelvművelő felfogásáról így vall: „A nyelvművelés az alkalmazott nyelvtudomány egyik területe: a nyelvhasználatnak és ezáltal a nyelv fejlődésének, rendszerének akaratlan vagy tudatos és szándékos befolyásolása annak érdekében, hogy a gondolatcsere minél zavartalanabb, igényesebb, stílusosabb legyen, illetőleg, hogy a nyelv sajátos rendszere minél tisztábban megőrződjék és szervesen továbbfejlődjön. Abban a vitában tehát, amely napjainkban az amerikai gyökerű szociolingvisztikusok és a hagyományos felfogású nyelvművelők közt zajlik – hogy tudniillik csak észlelő, leíró (descriptiv) vagy beavatkozó, előíró (prescriptiv) legyen-e a nyelvhasználat vizsgálata, magam az utóbbi felfogást vallom.” Majd Bárczi Gézárt idézi: „Tudományos kérdésekben a hűvös tárgyilagosság nélkülözhetetlen követelmény, de ha nyelv-

vünk jövőjéről van szó, a heveség megbocsáthatóbb, mint a fáradt bele-nyugvás, a kishitű lemondás.” Tehát a társadalmi nyelvhasználat látszólag objektív tudományos leírásával megfosztjuk magunkat a javítás lehetőségétől, a véletlenre hagyjuk a folyamatok alakulását, és ez semmiképpen sem kívánatos.

Ezek a nézetek hatják át Sebestyén Árpád írásait. A mély tárgyismeret és a tudományos pontosság élvezetes stílussal, közérthető magyarázatokkal ötvöződik, s anyanyelvünk és jövője iránt érzett elkötelezettségről, felelősségről, szeretetről tanúskodik. A könyv egy hosszabb lélegzetű áttekintést (Gondolatok a sajtó nyelvéről – Vitaindító a Hajdú-bihari Napló szerkesztőségében, 1975.), valamint a lapban megjelent 120 nyelv művelő cikket tartalmaz. Az utóbbiak hét fejezetbe vannak sorolva:

- I. Betűk és hangok, írás és hangzás
- II. Szójelentés, szóhasználat, szódivat
- III. Idegenszó-invázió
- IV. Szleng, durvaság, szépítés
- V. Családnevek, keresztnév, helynevek
- VI. Fogalmazás, szerkesztés, ragozás
- VII. Nyelv, politika, nyelvpolitika

A témák – az itt hiányzó külön helyesírási tárgykör kivételével – nagyjából megegyeznek a hasonló gyűjteményes kötetek beosztásával, a végeredmény, azaz a munka egésze mégis sok mindenben különbözik azoktól. Mitől olyan egyéni Sebestyén Árpád nyelv művelő könyve? Jó érzékkel választja ki a feldolgozott anyagot. Számos olyan témával találkozhatunk, amelyeket az egyéb kiadványok nem vagy nem nagyon dolgoztak föl. Lényeglátása kiváló, magyarázatai szakszerűek, sokoldalúak; élvezetes, tanulságos olvasmány a nyelvvel foglalkozónak, ám érthető marad a laikusok számára is. Mindig bőséges példaanyagot használ föl, de nem vész el a részletekben. Érdeme az időszerűség, a frissesség: a 120 cikk 30%-a 1991 utáni, s jó egy tucat 1994-ből való. De a korábbiak sem érdektelenek – a szerzőnek változó nyelvünkben sikerült kiragadnia azokat a tényezőket, amelyek állandóak, időtállóak. „...miközben fuldokolva próbálunk a szöveg- és hírózón felszínén maradni, miközben a mennyiséggel küszködünk, elveszítjük érzékünket a minőség iránt” – írta 1979-ben, ám szavai másfél évtizeddel később ugyanúgy igazak. Elmélyült tudásanyag birtokában bátran vállalja azt, hogy véleménye, megállapításai olykor eltérnek a nyelv művelő irodalomban, illetőleg egyes kézikönyvekben olvashatótól.

Példaként tekintsük át, hogy milyen nyelvtani jelenségeket mutat be, illetőleg vizsgál a könyv: szószerkezet-keveredés (*valószínűleg, hogy; el kell menjek*), a határozói igenév létigés szerkezete (*el van adva*), a befejezett melléknévi igenév állítmányi szerepe (*a betegellátás biztosított*), névelő- és névutó-használati zavarok, szerkezetek jelzője (*...a hátralevő románok elleni találkozó*), a határozóragok, az állandó határozó vonzatai, a hasonlító határozó különböző kifejezési lehetőségei, az értelmező jelző divatos alkalmazása, az egyeztetés, a birtoklást kifejező részeshatározó (*Kiknek van igaza?*).

Sebestyén Árpád nagy teret szentel köznyelvünk, sőt újabban már közéleti nyelvünk durvaságainak. A terjedő jelenségre nem csupán külön fejezetben hívja föl a figyelmet, hanem a kötet egyéb helyein is. A választási harcok, a kampányolás közben folyt az *anyázás*, a *csurkázás*, a *cigányozás*, divatszó lett az *acsarkodás*, a *néphülyítés*, az emberek *beetetése*. Politikusok, közéleti személyiségek is használnak olyasféle kifejezéseket mint: *lenyúlja a pénzt, kaszál* ('sok pénzre tesz szert könnyű munkával'), *elviszi a balhét, átver, kibabrál valakivel* (*Makoveczcel megint kibabráltak*). Cél lett az ellenfél (ellenség?) lejáratása, megsértése, megbélyegzése (*politikai mikieregerek, lemikiegerez, mélymagyarok, ügynöközés, liberálistozás, pufajkázás*). Efféle (nyelvi) gondok közepette az embereknek szinte már föl sem tűnnek az enyhébb stílushibák (*nem jött be, nem jön be valami* – 'nem következett be, nem valósult meg' értelemben), és érzéketlenekké válnak az árnyalatokkal szemben. Szolgáiban átveszünk idegen szavakat, szerkezeteket, szóalkotásmódokat, a rendszerváltás (-változás?) után ezek divatja minden korábbin túltesz (*kudarcorientált, méretspecifikus, reformelkötelezett, sikerpropaganda*; intézménynevekben: *Aquastop Kft., Co-Nexus Kft., Go-ker Bt., Solár-d Kft., Coop-no-rin Kft.*).

Mindezek után milyennek értékelhetjük nyelvünk állapotát, a fejlődés irányát, illetőleg előjelét? Sebestyén Árpád így válaszol erre: „Nem a nyelv romlik, csak a nyelvhasználat általános színvonala.” A nyelvésznek, a nyelvművelőnek és minden, nyelvünk ügyéért elkötelezett embernek éppen ezért kell föllépnie a nemkívánatos nyelvi jelenségekkel szemben. Ehhez a sok kitartást igénylő felvilágosító munkához járul hozzá a bemutatott színvonalas cikkgyűjtemény.

BÍRÓ FERENC

Kiss Lajos: Földrajzi neveink nyelvi fejlődése

NytudÉrt. 139. sz. Bp., 1995. (66 oldal)

A névtudomány művelői örömmel nyugtázhatják, hogy Kiss Lajosnak e művével tovább gyarapodott a szakszerű, igényes földrajzinév-elemzések száma. A szerzőnek az 1988-ban megjelent hatalmas munkája, a Földrajzi nevek etimológiai szótára (negyedik, bővített és javított kiadása) szolgáltatva az anyagot, és kínálta a lehetőséget egy elméleti összegzés megírásához. Az ott előforduló, történeti forrásokból gazdagon adatolt névanyag: az egyes földrajzi alakulatokra vonatkozó, egymástól eltérő alakok, ez utóbbiak között lévő különbségek és azonosságok megfigyelései stb. mind-mind e dolgozat nagy valószínűséggel helyes következtetéseihez, összefoglalásaihoz vezették a szerzőt.

A bevezetés elején Kiss Lajos határozottan vázolja elméleti feltevését a tulajdonnevek változásával kapcsolatban. Szerinte e nyelvi eszközöknek a jelentésükkel szemben az alaki alkotóelemeik a markánsabbak, „radikális módosulásokra az elhomályosult jelentésű vagy éppen teljességgel érthetetlen földrajzi nevek körében számíthatunk nagyobb valószínűséggel” (3); e felfogása nyomán célja, hogy a közsói megfelelő nélküli, elhomályosult jelentésű, a névhasználók számára érthetetlen földrajzi neveink alaki módosulásait kövesse nyomon. Célja szerint elemzése alap, minta lehet, áttekintése „vezérfonalul tud szolgálni a földrajzi nevek etimológiai természetű problémáinak felismeréséhez és megoldásához, s fejleszteni tudja a történeti helynévkutatással foglalkozók problémamegoldó gondolkodását” (3).

A továbbiakban 43 rövidre fogott, tömör szerkezeti egységben veszi sorra a szerző az általa a földrajzi neveink alaki fejlődési módjai közé sorolt jelenségeket. Ezek rendező elveként a változást jelölő műszó betűrendjét választotta, s ez az eligazodást mindenképpen jól szolgálja. Az egyes részek felépítése hasonló: a változás mibenlétének értelmezése, körülírása után a közsói példák, majd a földrajzi nevek köréből válogatott, a FNSz.-ben adatolt

névváltozatok (következmény < előzmény) bemutatása következik. Bizonys fejezetekben (Beleértés, Eufemizmus, Népetimológia stb.) hosszabban elidőz a szerző a változás jelenségénél, számba veszi a névtudomány más képviselőinek véleményét, értékeli azokat, új névmagyarázatot közöl.

A feldolgozás módjából kitűnik, hogy Kiss Lajos nem tekintette feladatának a változási módok szerinti tipizálást, az összes elemző fejezet áttanulmányozása után azonban arról győződik meg az olvasó, hogy valójában három fő névalak-fejlődési folyamat zajlik a nyelv történetében: a név bizonyos hangjainak változása (magánhangzó- és mássalhangzó-változás), a név hangtestének terjedelmi (mennyiségi) módosulása és az ezeknél nagyobb mérvű vagy más jellegű átalakulás, a tulajdonképpeni új név alkotása. Persze bizonyos névfejlődési folyamatokat nehéz, vagy nem is lehet teljes bizonyossággal és meggyőződéssel az egyik vagy másik fő kategóriába elhelyezni, mindezt tudván, a továbbiakban mégis e fő és tipikus változásmódokra tekintettel és nem a mű eredeti betűrend szerinti egymásutániségát követve tekintjük át a földrajzi nevek történeti változásait!

A magánhangzó-változások közül csupán kettőt tart gyakoribbnak Kiss Lajos a földrajzi nevek körében: a hangrendi kiegyenlítődést, mégpedig az egy- vagy kétirányút (16, *Bogyiszló* > *Bogyoszló*, *Csitár* > *Csatár* stb.; *Rábca* : *Rébcse*, *Taszár* : *Teszér* stb.) és a kettőshangzók egyszerűsödését (19, *Pauli* > *Páli*, *Saul* > *Sóly* stb.). A magánhangzó-változásoknak ez az alacsony száma elgondolkodtató, és ha a közszavak számos, gyakori hangfejlődési tendenciáira gondolunk, hiányérzetünk támad, s talán joggal kételkedhetünk abban, hogy a nyíltabbá válás, labializáció, magánhangzónyúlás stb. nem fordul elő a helynevek körében, vagy legalábbis utalást szeretnénk kapni arra, hogy a szerző miért nem foglalkozott ezekkel.

Az összeállításból szépen kitűnik, hogy mássalhangzó-változásoknak igen sok esete vesz részt a névalakok módosításában, ilyenek: az affrikálódás (5, *Cuha* < *Szuha*, *Tarcal* < *Turszol* stb.), a depalatalizálódás (8, *Millér* < *Mély-ér*, *Ölle-völgy* < *Ellye-völgy* stb.), az elhasonulás (9, *Fornószeg* < *Forrószeg*, *Sikaszó* < *Szikaszó* stb.), a hangátvetés (15, *Baracska* < *Barakcsa*, *Romhány* < *Rohmán* stb.), a hasonulás (17, *Pallag* < *Parlag*, *Sepse* < *Szepse* stb.), a név eleji *v* vokalizációja mássalhangzó előtt (24, *(Alsó)orbó* < *Vorbó* stb.), a nyelvváláscsere (25, *Szabács* < *Sabác*, *Sáncsi* < *Száncsi* stb.), a pala-

talizációcsere (29, *Átány* < *Átyán*, *Polány* < *Polyán* stb.); a különböző szórványos hangváltozások (31, *Alibánfa* < *Olivántfalva*, *Balajt* < *Balaht*, *Szakmár* < *Szatmár*, *Ligván* < *Nigván*, *Zámoly* < *Zámor*, *Lepsény* < *Vepsény*, *Garam* < *Garan*, *Szemince* < *Szevince* stb.), a zöngésülés (41, *Szered* < *Szeret*, *Zala* < *Szala* stb.) és a zöngétlenedés (42, *Fajzat* < *Fajzad*, *Szászfa* < *Százfa* stb.).

A szerző nagyszámú jelenséggel igazolja, hogy a közszavakhoz hasonlóan a nevek hangtestének a terjedelme is változhat, betoldódhat(nak) vagy kieshet(nak) hang(ok) a földrajzi nevekből, s hagyományosan ezt tekintjük mennyiségi változásnak. Idetartoznak: a két nyílt szótagos törvény (5, *Nemti* < *Németi*, *Takta* < *Tokota* stb.), a bontóhang betoldása mássalhangzó-torlódásba (7, *Bolondóc* < *Blondóc*, *Peresznye* < *Presznye* stb.), az egyszerejtés (8, *Dicháza* < *Didicháza*, *Háromfalva* < *Háromfafalva* stb.), az előtérhang jelentkezése a név elején torlódó mássalhangzók előtt (9, *Eszkáros* < *Szkáros*, *Esztár* < *Sztár* stb.), az inetimologikus hang beiktatása (19, *Dalmand* < *Dalmad*, *Miskolc* < *Miskóc* stb.), a név belseji mássalhangzóvesztés (22, *Hencida* < *Henchida*, *Szádvár* < *Szárdvár* stb.), a név eleji hangzóvesztés (23, *Váncsod* < *Iváncsod*, *Zsáka* < *Izsáka* stb.), a név eleji *v* elmaradása (25, *Arya* < *Vatya*, *Igor* < *Vigor* stb.) és a *v* előtérhang megjelenése magánhangzó előtt (40 *Vörs* < *Örs* stb.).

Kiss Lajos könyve az említetteken kívül tárgyal sok olyan nyelvi változást, amelyek egyrészt nagyobb mérvű hangalaki módosulást jelentenek, másrészt morfológiai jellegűek, lexikálisak, jelentéstaniak, vagy idegen hatást mutatnak, s ezek eredményeként új földrajzi név(változat) keletkezik. Az összeállításban a következő névalkotási módok magyarázatával foglalkozik a szerző: a beleértés (6, *Füred* 'fürdőhely' < *Füred* 'fürjes' stb), az elvonás (10, *Kaszaper* < *Kaszaperek*, *Gyál* < *Gyálán* stb.), az eufemizmus (10, *Süveg-domb* < *Segg-domb*, *Lóingató* < *Lófingató* stb.), a hangrendi átcsapás (15, *Récse* < *Rácsa*, *Zegerjén* < *Zagorján* stb.), a hibrid tautologikus helynevek alkotása (17, *Kamon-kő*, *Rikájó* stb.), az idegen névalak felülkerekedése (18, *Apatin* < *Apáti*, *Balf* < *Farkasd* stb.), a kontamináció (19, *Dzsumbuj* < *dzsungel* + *lebut* stb.), a népetimológia (20, *Boldogkő* < *Boldókő*, *Zsámbokrét* < *Zsabakrek* stb.), a névhasadás (24, *Csanáros* : *Csihányos* : *Csóványos*, *Fellak* : *Fönlak* stb.), a név végi rövidülés (25, *Martonvásár* <

Martonvására, Csépanfalva < Csépanfalva stb.), a nyújtott alakok létrehozása (25, Ereklés < Erkes, Fogaras < Fogros stb.), az összerántódás (27, Bános < Bálványos, Csaroda < Csarnavoda stb.), az összetételi tag elmaradása (28, Boldog < Boldogfalva, Kálmánca < Kálmánkirálycsehi stb.), az összetételi tag felcserélése szinonimával (29, Kutavár < Ebvár, Linkó-árok Linkó-ér stb.), a ragszilárdulás (30, Doborján < Dobornya, Kotoriba < Kotori stb.), a tapadás szóhatáron (33, Aradvány < Radvány, Zerge-híd < Erge-híd stb.), a téves felbontás (33, Cintos < Acintos, Vas vármegye < Vasvár megye stb.), többesjel-szilárdulás (34, Lővérek < Lővér, Óhegyek < Óhegy stb.), a tükörfordítás, részfordítás (38, Kopasz-hegy < Kahlenberg, Fenyér < Heideboden stb.), az utólagos kiegészülés képzővel vagy képzőszerű elemmel (39, Dormánd < Dormán, Komlóska < Komlós stb.) és a végződéscsere (41, Bonyhád < Bohman, Gyermely < Gyermen stb.).

A kiadvány a példák világában való eligazodást kiválóan segítő, betűrendes földrajzinév- és szómutatóval zárul.

Mint az áttekintésből is kiderül, a szerző döntő többségben az etimológiai azonos földrajzi nevek alaki elkülönülését, azok eseteit mutatja be, tehát a divergens jellegű névfejlődés lehetőségeit vázolja, ezzel a közös származású, de egymástól alakilag elkülönült földrajzi nevek főbb típusait veszi számba.

Kiss Lajos e könyvében nemcsak a földrajzi neveink változási módjainak legtipikusabb eseteit mutatja be, vezeti le, hanem a FNEsz. tanulságainak az elemzése nyomán a rájövés, a felfedezés, a megoldás lehetőségeire nyújt útbaigazítást a névkutatók számára, s hozzájárul ahhoz, hogy a névtörténeti-etimológiai vizsgálatok szilárdabb alapokon nyugodjanak, több legyen a tényeken, analógiákon nyugvó megfontolt érvelés. A kiadványt nem csupán a névtanósok, hanem a nyelvtörténet kutatói, tanárai és a diákok is nagy haszonnal forgatják majd, hiszen a szerző megfigyelései nem csupán a magyar nyelv- és névtörténet módszeresen átvizsgált tényanyagát fogják gazdagítani, hanem lehetővé teszik azt is, hogy árnyaltabb, a valóságnak jobban megfelelő kép rajzolódjék ki a magyar nyelv fejlődési folyamatának bizonyos részleteiről.

BÍRÓ FERENC

A ROMÁNIAI MAGYAR NYELVJÁRÁSOK ATLASZA

Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: MURÁDIN LÁSZLÓ.
Szerkesztette és a kiadást előkészítő munkacsoportot irányította: JUHÁSZ
DEZSŐ.

Kiadja a Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1995. 543 l.

A XX. századi magyar dialektológia egyik legnagyobb szabású vállalkozásának, A Magyar Nyelvjárások Atlaszának már a tervezésekor, az előkészítő munkálatai idején, (az egész magyar nyelvterület méretéhez viszonyítva) a kutatópontok hálózatának, számának és helyeinek a kijelölésekor nyilvánvaló volt kutatóink körében, hogy Magyarország határain túl, a szomszédos országokban (jórészt a politikai helyzet következtében) nem tudják a hazai mértékhez hasonlóan érvényesíteni alapszempontjaikat. Ez leginkább az első szempontra, a kutatópont-hálózat egyenletes megoszlásának az elvére vonatkozik, hiszen ott mind a magyar anyanyelvűek létszáma, mind a magyar nyelvű közösségek (települések) aránya alapján lényegesen több kutatópontra és ezáltal sűrűbb hálózati gyűjtésre lett volna szükség. A MNyA. összes (396) kutatópontja közül 328 államhatárainkon belüli, 68 pedig azokon túli. Különösen szembetűnő, hogy ebből csak 22 volt romániai.

E kényszerű torzulásnak tudatában voltak a Romániában élő magyar nyelv tudósaink is, elsősorban SZABÓ T. ATTILA szorgalmazására 1955-ben tervbe vették, és a MNyA. gyűjtésével párhuzamosan az ő vezetésével 1956-ban meg is kezdték mintegy a nagy nyelv atlaszunk folytatását, kiegészítését az egész romániai magyar nyelvterületről.

Mint az évszámokból kitűnik, a tervekészítéstől az első kötet megjelenéséig kerekén negyven esztendő telt el. Az utóbbi két évtized kiadást meggátoló akadályai azonban most is csak „külső” segítséggel hárultak el, hiszen a kiadás anyagi fedezetét az anyaország biztosítja, a tudományos előkészítést, szerkesztést pedig a Magyar Nyelvtudományi Társaság. Így elmondhatjuk, hogy nyelv tudósaink összefogásának és a nemes cél érdekében egymás segítésének ritka szép példája ez a kiadvány: az anyaggyűjtés és a kézirat elkészítése a romániai magyar nyelvjárásokat legjobban ismerő erdélyi kutató(k) érdeme, a kézirat atlasszá formálása, a kiadás előkészítése pedig a

budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszékének fiatal kutatóiból álló munkacsoportjának köszönhető.

A Bevezetőben (5–8) MURÁDIN LÁSZLÓ visszatekint az erdélyi általános magyar nyelvatlasz megteremtéséért folytatott küzdelmei(k)re, céljai(k)ra, az előzményként és a kérdőfüzetek összeállításához alapként szolgáló ottani regionális nyelvföldrajzi gyűjtésekre. Feltárja e tudományos munkálkodás fájdalmas személyi vonatkozásait, azt, hogy az indulásnál kiválasztott gyűjtők (GAZDA FERENC és NAGY JENŐ) politikai okokból még a munka első éveiben megválni kényszerültek feladatuktól, az elméleti vezető-irányító SZABÓ T. ATTILA pedig a terepmunka befejezése után nem folytathatta tevékenységét. Mindezek következtében az összes teendő (a gyűjtéstől az egyes kérdésekre adott válaszok összerendezéséig) egyetlen személyre, MURÁDIN LÁSZLÓRA maradt.

S hogy milyen hatalmas volt a feladat, azt a számok világosan mutatják. A kutatópontok száma 136, a feltett kérdéseké 3379, az azok alapján megírt cédulák, illetve kapott adatok száma több százezer, az ezekből összeállított nyelvföldrajzi adattár (szótár) mintegy kétezer lap terjedelmű.

Az atlasz kutatópontjainak a nyelvjárástípusok, tájegységek szerinti tagoltsága a következő: moldvai csángó 4, székely 51, mezőszegi 42, kalotaszegi 6, szilágysági 8, szamosháti és érmelléki 6, Kővár vidéki 3, bihari 8, bánsági 6, máramarosi 2. Az ezeknek megfelelő helységek magyar (és román) neve és sorszámozása megtalálható a térképi felosztás rendjében (27), betűrendben (28) és a romániai magyar nyelvterület térképén (30–31), így igen könnyű mindegyik térképlap mindegyik számjegyeről kideríteni a hely nevét. E településeket összevetve a MNyA. 22 erdélyi kutatópontjával, azt tapasztaljuk, hogy csak 8 fordul elő mindkettőben.

A MNyA. 1396 kérdésével szemben a RMNyA. 3379 kérdése gazdagabban tartalmazza a hang- és alaktani nyelvjárási jelenségeket is, de elsősorban a lexéma értékű nyelvi elemek száma nőtt meg, mivel az arányuk a kézirat-szerző szerint 1: 4 az utóbbiak javára, így ez az atlasz egyértelműen a szókészlet túlsúlyát mutatja, következésképpen mintegy 80%-ban szóföldrajzi jellegű. „A szóanyag összeválogatásakor a magyar és a román nyelvatlasz tárgykörei szerint 11 kérdéscsoportot állítottak össze úgy, hogy a nyelvtani kérdésanyag nagy része is a népi élet különböző fogalomkörébe iktatva természetszerű összefüggésben jelentkezzen” (5). Már a tervezéskor fontos szempont volt, hogy e gyűjtemény teljes egészében felölelje a MNyA. egész kérdésanyagát, ezáltal biztosítsa az összevethetőséget.

Az első kötet kérdései a falusi életvitel fő területei közül a hagyományos paraszti gazdálkodás témakörére vonatkoznak, annak nyelvi kifejezőeszközait hívják elő: a termőföldnek, a határnak és használatának, művelésének,

az ott végzett cselekvéseknek az általános megnevezéseit; a legelterjedtebb gabonaféléknek, takarmánynövényeknek, kerti veteményeknek, e növények és terméseik részeinek, a betakarításuk folyamatának; a földművelés főbb munka- és szállítóeszközeinek, szerszámainak és ezek részeinek a közszavait, nagy-nagy többségben közneveit. Az említett fogalomkörök némelyikéből különösen sok címszót vesz fel: a *kukoricához* (annak részeihez, munkáihoz) 21, az *ekéhez* 18, a *szekérhez* 50 fogalom megnevezésével kapcsolódik szorosán. A fonetikai és a morfológiai jelenségek közül e kötet elsősorban a következőkre szolgáltat adatokat: 1. Az *e*-zés; az *e*, *e*, *ö* előfordulása bizonyos szóalakok azonos fonetikai helyzetében. 2. A köznyelvi *ó*, *ő*, *é* diftongusos vagy monoftongusos realizációja. 3. Az *a*-zás. 4. Az *í*-zés. 5. Az *á* utáni *o*-zás. 6. A mássalhangzók, különösen az *l* kiesése és a hozzákapcsolódó jelenségek. 7. A *j*-zés. 8. Tótani jelenségek. 9. Ige- és névszóragozás. Számításaim szerint a 300 kérdés közül 31 alaktani, 48 hangtani jelenségre, 221 pedig szókészlettanira vonatkozik, az utóbbi két csoportot 218 köznévv, 43 ige, 5 melléknév, egy főnévi igenév és két állatterelő szó alkotja. A 300-ból 161 nem szerepelt a MNyA.-ban.

A Bevezetőből kiderül, hogy a gyűjtő lejegyzéseihez az egyezményes magyar hangjelölést alkalmazta, azonban a tapasztalt sokféle hangszínynyalatot mellékjeleivel igyekezett minél pontosabban, finomabban visszaadni. A hangtani jelöléseinek rendszerszerű és rajzos ábrázolása (19–21) megkönnyíti a térképek adatainak az olvasását.

Mintegy az előzetes tudnivalók másik részeként A kiadásról fejezetcím-mel JUHÁSZ DEZSŐ foglalja össze a kivitelezés módszereit, az alkalmazott számítógépes eljárás lényegét és az atlasz használatának ismereteit. A számítógépes adatrögzítéshez és -tároláshoz, a feldolgozáshoz alapul a MURÁDIN LÁSZLÓ készítette kéziratos adattár szolgált (a maga szócikkeinek a tagolásával). A szerkesztőség tervei szerint a RMNyA. 11 kötetben fog megjelenni, kötetenként hozzávetőleg 300 kérdés válaszalmazásával; utolsó mozzanatként pedig a kéziratos adattár címszavait betűrendbe állítva, utalószókkal kiegészítve, egyetlen kötetben tényleges szótárrá szerkesztve szeretnének közzétenni a teljes anyagot. Bár az atlasz első kötete 300 szócikk anyagát tartalmazza, ezekből azonban csak 250 került térképlapokra, a többi 50-et a kiadvány végén szótárszerű formában sorakoztatták fel (537–43). E megoldás magyarázata a későbbiekre is érvényes: „Azokat a szócikkeket tehát, amelyek anyaga kismértékű nyelvföldrajzi differenciáltságot mutat, takarékosági okokból nem vittük térképre, hanem egy külön egységben közöljük” (13). A térképlapok és a szócikkek sorba állítása és így a számozása is a kérdéseknek a (kéziratbeli) fogalomkörök szerinti rendjét követi.

Az egyes térképlapok két szemközti, tehát páros és páratlan oldalt foglalnak el. Tükörméretük oldalanként 28x30 cm, a kettő együtt 56x60 cm, s ez a

legsűrűbb kutatópont-hálózatú zónákban is bőségesen elegendő. A térkép formája lehetővé teszi, hogy a bal oldalon a bal, a jobb oldalon a jobb felső sarokban hely maradjon a fejlécnek. Itt egymással szemben az atlaszlap adott kérdésének a sorszáma található, a bal oldalon a (félkövér) címszó román és francia nyelvű jelentésadással (a nemzetközi és a román felhasználhatóság biztosítására), valamint szögletes zárójelben a jelenségre vonatkozó kérdés (előtte az eredeti, kérdőívbeli sorszám), néhol ezt a mondatot rajz (r) helyettesíti vagy kíséri. Esetenként ezek a rajzok láthatók a szemközti oldal fejlécében. Néhány térképlapon csak az *r* betű jelzi a címszóra való kérdezés módját, sem kérdő mondat, sem a sematikus rajz nincs ott; teljesebb, egységesebb, egyértelműbb lett volna a bemutatás ezek valamelyikével, lényeges többletmunkát sem jelentett volna. A fejrész némileg más sorrendben a rajzok kivételével megtalálható a térképre nem került szócikkek adattárában is (537–43). Az eredeti kézirat az egyes kutatópontokon felbukkanó azonos vagy igen közeli realizációkat, morfémaváltozatokat bekezdésekben összevontan s ezáltal az eltéréseket egymástól ily módon elkülönítve tartalmazza, a kiadvány viszont mind a térképen, mind az adattárban (és majdan a szótárban is) az azonosításra-elkülönítésre grafikus jeleket, szimbólumokat alkalmaz. „A szimbólumok alkalmazásának tehát többféle célja van: az adattárban tagolnak, szakaszokat választanak el, illetve jelölnek meg, a térképeken pedig elsősorban a térbeli szóródást teszik vizuálisan követhetővé” (14). A térképlapon a kutatópont sorszáma és a lexémaazonosító jel után következik a dőlt betűs adat (esetenként több is). Egészében az egyes térképlapokról elmondhatjuk, hogy egységesek, esztétikusak, könnyen áttekinthetők, a mai számítógépes technika alkalmazásának az előnyeit mutatják, s mindezekkel kitűnően biztosítják a majdani sikeres felhasználhatóságát.

A RMNyA. egészéről és az első kötetről tett általános áttekintés után az egyes térképlapok adatainak a számbavétele következhetne, konkrét példák-
kal is rá kellene mutatni a sokszínűségére, gazdagságára, tanulságaira stb. Természetesen sem az említett fonetikai, morfológiai jelenségek bemutatása, sem az egyes fogalmak földrajzilag elkülönült lexémáinak, lexéma-realizációinak az elemzése, értékelése nem férhet bele egy ismertetés kereteibe, csupán utalásszerűen ragadhatunk ki néhány térképlapot, és jelezhetjük ezekkel kapcsolatos apróbb észrevételeinket.

A fonetikai jelenségek végtelen változatosságából szembetűnő az egyes lexémák, morféma magánhangzó-változatainak tarkasága és a különböző kombinációk kihasználtságának magas foka. A köznyelvi alakjában is előforduló 19. *barázda* két magánhangzó-fonémája mellé csupán egy társul, az *o*, az erdélyi magyar nyelvterületen, s e három fonémának mégis mennyi kombinációjával épül fel a különböző helységekből a szó (a kisebb fonetikai különbségekre most nem is figyelve): *barazda*, *barazdo*, *barozda*, *borazda*,

borázda, borozda, borozdo, brazda. Még tarkább kép tűnik elénk a 278. *karalábé* szavunk hangalakváltozatait figyelve (szintén csak a fonémányi eltérések alapján): *kalarábe, kalarábei, karaláb, karalábe, karalábei, karalábéi, karalábi, kararábe, kararábé, kararábie, korelábe, kórélábé* stb.

A morfológiai jelenségek közül csupán egyet emeljünk ki, a *föld-* névszótó és az *-ért* határozórag alkotta szóalakot! Az adott térképlap (11.) mind a töben, mind a toldalékban a hangtani variációk burjánzását mutatja: *födé, föder, földér, földet, földét, földött, földi, földir, földre, földer, földér, földier, földirt, földéitt, földér, földi, földir, földirt, földre, földét, földier* stb.

Több szóföldrajzi térképlapon megfigyelhetjük, milyen határozottan elkülönülnek bizonyos fogalmak lexémái a nyelvjárástípusok vagy nyilván egykori településtörténeti tényezőktől befolyásolt földrajzi régiók szerint. A 267. *sárgarépa* például Erdély nyugati sávjában (8 kutatóponton) a szomszédos magyarországi nyelvjárásokhoz hasonlóan köznyelvi alakjában használatos, e területen (4 helységben) előfordul a *répa* forma is, északon és az előzőektől keletre viszont minden vizsgált településen a *murok* (valamely hangváltozatában) az általános. Még szemléletesebben rajzolódnak ki a *kukorica* szóföldrajzi előfordulásai: a *puj* csak a csángók körében jelentkezik, a *tengeri* csupán a nyugati szélén, a *kukorica* elsősorban délnyugaton (elszórta még néhány helyen), a *málé* a mezőségi nyelvjárás északi tömbjében és Erdély északnyugati régiójában általános, a legelterjedtebb ellenben a *török-búza*, az egész Székelyföldön és Kalotaszegen.

Igen sok lapon a fogalom megnevezésére szolgáló lexémák nagy száma és változatossága hívja fel magára a figyelmet, mint például a 62. *kukorica borítólevele* oldalain: *apró csusza, aprópanusa, csiva, csuha, csuhéj, csusza, csutkaszőre, haj, háncs, hántalék, hánték, héj, lapi, lapu, panusa, pili, suska, susujka, tengeri-haj, tok, törökbúzalapi, törökbúzalapu, törökbúzatollu* stb. (szintén nem említve egyéb hangtani változataikat). Hasonlóan tarka az 54. (*kukorica*)*tuskó* térképlapja, amelyen a különböző egyszerű, összetett, alapalakú, képzett és személyragos szavak halmaza látható; vagy a 275. *sütőtök* térképe, amelyen a tucatnyi *-tök* utótagú összetétel mellett a jövevény *ludáj* és a *döblec* alternánsait találjuk. A szóalkotás módjainak és eszközeinek a megválasztása (az alapszavak, képzők és igekötők felhasználása, ezek kombinálása) mögött húzódó nyelvi és nyelven kívüli tényezőkön gondolkodhatunk el a 145. *kioldódik* térképlapja áttekintésekor: *eloldik, eloldzik, eloldódik, eloldódzik; kioldik, kioldzik, kioldódik, kioldodzik, kioldózik, kioldzódik; megoldik; kibogozódik, kibomlik, kicsinálódik, kicsúszik, kigöböződik, kikötődik, kikötözik, kikötöződik, kikötül, kisuhad, kiszabadul; elcsúszik, elsuhad* stb. (a hangtani változatokról itt sem szólva).

Végül még egy különösen érdekes típusú lapról! A népi hangutánzás kifejezőbbnél kifejezőbb szavainak sorát tárja elénk a 139. *nyikorog* (a kenet-

len kerék) térképlapja: *csifarag, csikorog, csitorog, füttyül, kerceg, nyáffog, nyercereg, nyicorog, nyiforog, nyikorog, nyiszog, nyiszorog, nyitorog, nyivog, sír, visút* stb.

Egy tervezett kiadványsorozat első tagjának a bemutatásakor összegzőképpen elmondhatjuk, meggyőződünk róla, hogy az előzőekben jelzett témakörben az emberi életvitel szempontjából leglényegesebb, másrészt aprólékos, de fontos fogalmak magas számban kerültek a kötetbe, s ezekkel sikerült a magyar szókincs régi és újabb keletkezésű szavainak, bizonyos regionális jövevényelemeinek gazdag tárházát, hangtani színességét és változatosságát, valamint nyelvjárási különbségeket mutató morfológiai jelenségeinek bizonyítékait összegyűjteni, megmenteni, feldolgozni, a jelen és a jövő nyelvjáráskutatói számára hozzáférhetővé tenni. Méltó és szükséges kiegészítése ez a MNyA.-nak, óriási értéke, megbízható forrása (lesz) a magyar dialektológiának, benne a nyelvföldrajzi kutatásoknak. Reméljük, hogy a RMNyA. első kötetét folyamatosan követi majd a többi, s belátható időn belül teljessé válik ez a hatalmas vállalkozás.

N. LŐRINCZ JULIANNA

Cs. Jónás Erzsébet: A magyar Csehov (Csehov-drámák fordításelemzése)

Stúdium Kiadó, Nyíregyháza, 1995.

A műfordítás a szépirodalmi alkotások újraalkotása idegen nyelven. Az újraalkotás folyamatában a fordítónak számos nehézséget kell legyőznie, hogy munkájának eredménye az eredeti szöveggel egyenértékű, adekvát szöveg legyen.

Az eredeti szöveggel egyenértékű változat létrehozását azonban nagyon sok tényező befolyásolja. Így pl. a kor, amelyben a fordítás keletkezik, a fordító egyéni szövegértelmezése, stílusa, a befogadó, vagy címzett, akinek a fordítást szánja stb. A fordítási, s különösen a műfordítási ekvivalenciának többféle értelmezése ismert. Ezek közül egy lehetséges változat Cs. Jónás Erzsébet felfogása: „Az adekvát fordítás megítélésében a műfordítást úgy kell elemeznünk, mint az eredeti mű egyik lehetséges olvasatát. A „lehetséges olvasat” a fordító befogadói viselkedésére utal...”

A könyv első fejezete a művészi szöveg és a fordítás kapcsolatát elemzi. A fordítás folyamatát Komisszárov sémája alapján a következő kommunikációs rendszerben helyezi el a szerző: „Amíg az A nyelvből B nyelvre szerző–fordító; fordító–olvasó állomásokon keresztül eljut a szerzői közlemény, optimális esetben is mindig csak hasonló, de sohasem azonos körülmények és tapasztalatok a kommunikációs rendszerben „zajt” idéznek elő.” Ilyen zajként említi a szerző a fordítói beavatkozást a szöveg struktúrájába: szemantikájába, stílusába. Zavaró lehet pl. a „funkciótlannal pontos szöveghűség”, amely nem járul hozzá a szerzői szándék pontos kifejezéséhez.

A fejezet következő egységében Cs. Jónás Erzsébet a csehovi dramaturgia legfontosabb szerkezeti sajátosságait emeli ki: 1. a tárgyi világ ábrázolása, 2. a meseszöveg és a tartalom viszonya, 3. az eszmék szférája. Ezeket a fordítónak is ismernie kell ahhoz, hogy a fordítás szövege adekvátan tükrözze a csehovi szöveg tartalmi, nyelvi-stilisztikai üzenetét is.

A könyv terjedelmesebb része öt Csehov-dráma: az Ivanov, a Sirály, a Ványa bácsi, a Három nővér és a Cseresznyés kert néhány fordításának elemzését tartalmazza. A fordításelemzés foglalkozik olyan szociokulturális elemek adekvát átültetésének kérdésével is, mint pl. az orosz apai név, a különböző állatnévi alapú metaforák használata a megszólításokban stb.

Stilisztikai szempontból érdekes és rendkívül hasznos része a könyvnek a szereplők egyéni stílusjegyeinek nyelvi megformálása, illetve ennek fordítási problémái. A népies stílusjegyek, a képi elemek és más, a stílusnormától eltérő stilisztikai elemek magyarra fordítása sokszor okoz nehézséget a fordítóknak. Ritkán van pontos megfelelőjük az orosz frazeológiai egységeknek is a magyar nyelvben. A kommunikatív ekvivalens kifejezésekre sem mindig találunk rá a fordítók.

Külön figyelmet érdemel a könyv hetedik fejezete, amely a csehovi dialógusok nyelvi szerkesztettségét, valamint ezek fejlődését mutatja be a fordítások tükrében.

A könyv végén a szerző összegzi a drámák fordítása kapcsán felmerülő fordítási nehézségeket. Külön kiemelendő a drámaelemzésekhez írt háttér tanulmányok közül Tóth Árpád Cseresznyés kert-fordításának elemzése.

A kötetet gazdag bibliográfia egészíti ki. Igen hasznos lehet Cs. Jónás Erzsébet munkája nemcsak az orosz szakos filológusoknak, hanem mindenkinek, akit a műfordítások és az eredeti szövegek egyenértékűségének kérdései érdekelnek.

